

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΣΤ΄

Τεύχος 62

Φθινόπωρο 2013

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Περιεχόμενα

Costas Dikeos

'BIG' SOCIETY VS 'SMALL' GOVERNMENT? Charities, localism and communities in 19th and 21st Century Greece and UK: towards an old or a new structure of services? 2

Απόστολος Δαρόπουλος & Κώστας Λάμνιας

Μέλη παλαιάς-νέας μεσαίας τάξης και ορατή-αόρατη παιδαγωγική 18

Γεώργιος Ε. Σκουλάς

Η Κριτική Σκέψη του J. Habermas για τις Μορφές της Σύγχρονης Κοινωνίας..... 51

Βασιλική Σιούφα

Φιλελεύθερη αυτονομία και εκπαίδευση του πολίτη:

Διαστάσεις της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης 74

Nicolas Metaxides, Michel Fabrice Akono Abina

Έλληνες στο Καμερούν, ιστορία μιας επιχειρηματικής παρουσίας στην υποσαχάρια

Αφρική(από τις απαρχές ως τα τέλη του 1970) 115

Αντώνης Παπαοικονόμου

Η ιεράρχηση των επαγγελματικών στόχων του Έλληνα εκπαιδευτικού: Εμπειρική

προσέγγιση 140

Άγγελος Καβασακάλης - Γιώργος Σταμέλος

Διερευνώντας τις διεργασίες νομοθέτησης και εφαρμογής ενός συστήματος διασφάλισης

ποιότητας στο ελληνικό Πανεπιστήμιο..... 161

Θεόδωρος Κουτρούκης & Κωνσταντίνος Τερζίδης

Η Συμμετοχή των Εργαζομένων στις πολυεθνικές επιχειρήσεις: Αποτίμηση της λειτουργίας

του θεσμού από τη σκοπιά της Διοίκησης Ανθρώπινων Πόρων 190

Βιβλιοκριτική 216

Abstracts/Περιλήψεις 224

‘BIG’ SOCIETY VS ‘SMALL’ GOVERNMENT? Charities, localism and communities in 19th and 21st Century Greece and UK: towards an old or a new structure of services? ¹

*Costas Dikeos*²

Abstract

The article, consisting of an introduction and four sections examines the relationship between the ‘Big Society’ doctrine and ideology underlying the doctrine and the concepts of charities, benevolence, locality and community. In the first section it approaches the current form of ‘Big Society’ and the debate about it. In the second it turns to a presentation of social provision in Victorian Britain and to forms of social provision reminiscent of the Big Society idea. Section three examines similar cases of social services provision by local private benefactors and communities in pre- and immediately post independence Greece. Part four concludes on similarities of the three cases bringing the idea of communities to the fore.

Key words: Big Society, charities, locality, communities, United Kingdom, Greece, nineteenth century.

¹ Το άρθρο σε αρχική μορφή παρουσιάστηκε στο συνέδριο της βρετανικής Social Policy Association το 2011. Ευχαριστίες σε συμμετέχοντες για σχόλια σε εκείνη την αρχική μορφή. Κυρίως όμως ευχαριστίες προς την αναπληρώτρια καθηγήτρια κα Όλγα Στασινοπούλου, τον επίκουρο καθηγητή κο Χριστόφορο Σκαμνάκη και τους κριτές του Βήματος των Κοινωνικών Επιστημών για σχόλια σε πλέον πρόσφατες μορφές. Λάθη και ανεπάρκειες βαρύνουν τον συγγραφέα.

² Assistant Professor, Democritus University of Thrace

Introduction

The idea of the 'Big Society' has been with us for a number of years since its inaugural appearance in the Tory leadership contest and over two and a half years since the formation of the coalition government. As a doctrine it has been taken to at least imply or even denote, (not to mention push forward towards a), reshaping the form of welfare services provision with special regard to entities involved alongside change in respective social structures³. Should this assumption be correct, then it could be that such a provision of social welfare services should go hand-in-hand with a new form of social structure, a change that requires some new ideological justification and basis. It has thus attracted the interest of political actors and moreover of commentators and analysts, predominately in the fields of social policy and political science, as the Social Policy Association 2011 conference and many journal articles indicate. Most approaches evolve around two axes, the vagueness of the idea and term on the one hand; and its relation with Thatcherism (and Thatcherism's idea of 'rolling back the state'), neo-liberalism, and welfare expenditure cuts and restructuring with a view to deficit reduction, alongside the originality of the idea on the other (eg Evans, 2010; Bochel, 2011; lafrati, 2011; Mycock and Tonge, 2011; Taylor-Gooby and Stoker, 2011; Taylor-Gooby, 2011; Wiggan, 2011)⁴.

This article wishes to build upon both (not necessarily opposing) approaches as to bring a third one that relates to the size, locality role, relationships and bonds of a wider spectrum, of intended actors, to the fore. In this pursuit it will also use a third

³ Evidently the experience is not solely a British one. Changes in welfare provision (re-)structuring and a shift towards an enhanced role of the Voluntary and Community Sector can be seen in other European countries (eg Germany, the Netherlands), and the US with the inclusion of the ambiguous 'non-for-profit' term (Hogg & Baines, 2011), as well as local authorities (Greece) (Skamnakis, 2011)

⁴ Another line that could be followed is attempting a mainstream comparative approach regarding the political economy mix in the provision and structure of services as to examine the changes in the welfare regime (Esping-Andersen 1998, Esping-Andersen 1998b) that may occur not just in the UK within the Big Society trends, but if not globally at least during the past two decades in Europe with the con-current existence of both retrenchment; and a 'new deal' in favour of social investment to achieve employability, instead of the giving out of passive transfers (Van Kersenbergen and Hemerijck 2012). Such a line however interesting remains out-with the scope and target of this article, that wishes to address issues of latent or indeed explicit ideology of the 'Big Society'.

pillar –historical references in particular to the British and Greek 19th century-⁵ in order to argue about a latent preference of the founders of the ‘Big Society’ doctrine towards niche local communities adhering to Victorian era social values, as to substantiate the claim for the relation to size, locality etc referred just before. It is in this framework that this article will explore possible latent ideological premises in parity with historical developments in social formation both with each other, on the one hand and with current ones on the other. Therefore, the article consists of four parts: the first presenting and analyzing the ‘Big Society’ idea itself, placing emphasis on its components of locality, community, charity etc.; the second making references to the history of social assistance in 19th century Britain focusing upon charities, mutuals, benevolence, philanthropy, etc; the third turning to Greek social assistance history over a similar period, but under an entirely different set of social and political circumstances; and the fourth attempting to draw comparisons and conclusions with view to ideology.

(a) ‘Big Society’, a proposal for a new structure of state and welfare services.

Further or perhaps due to its political implications, ‘Big Society’ has attracted the interest of many commentators commenting on its relation to Thatcherism and fiscal cuts; to its substance as an ideology or its lack of it as a catch-phrase, and/or to its clarity or haziness, among other issues concerning the term and its political application as recent academic work (including inter alia the 2011 SPA conference, Social Policy Review 23, and various articles) has shown. It has to be noted that the ‘Big Society’ doctrine was initially presented by Mr. David Cameron when he ran for the leadership of the Conservative Party. It grew during his years as Leader of the Opposition, as well as during the election campaign, and of course when he

⁵ The choice of the two case studies, however arbitrary at first sight, relates to their difference in state and economy structure and formation (worldwide Empire in the heart of the industrial revolution and expanding urbanisation in one case, versus an underdeveloped region of a declining Empire at first, and then a poor devastated state lacking structures and resources in the other); and similarity (as the remainder of this article will demonstrate) in social services structures and (absence of) provision on the other.

undertook the Premiership. The very fact that the doctrine was party-political laden raised issues of, and made commentators think, about substance and rhetoric and their relation, alongside the relation of Big Society with pluralism, (http://www.conservatives.com/News/Speeches/2010/07/David_Cameron_Our_Big_Society_Agenda.aspx, visited 23/05/11; Barker, 2011; H. Bochel, 2011).

It is also worth remembering that despite the 'Big Society' being a key doctrine for the Tories, it covers only a small part of one chapter in the 2010 Manifesto, mentioning that through its implementation it can enhance (self-)responsibility, empower groups and individuals and redistribute power from bureaucratic entities to smaller ones.

As Wiggan (2011) notes such a shift can be associated with the modernisers' group within the Tories. This group wishes to present themselves as well as their Party as civic conservatives and as politicians interested in combining self-reliance and social justice on the one hand, with economic liberalism and fiscal austerity on the other. In (coalition) government this was implemented by policies and Law-making related not only to cuts in public spending (Taylor-Gooby 2011), but also legislation for the promotion of social enterprise and enabling of communities ⁶ and Voluntary Community and Social Enterprises as social services providers within a discourse in favour of local entities' action and involvement. These new policies according to commentators aim(-ed) to facilitate an overall services restructuring and shift towards local decision making and rebalancing of stakeholder relations (Mycock and Tonge, 2011; Taylor-Gooby and Stoker, 2011; Teasdale et al, 2011) ⁷. Moreover, according to Defty (2011), who refers to the Hansard Society's findings, people are interested more in issues related to their local area, a fact that can be taken into account in the discussions about power redistribution and a new role of communities but has the risk of keeping the 'Big Society' concept unclear too.

In a nutshell 'Big Society' and the spending cuts related to it, can go alongside decentralization (Taylor-Gooby and Stoker, 2011), widening of volunteer involvement and strengthening the role of charities, individuals, and other non state non for profit

⁶ However, as Clare Williams (2011) rightly remarks, these communities (to be empowered in their local areas and to undertake social tasks) are going to flourish better in more advantaged areas.

⁷ It is worth noting that 'locality' is important not only for the 'Big Society' argument and approach; locality has a long history in the UK, alongside other countries too.

entities whilst it refers to a wide spectrum of services and activities such as managing a neighbourhood post-office, or a local park, a local school, kindergarten, or any other form of provision for that matter (<http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/feb/12/david-cameron-big-society-good>, visited 23/05/11; www.cabinetoffice.gov.uk/sites/default/files/resources/building_big_society_o.pdf published 18/5/2010, visited 23/05/11 ; The Conservative Manifesto 2010, http://www.conservatives.com/News/Speeches/2009/11/David_Cameron_The_Big_Society.aspx). It becomes apparent that 'Big Society' is closely associated with locality, pluralism and various individuals taking on multiple roles. All these issues are reminiscent of 'Victorian Values' about charities voluntarism and participation (Evans, 2010), whereas the differences in transport and communication between mid and late nineteenth century on the one hand (favouring localism) and early twenty-first on the other (favouring broader entities) should not be underestimated. Therefore, Barker (2011) is right to claim that the Conservatives when using the term imply not one big society, but rather a large number of smaller ones, an idea this article wishes to pursue further, via a comparative examination of two nineteenth century cases where similar social entities played a significant (if not predominant) role in social provision, assistance and welfare services provision, despite different forms of state and society in which they operated. The key aim is to examine and present similarities in structures and especially services, that show a subtle preference by the 'Big Society' idea founders towards not only a nineteenth century Victorian ideology, but the importance of small (contemporary) local communities in the provision of social services. To achieve this, the article will turn to a brief historical investigation (nineteenth century Britain and nineteenth century Greece) in the next two sections.

(b) Victorian Britain and Social Care: a Cradle of 'Big Society'?

State (in) action and abstention from social welfare provision policies (further to legislation for the workhouses and vaccinations, alongside erratic labour relations legislation), coupled with the existence of a philanthropic bourgeoisie (with ample

time) on the one hand; and the disintegration of rural communities going hand in hand with urban poverty and new social relations in urbanized areas on the other, led to the creation of mutuals, friendly societies, benevolent organizations etc. It can also be argued that apart from locality, two of the pillars upon which these entities were based, were class on the one hand, and religion on the other. So, there were societies of many denominations and religious affiliations (Protestant, Catholic, Jewish). On a less religious sector, the Charities Organisation Society formed in 1869 tried to balance itself between progressive implementation and traditional ideology (Fraser, 2003: 142 ff; 316) and despite offering umbrella organization and co-ordination operating mostly in the localities, its relation with the (New) Poor Law made it unappealing for members of the working class who formed alternative bodies catering inter alia for health-care, basic needs provision at low cost, funeral services, mostly at a local level too (Davey-Smith, Dorling and Shaw, 2001). Such a wide spectrum of motives, beliefs, aspirations, needs, hopes and expectations existing in various places ⁸ led to the existence of more than 640 charities in London alone during 1861 (Fraser, 2003: 136) with the idea of state-supervised private philanthropy being predominant (130), occasionally with a strong (protestant) moralistic and quasi militaristic doctrine to guide entities as the case of the Salvation Army indicates.

Poverty and pauperism alongside squalor, illiteracy and harsh working conditions, as briefly presented above, were one component of social predicaments, with disease, and especially pandemics and epidemics occurring every few years being another (Davey-Smith et al 2001, Fraser 2003). These problems prompted healthcare related replies such as the establishment of entities to cater either for their prevention and avoidance (hygiene promotion) or in the form of their amelioration (therapy). In particular, as far as health prevention and counseling (and perhaps monitoring) are under consideration in Salford and Manchester in 1862 working class women were employed by (local) Ladies Societies to work as health visitors in working class areas and families and teach hygiene, child care and upbringing, alongside other forms of family life (Davey-Smith et al 2001), evidently

⁸ It should not be forgotten that communication and transport in the 19th century were not as efficient and fast as in the 21st.

bringing together health and employment on the one hand, with local groups on the other, a fact quite reminiscent of both Victorian values and the 'Big Society' doctrine. The field of health care is somehow two-fold regarding the repercussions of disease and the combating of the said repercussions, through hospitals for the ill and shelters and orphanages for their dependents. Commencing our approach with a brief reference to the hospitals we have to firstly remember that in the late eighteenth and early nineteenth centuries medical knowledge and science were in such an infancy that hospitals were in reality acting rather as shelters and hospices for the diseased (and not only) poor, than as centres offering therapeutic treatment. Most hospitals were established by local dignitaries, and as time proceeded they were funded by 'subscriptions' of elites who could then could 'refer' their protégés if they were in need, whilst the religious element and clergy involvement should not go unnoticed either. Boards of governors and/or guardians were also selected from prominent local families and circles often in an effort to achieve better social status and esteem. Similarly as the developments of Royal Hospitals in large towns such as Sheffield in the late 18th century (where the hospital was funded by local wealthy iron traders) indicates, in the 1860s the 'subscription' system was perceived by poor beneficiaries as charity from the better off. Non eradication or even expansion of disease alongside medical and scientific curiosity by some doctors became over time the vault upon which old type hospitals turned to therapeutic centres during the mid and late nineteenth century, prompting inter alia a need to broaden and better regulate the access of the population covered (Abel-Smith, 1964; Fraser, 2003).

Turning to the unfortunate results of disease and inadequate healthcare however, it should be remembered that epidemics and pandemics (influenza, typhus, cholera, plague, typhoid etc.) continued undeterred with a vast number of victims and causing many deaths due to the combination of lack of both resources and medical knowledge, with the last major cholera outbreak occurring in London in 1866 (Davey-Smith, Dorling and Shaw, 2001). This epidemic caused more than 3,000 deaths mainly in the East End (already blighted by overcrowding, bad housing, poverty, lack of infrastructure, all resulting and culminating to infant and child mortality), and lead many families and young children to destitution, with children begging, sleeping in the streets or gutters and suffering severe accidents in the workplace, while

remaining deprived of even elementary education. A response to the last problem was the setting up of a 'ragged school' by Thomas John Barnardo in 1867. Three years later, once he realized that too many of the school's pupils were living in destitute conditions, he established the first home for boys in Stepney Causeway, motivated by his Christian (Evangelical Protestant convert) beliefs. The home, however, did not exclude children of other denominations, neither did it wish to proselytize, and after the death of a child refused shelter due to overcrowding, its motto became 'no destitute child ever refused admission'. Shelter provision was later expanded to also cover girls and education and training on basic skills and crafts were also offered as to lead children to an independent living. Though it all begun as a local enterprise, within almost 40 years (by 1905 when Barnardo died) 96 homes caring for more than 8,500 children were operating throughout the country. The Charity enjoyed financial support from many (mostly evangelists), though some questions and critique were also raised (www.barnardos.org.uk, 3/07/12). It can be seen that even one of the largest (even today) organisations commenced as a local initiative founded by philopaedic and Christian values to combat destitution as (among other reasons) a result of disease and epidemics in a deprived area ⁹.

To recapitulate, liberal theory alongside philanthropy, benevolence, special social bond (occasionally religious denomination related ones) and locality, all related to a sense of 'belonging' matched by state inaction during the Victorian era (and before) caused throughout Britain the setting up, creation and functioning of a vast number and spectrum of initiatives and entities operating mainly on a local level. This observation matches with and corroborates Evans's (2010) point about the relationship between the 'Big Society' doctrine and Victorian values. On the other hand, an issue not pursued too much to-date is the question relating these forms of social welfare and services provision to an idea of locality and moreover community. Another issue remaining to be examined (especially while keeping the idea of locality and community in mind) is whether a state that had an entirely different political structure and performed entirely different social and economic functions, over almost the same period, took similar or different social policy measures, and under what

⁹ This is of interest as similar cases can be found in Greek welfare history of the same period, will be found in the next section.

circumstances and why. Therefore, the next section of this article will turn to nineteenth century pre and immediately post independence Greece.

(c) Was there a 'big society' in pre-independence and nineteenth century Greece?

As just mentioned, different cases and social and state structures can provide additional information and insight about the role of social entities in the provision of social assistance.

Pre-independence Greece was governed by the Sublime Porte ¹⁰ under the 'millet' (religious-linguistic grouping) system, that was based upon a further division to a pyramid-like structure with representatives (vekil) on top, to niche local communities in bottom undertaking manifold tasks that occasionally included activities in the spectrum of social assistance. The assistance offered by these predominately agricultural groupings of poor serfs and petty proprietors was rather limited directed to alleviation of extreme hardship for the 'deserving' poor ¹¹. There were a few notable successful exceptions such as the cases of Ampellakia in Thessaly, Mastichochoia in Chios, Mademochoria, to mention the most important cases, as other ones existed also, that combine wealth creation through specialized production and trading of specific goods with robust services provision. (Anastasopoulos, 2010; Karouzou, 2010; Seitanidou, 2010; Dikeos 2011, Dikeos 2012).

Greek independence commences in the late 1820s under very dire circumstances of extreme deprivation and poverty for the population living in a destroyed countryside; and of a state lacking funds, bureaucracy and legislation. The Greek state could play a rather limited role in the social welfare context under these conditions, leaving most actions in the hands of benefactors (often wealthy Greeks living abroad, and in cases members of the European royalty) and small groups,

¹⁰ The Sublime Porte ruled pre-independence Greece for approximately four centuries from mid 1400s to early 1830s. It paid minimal attention to forms of social policy, focusing on charity, philanthropy and benevolence according to the rulings of the Holy Koran (Anastasopoulos, 2010).

¹¹ The term is not exactly compatible to the one used in Victorian society, since it refers to a different tradition.

mostly local. These were involved in the creation of institutions, mainly hospitals and orphanages, and secondly hospices for the poor and elderly. Such was the case of the hospital in Syros set up in 1827 (officially 1825, before the Independence of 1828), with the funds of wealthy people who had fled from other islands, whilst other benefactors were later (Proios in 1887, Vardakas in 1938) added (Leivadaras 2009). Likewise wealthy Greeks from the diaspora in 1854 assisted in establishing the Athens Ophthalmic Hospital, and other wealthy benefactors hospitals still bearing their names (or names of Saints after which the benefactors were Christened) in various locations (Patras, Pireas, etc) up to late 19th century. 'Elpis' (Hope) municipal hospital of Athens, established in 1836 and 'Evangelismos' (Annunciation) hospital in 1884, have a slightly different history as they were created mostly through foreign royal assistance (Bavarian and Russian respectively), with however considerable donations by wealthy Greeks from home and abroad. (Kokkinakis, 2010; Korasidou, 2002; Liakos. 1993; Chatzidaki, 2005; Adamantidou and Vatzeli, 2009; Mastrogiannis, 1960).

As for other forms of social hardship and plight amelioration, these were mostly orphanages (one established by the state, the rest by local benefactors such as Chatzikostas, Babayiotis, et al) ¹², and shelters and hospices for the elderly, or the destitute, usually set up by 'benevolent societies'¹³ that had a mostly bourgeois membership, as the case of Athens indicates, whilst individual contributions (in cases through bequests) should not be overlooked. Lastly, it should also be noted that similar tactics were followed in areas of the Ottoman Empire with a strong Greek population, not incorporated in the Greek state by those dates (Mastrogiannis, 1960; Korasidou, 2004; Kokkinakis, 2010; Polyzoidis, 2008).

Therefore, as far as pre and early independence Greece is under consideration, in a nutshell the combination of either unwillingness (mostly in the Ottoman days), or of incapacity (during the first period of independence) of state on the one hand, with a

¹² Some of these orphanages were set up after epidemics (cholera 1854 in Athens) in order to assist the children of the epidemics' victims. We should not forget that forms of education and training were also offered (eg in Zanneio in Pireaus) alongside the assistance by other entities in the area of education and training (see next footnote), the entire picture being reminiscent of the ragged schools and Barnardo's in the same period.

¹³ In a few cases such societies as 'Parnassos' looked after the education and training of vulnerable children too.

sense of locality, obligation and linguistic and cultural-national-religious community on the other, facilitated forms of provision that were based upon local, community and benevolent action rather reminiscent of the current 'Big Society' approach, as far as the need for benevolent involvement either on an individual, or on a community (local or other) level is concerned.

(d) Comparison and Conclusions

The article attempts to co-examine three distinct historical cases in the development (or retrenchment) of social policy measures, focusing upon providers, their ideology, functions, size and location versus area of activity. Despite their salient differences, the three cases perform some similar functions that are worth pointing out. Orphanages, and education and training entities in both Victorian Britain and post independence Greece were created (inter alia) as a response to epidemics, whilst unions, societies, mutuals (in the UK often associated with denomination) were also abundant offering consolation and support to the needy, at a local level, a fact observed in pre-independence Greece too. Actions were mostly local (this was in large part due to the relative lack of transport and telecommunication facilities), offered by benevolent individuals or niche groups to specified and 'targeted' beneficiaries. In most cases providers belonged to an affluent bourgeoisie or quasi bourgeoisie and recipients to the lower classes, with the exemption of unions and mutuals where members came from the same (usually working) class, or other groupings with strong bonds and sense of belonging and inter- (or even intra-) relationships among their members-. The 'Big Society' doctrine as implemented by the Tory-Liberal Democrat 2010 Coalition Government (see also Social Policy Review 24 part I) aside from its apparent intentions, implications and repercussions in relation to the retrenchment of the Keynesian Welfare State policies and re-instating of Thatcherite ideology (eg P. Taylor-Gooby, 2011; H. Bochel 2011; P. Taylor-Gooby and G. Stoker, 2011) as briefly discussed earlier in this article too ¹⁴,

¹⁴ It goes without saying that the current level of social welfare services in the UK, however retrenched from its Keynesian golden days, cannot be compared with the absence of services during the Victorian era. The article obviously does not wish a comparison of structures and services between the two (or indeed four, if we add the Greek case) cases, but the exploration of certain

clearly relates to social bodies, entities, actors and actions similar to the Victorian ones (Evans, 2010) ¹⁵.

This article wishes to bring the issue of locality, on the one hand and niche groups with strong and closely knit bonds on the other a little more to the fore, and in agreement with Barker (2011) about the doctrine referring not to one big society but to too many small ones, suggesting that a key element underlying current ideology and doctrine is one of (local) community^{16,17}. The term by and large derives and is related to Toennies's concept of community/gemeinschaft, but does not entirely correspond (or indeed is identical) to it. Though the conceptual components of positive relationship and (mutual) social bonds that may lead to an 'organic life' of a social group may exist, parameters like kinship are certainly absent, whilst in our use it cannot refer to family and/or other pre-existing entities. It is rather that some of the key components of Toennies's community such as (occasional, in our case) blood and moreover place (stronger, in our case) locality and neighbourhood relations (denomination also in our case as we have seen), duty and pleasures sharing, alongside agreements based upon reciprocity, mutual assistance, and above all consensus exist either more subtly or less latently in the use of the term in this article, than that the entities referred to earlier are themselves 'gemeinschafts' (<http://www.scribd.com/doc/46214312/Tonnies-Community-and-Civil-Society>. 15 July 2012). In this article, 'community' refers to an entity that includes a number of these components alongside benevolence, sense of duty, locality and (occasionally) niche groupings of common interests, aspirations, feelings, causes and pursuits, in line with the 'Big Society' doctrine both in the form of actors and the scope of activities and to an important extent apparent in the two historic cases examined ¹⁸.

ideological premises such as the importance of individualism, benevolence, locality and community, that appear in all cases (see Dikeos, 2012 too).

¹⁵ All these open up the issue of the relation between pluralism (as actors and their roles are concerned), liberalism (freedom of activities alongside state retrenchment and inaction, coupled by individual responsibility, as seen in the sections on the nineteenth century); and the role of other entities (associations, societies, charities) to cover the vacuum on the other. This question however falls beyond the limits of this short article.

¹⁶ Fact and development observed in Victorian Britain and 19th century pre and post independence Greece too.

¹⁷ Locality is one, however not the key component in the formation of community. It is anyway stronger in the nineteenth century due to transport and (tele-)communication reasons.

¹⁸ Additionally, an interesting subject for study is the formation and significance of community as integral part of the 'local', and its role in governance in different historical moments. Moreover, a

Therefore, building upon Barker, we attempt a step further and propose the association of the 'Big Society' doctrine with an ideology that could have a term such as communities-ism coined for both the 'Big Society' doctrine and the ideology underlying it.

References

(English)

- Abel-Smith B. (1964): 'The Hospitals' Heinmann books, London.
- Barker R. (2011): 'Big Societies, Little Platoons and the Problems with Pluralism', *The Political Quarterly*, Vol. 82, No. 1 pp50-55 January-March 2011.
- Bochel, H. (2011): "Conservative Social Policy: from conviction to coalition", in Holden, C., Kilkey, M., & Ramia G., *Social Policy Review 23 Analysis and Debate in Social Policy, 2011* Policy Press, Bristol.
- Cameron, David (2011): 'Have no doubt, the big society is on its way' in <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/feb/12/david-cameron-big-society-good> visited 23/05/11
- Conservative Party Manifesto 2010 'Invitation to Join the Government of Britain'.
- Davey Smith G., Dorling D., Shaw M. (eds) : 'Poverty, inequality and health in Britain: 1800-2000 a reader' Policy Press, Bristol.
- Defty, A. (2011): "Can You Tell What It Is Yet? Public Attitudes Towards the 'Big Society'" <http://www.social-policy.org.uk/lincoln2011/Defty.pdf> visited 11/10/11
- Dikeos, Costas (2011): "How Old is 'Big' Society? How New Is 'Small' Government? Charities and Health and Social Care Provision in 19th century Greece and UK. A comparative approach mirroring today". <http://www.social-policy.org.uk/lincoln2011/Dikeos%20P6.pdf> visited 5/3/12.
- Dikeos, Costas (2012): 'Big Society: A reply to expanded or retrenched state? A retrospective approach to 19th century United Kingdom and Greece, wishing to shed alternative light to current affairs.' *Journal of US-China Public Administration*, September 2012.

further question especially for today is the complex interrelation between local communities and solidarity formations (such as philanthropic and non-for-profit associations at national or local level) on one hand, and the presence and importance of global civil society organizations (e.g. Red Cross, YWCA) on the other. These issues however are a little beyond the main targets of this article.

- Esping-Andersen, Gosta (1998): "The Three Worlds of Welfare Capitalism" Polity Press, Cambridge.
- Esping-Andersen, Gosta (1998b): "After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy" in Esping-Andersen, Gosta (editor): "Welfare States in Transition: national adaptations in global economies", Sage Publications, London.
- Evans S. (2010): 'Mother's Boy: David Cameron and Margaret Thatcher', The British Journal of Politics and International Relations Vol. 12 (3) pp325-343
- Fraser D. (2003): 'The Evolution of the British Welfare State', Palgrave MacMillan, Houndmills.
- Gamble, A. (1988): "The Free Economy and the Strong State" MacMillan London
- Greener, I. (2009): 'Healthcare in the UK: understanding continuity and change' Policy Press, Bristol.
- Hogg Eddie, and Baines Susan (2011): Changing Responsibility and Roles of the Voluntary and Community Sector in the Welfare Mix: A Review, Social Policy and Society Vol. 10:3 , July 2011, 341-352.
- lafrati, S. (2011): "Big Society: A new role for the voluntary sector and the potential for new inequalities" <http://www.social-policy.org.uk/lincoln2011/lafrati%20P5.pdf> visited 11/10/11
- King, D. (1987): "The New Right: politics, markets and citizenship", MacMillan, London
- Mycock A., & Tonge J.: 'A big Idea for the Big Society? The Advent of National Citizen Service', the Political Quarterly Vol. 82 No.1 , pp 56-66, January-March 2011.
- Skamnakis Chr. (2011) : Smaller Governments – Less Social Policy? Case Study in Greek Local Authorities, rise and fall, SPA 2011 conference <http://www.social-policy.org.uk/lincoln2011/Skamnakis%20P3.pdf>
- Taylor-Gooby P. (2011): 'Does Risk Society Erode Welfare State Solidarity?' Policy & Politics vol 39 no 2 pp147-161
- Taylor-Gooby P. & Stoker G.(2011): 'The Coalition Programme: A new vision for Britain or Politics as Usual?' , the Political Quarterly Vol. 82 No.1 , pp 4-15 January-March 2011.
- Teasdale, S, Alcock, P , and Smith, G. (2011): "Legislating for the Big Society? The case of the public services (social enterprise and social value) bill" <http://www.social-policy.org.uk/lincoln2011/Alcock%20and%20Teasdale%20P3%20.pdf> visited 11/10/11
- Toennies F. (2011): 'Community and Society' edited by Jose Harris <http://www.scribd.com/doc/46214312/Tonnies-Community-and-Civil-Society>.

Van Kersbergen Kees and Hemerijck Anton (2012): "Two Decades of Change in Europe: The Emergence of the Social Investment State", *Journal of Social Policy*, Vol. 41, part 3, July 2012 (pp475-492).

Wiggan, Jay (2011): 'Something Old and Blue, or Red, Bold and New? Welfare Reform and the Coalition Government' in Holden, C., Kilkey, M., & Ramia G., *Social Policy Review 23 Analysis and Debate in Social Policy, 2011* Policy Press, Bristol.

Williams, Clare (2011): 'Big Society, Big Gaps: the Unintended Consequences of Big Society on Children and Young People' <http://www.social-policy.org.uk/lincoln2011/Williams%20C%20P5.pdf>

Webpages in English.

www.cabinetoffice.gov.uk/sites/default/files/resources/building_big_society_o.pdf
published 18/5/2010, visited 23/05/11

http://www.conservatives.com/News/Speeches/2009/11/David_Cameron_The_Big_Society.aspx

www.barnardos.org.uk

(Greek)

Adamantidou, Tr. and Vatzeli, K., (2009): "General Hospital of Athens 'Alexandra'" in Stathis G. (ed) "History of the Greek Hospitals" Vol. A , Mediforce Athens (in gr)

Anastasopoulos, An. (2010): "Forms of Social Assistance and Welfare in Islam, with Reference the Ottoman Empire" in Dikeos C (ed) 'History of Social Policy' (in Gr) Gutenberg, Athens.

Chatzaki, Ch. (ed) (2005): "The Public Hospitals in Athens and Pireas" EINAP (Association of Hospital Doctors of Athens and Pireaus), Athens.

Dikeos C. (2010): 'The Long Nineteenth Century and the Commencement of the Welfare State' in Dikeos C (ed) 'History of Social Policy' (in Gr) Gutenberg, Athens.

Dikeos C (ed) 'History of Social Policy' (in Gr) Gutenberg, Athens.

Kokkinakis, Y., (2010): "Welfare and Philanthropy in Nineteenth Century Greece" in Dikeos, C (ed) (2010): "History of Social Policy", Gutenberg, Athens

Korasidou, M., (2002): "When Disease Threatens", Typothito, Athens (in gr)

Leivadaras N., (2009): "General Hospital of Syros 'Vardakio and Proio'" in Stathis G. (ed) "History of the Greek Hospitals" Vol. A , Mediforce Athens (in gr)

Liakos A., (1993): "Work and Politics in Greece of the Inter-War Period" Commercial Bank of Greece Foundation for Research and Education, Athens (in gr)

Mastrogiannis, Y., (1960): "History of Welfare Provision in Modern Greece (1821-1960)" (no publisher mentioned) Athens (in gr).

Polyzoidis, P., (2008): "Social Care in Greece: the role of non-governmental organizations", Paratiritis, Komotini (in gr).

(webpages in greek)

http://www.lsparnas.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=20&Itemid=30&lang=el

http://www.lsparnas.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=19&Itemid=29&lang=el

http://www.lsparnas.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=67&lang=el

Μέλη παλαιάς-νέας μεσαίας τάξης και ορατή-αόρατη παιδαγωγική

Απόστολος Δαρόπουλος¹ & Κώστας Λάμνιαν²

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη διερευνά τις διαφοροποιήσεις στις στάσεις μελών της παλαιάς και νέας μεσαίας τάξης. Η παλαιά μεσαία τάξη αποτελείται από άτομα που έχουν άμεση σχέση με την οικονομία (παραγωγή, διανομή και κυκλοφορία του κεφαλαίου) και η νέα μεσαία τάξη από άτομα που έχουν άμεση σχέση με το συμβολικό έλεγχο. Η ανάλυση και ερμηνεία του ερευνητικού υλικού που συλλέχτηκε με ημιδομημένες συνεντεύξεις από τους συμμετέχοντες, αναδεικνύει πέντε βασικές θεματικές ενότητες: σκοπός της εκπαίδευσης, προγράμματα σπουδών, σχολική γνώση, αξιολόγηση, συμμετοχή των γονέων. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι γονείς που προέρχονται από την παλαιά μεσαία τάξη προσανατολίζονται προς τις αρχές της ορατής παιδαγωγικής και κοινωνικοποιούν τα παιδιά τους με ισχυρές ταξινομήσεις-περιχαράξεις, ενώ γονείς που προέρχονται από τη νέα μεσαία τάξη προσανατολίζονται προς τις αρχές της αόρατης-παιδοκεντρικής παιδαγωγικής και κοινωνικοποιούν τα παιδιά τους με χαλαρότερες ταξινομήσεις-περιχαράξεις.

Λέξεις κλειδιά: *παλαιά και νέα μεσαία τάξη, συμβολικός έλεγχος, ταξινόμηση, περιχαράξη, ορατή-αόρατη παιδαγωγική.*

¹ Σχολικός Σύμβουλος Π.Ε.

² Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης.

1. Εισαγωγή

Ο σκοπός αυτής της μελέτης είναι η διερεύνηση των διαφοροποιήσεων στις στάσεις μελών της μεσαίας τάξης σε σχέση με την εκπαίδευση. Η επιλογή της μεσαίας τάξης οφείλεται στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον των μελών της για την εκπαίδευση και επιπλέον στο ότι είναι μία τάξη η οποία επηρεάζει και ασκεί πιέσεις στους φορείς της εκπαιδευτικής πολιτικής. Υιοθετώντας το διαχωρισμό του Bernstein (1975:111-129, 1977:124-128, 1990:114-143) διακρίνουμε στο εσωτερικό της μεσαίας τάξης, την παλαιά μεσαία τάξη και τη νέα μεσαία τάξη. Σύμφωνα με τον Bernstein (2003b: 107-130, 2003c: 55-80; βλ. & Λάμνιαν, 2001, 2002α, 2002β; Lamnias, 2002: 33-34; Sadovnik, 1991) η είσοδος νέων κοινωνικών κατηγοριών στο χώρο της μεσαίας τάξης δημιούργησε ξεχωριστό διακριτό τμήμα τη νέα μεσαία τάξη. Η παλαιά μεσαία τάξη αποτελείται από άτομα που έχουν άμεση σχέση με την οικονομία (παραγωγή, διανομή και κυκλοφορία του κεφαλαίου) και η νέα μεσαία τάξη αποτελείται από άτομα που έχουν άμεση σχέση με το συμβολικό έλεγχο. Ο συμβολικός έλεγχος είναι «... τα μέσα διά των οποίων η συνείδηση αποκτά μία ειδική μορφή και κατανέμεται μέσω τύπων επικοινωνίας που αναμεταδίδουν μία δοσμένη κατανομή εξουσίας και κυρίαρχων πολιτιστικών κατηγοριών. Ο συμβολικός έλεγχος μετατρέπει τις σχέσεις εξουσίας σε λόγο και το λόγο σε σχέσεις εξουσίας» (Bernstein, 1990: 134, 2000, 2001). Τα άτομα του συμβολικού ελέγχου κατανέμονται σε έξι υποκατηγορίες: οι Ρυθμιστές (οι φορείς του νομικού συστήματος, της θρησκείας, της αστυνομίας κ.λπ.), οι Διορθωτές (ατομικοί και συλλογικοί φορείς των οποίων η λειτουργία βρίσκεται στο πεδίο της διάγνωσης, πρόληψης, επισκευής), οι Αναπαραγωγοί (οι εκπαιδευτικοί), οι Προπαγανδιστές (οι φορείς που δραστηριοποιούνται στα μέσα μαζικής επικοινωνίας) οι Διαμορφωτές (οι ερευνητές) και οι Εκτελεστές (οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι γραφειοκράτες), (Bernstein, 2000: 110, 2003c: 119-120; Power & Whitty, 2002: 601; Ντακούμης, 2008).

Βασικές έννοιες στην παρούσα μελέτη είναι: η ταξινόμηση, η περιχάραξη, η ορατή/αόρατη παιδαγωγική. Η έννοια της ταξινόμησης προσπαθεί να ερμηνεύσει και να αναλύσει τις επιμέρους σχέσεις μεταξύ κατηγοριών. Αν ο χώρος κάθε κατηγορίας είναι προσδιορισμένος-οροθετημένος, τότε μιλάμε για ισχυρή ταξινόμηση, αντίθετα αν ο διαχωρισμός δεν είναι ευδιάκριτος, μεταξύ των κατηγοριών, μιλάμε για χαλαρή

ταξινόμηση. Συγκεκριμένα η ταξινόμηση αναφέρεται στο «βαθμό διαφύλαξης συνόρων μεταξύ περιεχομένων» (Bernstein, 1977: 205; Bernstein, 1989: 67-70; βλ. και Λάμνιαν, 2002α: 303-305; Δώσσα, 2006: 50). Η έννοια της περιχάραξης αναφέρεται στις εσωτερικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα στις κατηγορίες. «Η περιχάραξη αναφέρεται στο βαθμό ελέγχου που κατέχουν ο δάσκαλος και ο μαθητής πάνω στην επιλογή, οργάνωση, το βηματισμό και τη χρονική διάταξη της γνώσης που μεταδίδεται και προσλαμβάνεται στην παιδαγωγική σχέση» (Bernstein, 1989: 68). Και σε αυτή τη βασική έννοια διακρίνουμε ισχυρή και χαλαρή περιχάραξη. Ως ορατή παιδαγωγική χαρακτηρίζεται αυτή στην οποία ενυπάρχει ισχυρή καθοδήγηση με σαφή όρια και δίνεται ιδιαίτερο βάρος στην αξιολόγηση της διδακτέας ύλης και την επίτευξη των στόχων, έμφαση στο αποτέλεσμα της μαθησιακής διαδικασίας σε ό,τι φαίνεται, στο ορατό. Ενώ στην αόρατη παιδαγωγική οι κανόνες λόγου είναι γνωστοί στο μεταδότη και δίνεται έμφαση στη διαδικασία, στην πρόσληψη/ικανότητα (Bernstein, 1989: 122-155; Λάμνιαν, 2002α).

2. Υποθέσεις

Η βάση του εννοιολογικού συστήματος του Bernstein (1989, 1990) και της προβληματικής τού έργου του είναι ότι οι κοινωνικές πρακτικές στις διαδικασίες της πολιτισμικής αναπαραγωγής ρυθμίζονται τόσο από ταξικές όσο και από ενδοταξικές σχέσεις εξουσίας, στοιχείο που καθορίζει και τις υποθέσεις τής έρευνάς μας οι οποίες είναι:

- Γονείς που προέρχονται από τη νέα μεσαία τάξη (νμτ) προσανατολίζονται προς τις αρχές της αόρατης-παιδοκεντρικής παιδαγωγικής.
- Γονείς της νμτ κοινωνικοποιούν τα παιδιά τους με χαλαρότερες ταξινομήσεις και περιχαράξεις και γι' αυτό ανάλογες είναι και οι απαιτήσεις τους από το εκπαιδευτικό σύστημα.
- Γονείς που προέρχονται από την παλαιά μεσαία τάξη (πμτ) προσανατολίζονται προς τις αρχές της ορατής-μπιχεβιοριστικής παιδαγωγικής.

- Γονείς της πμτ κοινωνικοποιούν τα παιδιά τους με ισχυρές ταξινομήσεις και περιχαράξεις και ανάλογες είναι και οι απαιτήσεις τους από το εκπαιδευτικό σύστημα (Bernstein, 1971a, 1977, 1989, 1990, 2000).

3. Μεθοδολογία

3.1. Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου

Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου ορίζεται ως «...μία προσέγγιση εμπειρικής μεθοδολογικής ελεγχόμενης ανάλυσης κειμένων μέσα στο πλαίσιο επικοινωνίας τους, ακολουθώντας αναλυτικούς κανόνες βήμα-βήμα χωρίς ποσοτικά χαρακτηριστικά» (Mayring, 2000: 2) η ανάπτυξη δε των κατηγοριών μπορεί να πραγματοποιηθεί με δύο τρόπους: τον επαγωγικό και τον παραγωγικό (Mayring, 2000, 2004). Η ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου των συνεντεύξεων υλοποιήθηκε βάσει συνδυασμού και σύνθεσης των τριών ακόλουθων σταδίων (Mayring, 2000, 2004; Titscher, Meyer, Wodak, & Vetter, 2005; Kohlbacher, 2006; Μπονίδης, 1998, 2004) της συγκεφαλαίωσης, της εξήγησης και τυπικής δόμησης.

3.2. Η συνέντευξη

Η χρήση της συνέντευξης, ως ερευνητικού μέσου, είναι ένας αξιόπιστος τρόπος για να διερευνηθούν σημαντικά κοινωνικά ζητήματα διά μέσου της κατανόησης των απόψεων και των εμπειριών των προσώπων αποσαφηνίζοντας νοήματα μέσω της γλώσσας (Seidman, 2006: 14). Υιοθετήθηκε η τήρηση βασικών τεχνικών διεξαγωγής της ερευνητικής συνέντευξης με την υποβολή σαφών νοηματικώς ερωτημάτων, πραγματικά ανοιχτών και με αποφυγή σύνθετων. Ερωτήσεις σχετικές με την εμπειρία προηγήθηκαν των ερωτήσεων γνώμης, ακολουθήθηκε η σειρά από το γενικό στο ειδικό και η ενθάρρυνση της ελεύθερης έκφρασης με παράλληλη διατήρηση του ελέγχου (Breakwell, 1995; Kvale, 2006; Patton, 2002; Cohen, Manion & Morrison, 2007; Cohen & Manion, 1994; Κατερέλος, 2008). Επιπροσθέτως, τηρήθηκαν οι έξι βασικές αρχές: ανωνυμία, εμπιστευτικότητα, το δικαίωμα στην

άρνηση, διαπραγμάτευση στην πρόσβαση, ανεξαρτησία και αντιπροσωπευτικότητα σε όλο το φάσμα των απόψεων (Schostak, 2006: 48-66).

3.3. Η δειγματοληψία και τα χαρακτηριστικά του δείγματος

Η επιλογή των συμμετεχόντων έγινε με το συνδυασμό τριών ερευνητικών τεχνικών: της σκόπιμης δειγματοληψίας (purposive sampling), της δειγματοληψίας χιονοστιβάδας (snowball sampling) και της δειγματοληψίας ποσόστωσης (quota sampling). Σε πρώτο επίπεδο υιοθετούνται τρία βασικά κοινά κριτήρια: Να είναι γονείς, γιατί θέλουμε να έχουν βιώσει το εκπαιδευτικό σύστημα με αυτήν την ιδιότητα η οποία τους παρέχει τη δυνατότητα και τη γνώση για ιδιαίτερες αξιολογικές προσεγγίσεις, να έχουν παρεμφερές μορφωτικό επίπεδο, ώστε αυτό να μην επηρεάσει την οπτική τους με το χώρο της εκπαίδευσης, αφού προγενέστερες έρευνες αποδίδουν σημαντικότητα σε αυτήν τη μεταβλητή και τρίτον, να έχουν παρόμοιο οικογενειακό εισόδημα, γιατί και αυτή η μεταβλητή είναι παράγοντας διαφοροποίησης, όπως επίσης και το φύλο. Επιπροσθέτως, πέραν των κριτηρίων που προαναφέρθηκαν, ορίζεται και ένα κοινό κριτήριο-προϋπόθεση για την τελική κατάταξη. Αυτό είναι η κατάταξη και των γονέων των συμμετεχόντων στην έρευνα να ανήκουν στον ίδιο τομέα – κατηγορία, βάσει των παραπάνω κριτηρίων (δηλ. μέλος της παλαιάς ή της νέας μεσαίας τάξης, αναλόγως). Η κοινωνική κινητικότητα είναι ιδιαίτερης σημασίας και θα πρέπει ο παράγοντας αυτός να ληφθεί σοβαρά υπόψη. Η όποια μεταβολή στο πεδίο εργασίας θα ασκήσει ανάλογες επιρροές στα μέλη της μεσαίας τάξης. Υιοθετείται η έννοια του κώδικα, ως ρυθμιστική αρχή, η οποία προσλαμβάνεται σιωπηρά από τα υποκείμενα, και ρυθμίζει-καθορίζει τη συμπεριφορά των υποκειμένων τοποθετώντας «...άνισα τα υποκείμενα μέσα στις κοινωνικές σχέσεις» (Σολομών, 1989: 22). Πραγματοποιήθηκαν συνολικά τριάντα συνεντεύξεις (δύο στην προ-πιλοτική φάση, δύο στην πιλοτική φάση και είκοσι έξι στην κυρίως έρευνα) και τηρήθηκε, βάσει των διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων (ΕΛΣΤΑΤ, Ευρωπαϊκή Ένωση) η αναλογική εκπροσώπηση όλων των υποκατηγοριών του κάθε πεδίου (πίνακας, 1).

Πίνακας 1. Τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην έρευνα

ΠΕΔΙΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ (ΠΠΑ)						ΠΕΔΙΟ ΣΥΜΒΟΛΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ (ΠΣΕ)					
Κωδικός ¹	Θέση στην παραγωγή ²	Ηλικία/ Φύλο ³	Μορφ. επίπεδο	Ετήσιο οικογενειακό	Αριθμός παιδιών	Κωδικός	Θέση στο συμβολικό	Ηλικία/ Φύλο	Μορφ. επίπεδο	Ετήσιο οικογενειακό	Αριθμός παιδιών
ΠΠΑ13	3	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	40-50	2	ΠΣΕ14	10	30-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	40-50	3
ΠΠΑ16	2	51-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	50-60	2	ΠΣΕ15	7	40-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	40-50	2
ΠΠΑ17	1	51-0/A	ΑΕΙ/ΤΕΙ	90-100	1	ΠΣΕ21	9	>61/A	ΑΕΙ/ΤΕΙ	50-60	2
ΠΠΑ19	2	>61/A	ΑΠ/ΛΥΚ ⁶	30-40	2	ΠΣΕ22	5	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	40-50	2
ΠΠΑ20	1	>61/A	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	2	ΠΣΕ26	10	51-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	2
ΠΠΑ23	3	51-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	50-60	3	ΠΣΕ29	9	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	1
ΠΠΑ24	2	>61/A	ΤΕΧΝ.	Δ.Δ. ⁷	3	ΠΣΕ30	8	>61/A	ΑΕΙ/ΤΕΙ	90-100	2
ΠΣΕ25	3	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	3	ΠΣΕ34	7	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	50-60	2
ΠΠΑ27	3	31-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	60-70	3	ΠΣΕ35	6	>61/A	ΑΕΙ/ΤΕΙ	40-50	2
ΠΠΑ28	3	>61/A	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	1	ΠΣΕ36	7	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	2
ΠΠΑ31	3	51-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	2	ΠΣΕ37	7	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	2
ΠΠΑ32	3	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	2	ΠΣΕ38	7	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	2
ΠΠΑ33	4	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	2	ΠΣΕ41	10	31-	ΑΠ/ΛΥΚ	30-40	2
ΠΠΑ39	3	51-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	50-60	3	ΠΣΕ42	10	31-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	1
ΠΠΑ40	2	41-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	40-50	2	ΠΣΕ43	10	51-	ΑΕΙ/ΤΕΙ	30-40	1

4. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

4.1. Κατηγοριοποίηση

Η τελική κατηγοριοποίηση στηρίχθηκε στις ερευνητικές υποθέσεις της έρευνας-παραγωγική ανάπτυξη κατηγοριών-συμπληρώθηκε από τη διεξοδική μελέτη του υλικού των συνεντεύξεων-επαγωγική ανάπτυξη κατηγοριών (Mayring, 2000). Οι προς ανάλυση κύριες κατηγορίες είναι: σκοποί της εκπαίδευσης, προγράμματα σπουδών, σχολική γνώση, αξιολόγηση και η συμμετοχή των γονέων. Ειδικότερα:

Κ.1. Σκοποί της εκπαίδευσης

Κ.1.1. Εκπαίδευση και αγορά εργασίας

Κ.1.2. Δημόσιος/Ιδιωτικός Χαρακτήρας της εκπαίδευσης

Κ.1.3. Χρονική διάρκεια υποχρεωτικής εκπαίδευσης

Κ.2. Προγράμματα σπουδών

Κ.2.1. Χαρακτηριστικά Παιδοκεντρικής αγωγής (Κ.2.1.1. συνεργατικότητα, Κ.2.1.2. κριτική σκέψη, Κ.2.1.3. δημιουργικότητα, Κ.2.1.4. ευαισθησία, Κ.2.1.5. συναισθηματική υγεία).

Κ.2.2. Χαρακτηριστικά μπιχεβιοριστικής αγωγής (Κ.2.2.1. βαθμολογία, Κ.2.2.2. πειθαρχία, Κ.2.2.3. τήρηση αυστηρών κανόνων, Κ.2.2.4. υπακοή, Κ.2.2.5. εξετάσεις)

Κ.2.3. Ανάπτυξη βασικών δεξιοτήτων-ικανοτήτων

Κ.2.4. Σύνταξη Προγραμμάτων Σπουδών

Κ.3. Σχολική Γνώση

Κ.3.1. Επανάληψη και απομνημόνευση

Κ.3.2. Φύλο και σχολική γνώση

Κ.3.3. Αυτονομία περιφέρειας στην επιλογή σχολικής γνώσης

Κ.4. Αξιολόγηση

Κ.4.1. Θετικά/αρνητικά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος

Κ.4.2. Επανάληψη τάξης

Κ.4.3. Μορφές αξιολόγησης μαθητή

Κ.5. Η συμμετοχή των γονέων

Κ.5.1. Κατ' οίκον εργασίες

Κ.5.2. Επισκέψεις στο σχολείο

Κ.5.3. Συμμετοχή και ρόλος των παππούδων-γιαγιάδων

4.2. Θεματικός άξονας Κ.1. Σκοποί της εκπαίδευσης-Αποτελέσματα σχετικά με τα μέλη του πεδίου παραγωγής

Τα μέλη της παλαιάς μεσαίας τάξης δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα και θεωρούν πρωταρχικής σημασίας, ως σκοπό της εκπαίδευσης, την επαγγελματική και οικονομική αποκατάσταση των παιδιών τους. Η επαγγελματική αποκατάσταση δεν είναι απαραίτητο να υλοποιηθεί μέσω της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης «...Δεν είναι ανάγκη να πάει στο Πανεπιστήμιο...» (ΠΠΑ17a/5-6)⁸, «Το συμπέρασμα είναι: δεν είναι λύση το πανεπιστήμιο...» (ΠΠΑ20a/17-18). Κυρίαρχο ρόλο κατέχει η έννοια της ανταποδοτικότητας «Δεν είναι απαραίτητο δηλαδή να τελειώσουμε πανεπιστήμιο για να καταλήξουμε υδραυλικοί» (ΠΠΑ40a/7-8), η αρχή της αμοιβαιότητας μπορεί να ειδωθεί σε ένα πλαίσιο δημιουργίας και σταθεροποίησης των κοινωνικών σχέσεων και πλαισίων, τα δε κίνητρα κυριαρχούν των πράξεων της κοινωνικής ανταλλαγής (Adloff, & Mau 2006). Επίσης, η οικονομική αποκατάσταση έχει βαρύνουσα σημασία ανεξάρτητα της επαγγελματικής επιλογής, αφού «...έχω και παραδείγματα ανθρώπων...όχι με μόρφωση και με πτυχίο, παρ' όλα αυτά διέπρεψε, και οικονομικώς, τουλάχιστον, ήταν πάρα πολύ καλύτερα από μένα που είχα ένα πτυχίο...τη δόξα πολλοί μίσησαν, το χρήμα ουδείς» (ΠΠΑ33a/4-9). Η αντιστροφή του αποφθέγματος «το χρήμα πολλοί εμίσησαν, τη δόξα ουδείς» δηλώνει την προτεραιότητα που κυριαρχεί στην επιλογή της οικονομικής αποκατάστασης. Η μη ικανοποιητική επαγγελματική απορρόφηση «...δεν έχουμε τις κατάλληλες προϋποθέσεις να απορροφήσουμε στην αγορά» (ΠΠΑ23a/28-29) η έλλειψη σύνδεσης με την παραγωγική διαδικασία και το πρόταγμα των αναγκών της οικονομίας είναι οι επισημάνσεις που κυριαρχούν.

Ενυπάρχει ένας προσανατολισμός και μία διάθεση για μία εντονότερη παρέμβαση θεσμικών παραγόντων (εκπαιδευτικών θεσμικών φορέων, κράτους) και ρύθμιση αυτής της υπερπροσφοράς και ανισορροπίας, αφού «...χρήζει μιας γενικότερης κατεύθυνσης από την πολιτεία. Από το κράτος...» (ΠΠΑ31a/11-12). Προτείνεται δε ο διαχωρισμός αυτός, δυνατότητα φοίτησης στο πανεπιστήμιο ή όχι, να επιχειρείται από νωρίς (δημοτικό/γυμνάσιο),

στοιχείο που θα διατηρεί και θα ενισχύει την ήδη υπάρχουσα κοινωνική αναπαραγωγή⁹.

Η τάση για φοίτηση στο πανεπιστήμιο εδράζεται στην *«πίεση προς τις σπουδές από την οικογένεια»* (ΠΠΑ28a/3) και αποτυπώνεται ως μία επιμένουσα, διαρκής και υπαρκτή «μορφωσιολατρεία¹⁰» διαφαίνεται ότι βρίσκεται ακόμη εν ισχύ η θέση του Τσουκαλά (1987: 574) που αναφέρει σχετικά με την εκπαίδευση ότι: «...καθίσταται ο παράγοντας κλειδί της διαδικασίας της διαγενεϊκής ανοδικής κινητικότητας». Από τις παραπάνω τοποθετήσεις φαίνεται ότι οι στάσεις των μελών της πμτ φανερώνουν έναν προσανατολισμό και μία «εξαρτημένη από την αγορά» (Bernstein, 2003c: 55, 1989: 112) προτίμηση, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα σε δεξιότητες και ικανότητες που αναφέρονται στον επαγγελματικό τομέα.

Σχετικά με το δημόσιο και τον ιδιωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης διαφαίνεται προτίμηση στο δημόσιο τομέα *«Να είναι καθαρή, δημόσια εκπαίδευση»* (ΠΠΑ24b/1) ή με πιο emphaticό τρόπο με το επίρρημα (πλήρως) *«να ανελάμβανε το κράτος, πλήρως, και υπεύθυνα»* (ΠΠΑ19b/3). Μάλιστα με τον ισχυρισμό *«Το ότι ξοδεύουν τα λεφτά τους στα ξένα πανεπιστήμια, ας πρόσεχαν»* (ΠΠΑ27b/8-9) διαφαίνεται μία χρήση του μορίου ας με εμφανή χαρακτηριστικά μομφής. Η συνύπαρξη ιδιωτικού και δημόσιου τομέα δεν αποκλείεται στον τομέα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης *«στην τριτοβάθμια εκπαίδευση πιστεύω πρέπει να έχει ρόλο και ο ιδιωτικός τομέας»* (ΠΠΑ25b/12-13).

Η χρονική παράμετρος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης εκτιμάται ότι καλύπτει πλήρως τις σημερινές ανάγκες αφού *«...νομίζω ότι στα δέκα χρόνια θα έπρεπε να είχαμε τελειώσει με τη γενική εκπαίδευση»*, (ΠΠΑ23c/1-2), *«Εγώ το θεωρώ υπεραρκετό. Υπεραρκετό, δηλαδή σ' αυτά τα χρόνια αν συνοπτικά και γεμάτα δινόταν η εκπαίδευση, πιο μαζεμένη»* (ΠΠΑ40c/1-2). Μάλιστα, η φοίτηση στο λύκειο σήμερα έχει απαξιωθεί *«Ίσως να μην χρειάζεται αυτή η ταλαιπωρία»* (ΠΠΑ20c/3). Ο απαξιωτικός χαρακτηρισμός της φοίτησης του λυκείου «ως ταλαιπωρία» υποδηλώνει και επισημαίνει τη μη χορήγηση τίτλου ο οποίος θα παρέχει διέξοδο σε αποκατάσταση επαγγελματική. Είναι φανερό ότι τα μέλη της πμτ συνδέουν τον παράγοντα χρονική διάρκεια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης με «την πρακτική σημασία των επαγγελματικών

δεξιοτήτων» (Bernstein, 2003c: 55, 1989: 112) και θεωρούν, κυρίως, ότι ο υπάρχων χρόνος είναι αρκετός.

4.3. Θεματικός άξονας Κ.1. Σκοποί της εκπαίδευσης-Αποτελέσματα σχετικά με τα μέλη του συμβολικού ελέγχου

Στα μέλη του συμβολικού ελέγχου διαπιστώνεται η συσχέτιση των σπουδών με ανθρωπιστικά ιδεώδη και ότι ως στόχος της εκπαίδευσης ορίζεται και προτάσσεται «ο καλύτερος άνθρωπος», η ολοκλήρωση του ανθρώπου, «Είναι σπουδές οι οποίες κάνουν καλύτερο τον άνθρωπο» (ΠΣΕ21α/7). Η φοίτηση σε ένα πανεπιστήμιο «σου δίνει εμπειρίες γνωστικές και οτιδήποτε άλλες που νομίζω σε κάνουν καλύτερο άνθρωπο» (ΠΣΕ26α/4-5) στοχεύει στην πνευματική καλλιέργεια αφού «...θεωρώ ότι είναι χρήσιμο ακόμα και εκεί που δεν χρειάζεται» (ΠΣΕ30α/19-20). Οι σπουδές παρέχουν θετικές προοπτικές, είναι μία ιδιαίτερη και σημαντική περίοδος η οποία αναφέρεται και πέρα από τα στενά όρια του επιστημονικού πεδίου που σπουδάζει κανείς, στοχεύει σε ευρύτερα πλαίσια τα οποία «διευρύνουν τους ορίζοντές του» (ΠΣΕ30α/6) και «Άρα μόνο θετικό το βρίσκω» (ΠΣΕ30α/16). Οι σπουδές έχουν σταθερή αξία «...εγώ πιστεύω ότι οι σπουδές αξίζουν πάντα. Και αυτό έχω περάσει και στο παιδί μου» (ΠΣΕ43α/3-4), χαρακτηρίζονται ως «Το άλφα και το ωμέγα» (ΠΣΕ29α/3). Η χρήση του εκφραστικού κλισέ που υποδηλώνει την αρχή και το τέλος, τα πάντα, ενισχύει και τονίζει την καθοριστική σημασία και τη σημαντικότητα της μόρφωσης¹¹. Η δε φοίτηση στο πανεπιστήμιο δεν συνδέεται απόλυτα με την αγορά εργασίας αφού «...Νομίζω ότι πρέπει να πάει γιατί δεν πρέπει να συνδέεται απολύτως και με την αναζήτηση εργασίας» (ΠΣΕ22α/1-2) ή «ναι, θα 'λεγα ότι δεν είναι απαραίτητο να συνδυάζεται με την αγορά εργασίας» (ΠΣΕ21α/5-7). Η προσέγγιση και η οπτική εκλαμβάνει τη φοίτηση στο πανεπιστήμιο ως γνώσεις, άλλη ποιότητα ζωής, οι σπουδές χαρακτηρίζονται ως εφόδια, νέες συναναστροφές. Οι στάσεις των μελών της νμτ δηλώνουν έναν προσανατολισμό και μία «ανεξάρτητη από την αγορά» (Bernstein, 2003c: 55, 1989: 112) προτίμηση, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην «ιεραρχία της γνώσης» (ό.π.) και αντιμετωπίζουν την εκπαίδευση ως «μέσο πολιτιστικής και οικονομικής αναπαραγωγής» (Bernstein, 1989: 128).

Η αξιολογική εκτίμηση «Δεν έχουμε καλή δημόσια εκπαίδευση στην Ελλάδα» (ΠΣΕ21b/1), για την εκπαίδευση στη χώρας μας και η διαβάθμιση της προβληματικής αυτής κατάστασης επικεντρώνει το δίλημμα μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας εκπαίδευσης σε ποιοτικούς δείκτες «Εμένα θα με ενδιέφερε πρώτα η ποιότητα, ποιος μπορεί να μου εξασφαλίσει την ποιότητα» (ΠΣΕ22b/1-2) και δεν τίθεται «...ως θέμα αρχής ή αυτό ή το άλλο» (ΠΣΕ22b/9). Διάκεινται θετικά, αφού «Δεν νομίζω ότι απειλείται πάντως και η δημόσια ανώτατη εκπαίδευση αν ιδρυθούν ιδιωτικά πανεπιστήμια...μπορούν να συνυπάρχουν» (ΠΣΕ34b/1-7) και με μία ευνοϊκή οπτική στη συνεργασία δημόσιου-ιδιωτικού «...η συνεργασία του ιδιωτικού με το δημόσιο τομέα, θα παρήγαγε καλύτερα αποτελέσματα ως προς την εκπαίδευση» (ΠΣΕ30b/10-12). Ο χαρακτηρισμός «ό,τι πιο υγιές υπάρχει» είναι σαφής και ρητή αποδοχή των θετικών χαρακτηριστικών της συνύπαρξης «Ό,τι πιο υγιές υπάρχει...Το πιο φυσικό είναι να υπάρχουν και τα δημόσια και τα ιδιωτικά, και πανεπιστήμια και σχολεία...» (ΠΣΕ43b/1-8). Υιοθέτηση μιας συστημικής προσέγγισης της εκπαίδευσης αφού η εκπαίδευση είναι θέμα όλων των πολιτών, «ανεξαιρέτως» (ΠΣΕ21b/5). Η χρήση της λέξης «πολίτης» (ΠΣΕ21b/4-5) παραπέμπει σε προνόμια και υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτήν την ιδιότητα «η οποία στοχεύει στην ανάπτυξη εργαλείων γνώσης και κατανόησης, καθώς και στην καλλιέργεια δεξιοτήτων, ικανοτήτων, αξιών, δυνατοτήτων-διαθέσεων» (Καρακατσάνη, 2005).

Σε ό,τι αφορά στη χρονική διάρκεια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης αφ' ενός δεν αποδέχονται μείωση του χρόνου «Μικρότερο όχι, σε καμία περίπτωση...Ο πιο υγιής χώρος για αυτή την ηλικία είναι το σχολείο...» (ΠΣΕ34c/1-2) και αφ' ετέρου διαφαίνεται μία τάση για διεύρυνση του χρόνου «...να είναι υποχρεωτική και για το λύκειο» (ΠΣΕ21c/2-3), «Η δική μου εκτίμηση, αυτά τα τρία χρόνια θα ήθελα ενδεχομένως να είναι άλλα τρία χρόνια, να περιλαμβάνει και το λύκειο μέσα...» (ΠΣΕ36c/1-2). Μάλιστα προτείνεται η παροχή περισσότερων επιλογών και κατευθύνσεων και ως στόχος υιοθετείται η διεύρυνση των δυνατοτήτων αφού αποδίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα και σπουδαιότητα στη γνώση, διά βίου μάθηση ως εσωτερικό κίνητρο, ως στοιχείο της προσωπικότητας του κάθε ανθρώπου, ως «προσωπική στάση του καθενός» (ΠΣΕ21c/9). Τα μέλη της νμτ δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα όχι μόνο στον παράγοντα χρόνο αλλά και σε ποιοτικά

χαρακτηριστικά του περιεχόμενου υποστηρίζοντας έτσι θέσεις που ενισχύουν «την υποτιθέμενη αυτονομία της γνώσης» (Bernstein, 2003c: 55, 1989: 112).

4.4. Θεματικός άξονας Κ.2. Προγράμματα σπουδών-Αποτελέσματα σχετικά με τα μέλη του πεδίου παραγωγής

«Πειθαρχία, απαραίτητη για μένα η οποία δεν υπάρχει, δεν υπάρχει και τη θέλω εκατό τοις εκατό, πειθαρχία. Εγώ είμαι υπέρ της τήρησης κανόνων, είμαι υπέρ γιατί έτσι γαλουχήθηκα...» (ΠΠΑ19d/6-9). Το *«είμαι της παλιά σχολής...» (ΠΠΑ19d/29)* υποδηλώνει τη διάκριση, η διχαστική χρήση αντωνυμίας, μία ιδεολογική συμπαράταξη απέναντι στους «άλλους», έναντι των νέων παιδαγωγικών δεδομένων. *«Πειθαρχία πρώτον και το εξηγώ διότι χωρίς την πειθαρχία δεν μπορεί να υπάρχουν όλα τα υπόλοιπα...» (ΠΠΑ28d/1-7).* Η πρώτη θέση της πειθαρχίας αιτιολογείται ως τη βάση και την κινητήριο δύναμη για την ανάδειξη και επίτευξη όλων των υπόλοιπων αξόνων-στόχων. *«Θα έλεγα η υπακοή και η πειθαρχία είναι δύο στοιχεία που πρέπει να υπάρχουν στο μυαλό του παιδιού όσον αφορά το μέτρο...» (ΠΠΑ31d/1-11).* *«...Πιστεύω πάρα πολύ στην πειθαρχία και τα δικά μου τα παιδιά τα έχω με αυστηρούς κανόνες, με τιμωρίες όταν πρέπει...Και είμαστε ξέφραγο αμπέλι...» (ΠΠΑ27d/1-11).* Η αναγκαιότητα αυτή είναι μέσα στις αρμοδιότητες και τις υποχρεώσεις του σχολείου η δε έκφραση «ξέφραγο αμπέλι» αποτυπώνει και αποδίδει την ισοπέδωση, την έλλειψη αυτών των χαρακτηριστικών στη σημερινή κοινωνική και σχολική πραγματικότητα. Η επίκληση της παροιμίας «το ξύλο βγήκε απ' τον παράδεισο» και η έμφαση στη διδαχή της υπακοής ως προτεραιότητα *«την υπακοή, κι αυτή διδάσκεται, κακώς οι γονείς τα έχουν έτσι, και καμιά ξυλιά ας το πούμε, ένα μάλωμα δεν έκανε κακό. Το ξύλο βγήκε απ' τον παράδεισο λέγανε παλιά...» (ΠΠΑ40d/10-12)* εντάσσεται σε μία συγκεκριμένη οπτική του επικοινωνιακού πλαισίου της οικογένειας. Τα μέλη της πμτ προσανατολίζονται στο «...να μαθαίνεις να δουλεύεις μέσα σε μία δεδομένη περιχάραξη» (Bernstein, 1989: 82).

Επισημαίνεται δε και η αναγκαιότητα της αριθμητικής κλίμακας αποτύπωσης της επίδοσης η χρήση των ρημάτων (έπεσα/ανέβω) είναι χαρακτηριστική, *«Πώς θα αξιολογηθεί αν δεν υπάρχει βαθμολογία, στον αέρα; το λίαν καλώς και καλώς; Αν δεν έχει το δέκα, το πέντε, το οχτώ, το δώδεκα,*

μια εικόνα και να έχει μία αφετηρία και από κει να δει ξέρεις εγώ έπεσα και πρέπει να ανέβω» (ΠΠΑ19d/1-4). Τα μέλη της πμτ προσανατολίζονται στο να «δημιουργηθεί σχετικά γρήγορα μία εκπαιδευτική ταυτότητα ευδιάκριτη και περιφραγμένη» (Bernstein, 1989: 79, 1975: 87).

Σχετικά με την ανάπτυξη βασικών δεξιοτήτων-ικανοτήτων μέσω συγκεκριμένων μαθημάτων παρατηρούνται προτιμήσεις σε μαθήματα που παραπέμπουν στο κίνημα «επιστροφή στα βασικά» (Back to basics movement) αποδίδοντας ιδιαίτερο βάρος στα μαθηματικά και τη γλώσσα «*Η γλώσσα, το βασικότερο πράγμα, που πάει να καταργηθεί η γλώσσα, η ελληνική γλώσσα έχει καταργηθεί. Δεν ξέρει κανείς τι να διαβάσει*» (ΠΠΑ28e/1-3). Η απουσία της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών διασυνδέεται με τα επίπεδα τρόπου σκέψης και καλλιέργειας «...*θεωρώ ότι τα αρχαία ελληνικά θα μπορούσαν να διευρύνουν τον τρόπο σκέψης μας και την νοοτροπία μας...*» (ΠΠΑ27e/3-4). Παράλληλα όμως επικαλούνται την ιδιαίτερη σημαντικότητα των μαθημάτων όπως π.χ. της ιστορίας, των θρησκευτικών «*Και βεβαίως τα μαθηματικά χρειάζονται, αλλά και η ιστορία χρειάζεται και τα θρησκευτικά χρειάζονται*» (ΠΠΑ24e/1-2) ή «...*δεν πρέπει να ξέρω ιστορία και θρησκευτικά; Τι πράγμα είναι αυτό;*» (ΠΠΑ19e/1), ή «*Μαθηματικά και γλώσσα, μαθηματικά και γλώσσα...Για μένα είναι πολύ βασική η ιστορία...Δεν πρέπει να λείπει ποτέ η ιστορία από τα σχολεία*» (ΠΠΑ32e/1-25). Εκφράζεται μία προτίμηση σε γνωστικά αντικείμενα που συνηγορούν στην ενίσχυση της «εθνικής γνώσης»¹².

Σε ό,τι αφορά στη σύνταξη των προγραμμάτων σπουδών κατατίθενται από ισχυρές επιφυλάξεις, έως σαφείς και ρητές αρνήσεις, σχετικά με τη συμμετοχή των γονέων στη σύνταξη των προγραμμάτων σπουδών. Διατυπώνεται ευθέως η γνώμη ότι «*Οι γονείς δεν μπορούν να έχουν άποψη στο θέμα*» (ΠΠΑ28f/1) και υπάρχουν σοβαρές ενστάσεις για τη συμμετοχή των γονέων, αφού οι ειδικοί κατέχουν την απαραίτητη επιστημονική επάρκεια «*Εγώ είμαι υπέρ της άποψης της εξής: δεν μπορεί όλοι μαζί να συνδιαμορφώσουμε κάποια πράγματα. Υπάρχουν κάποιοι που έχουν την εμπειρία και τη γνώση*» (ΠΠΑ31f/1-4). Παρόμοια θέση εκφράζεται και προτείνεται ως βέλτιστη λύση ομάδα ειδικών και μάλιστα έξω από πολιτικές επιρροές «...*το καλύτερο απ' όλα είναι οι ειδικοί να έχουν τον πρώτο λόγο...να υπάρχει μια ομάδα ειδικών που δεν θα επηρεάζεται ούτε από πολιτικές*

ούτε...» ΠΠΑ25f/3-5), αλλά και οι πιο εξειδικευμένοι ειδικοί που έχουν διακριθεί στον τομέα τους «Οι ειδικοί πρέπει να χειρίζονται τα θέματα. Και αν είναι δυνατόν οι άριστοι» (ΠΠΑ39f/1-2). Η επίκληση της παροιμιακής φράσης «εκεί που μιλάνε πολλοί χαλάει η σούπα» (ΠΠΑ27f/1) ενισχύει τις επιφυλάξεις για την ενεργό συμμετοχή. Κυρίαρχο ρόλο έχει «Ο δάσκαλος πρέπει να δει πως θα κάνει κουμάντο αυτό το παιδί...» (ΠΠΑ20f/3). Η χρήση της λέξης «κουμάντο» παραπέμπει σε μία μορφή διαχείρισης και καθοδήγησης του παιδιού δασκαλοκεντρικής κατεύθυνσης, με στοιχεία προσαρμογής του μαθητή σε ένα προκαθορισμένο πλαίσιο, «η γνώση μεταδίδεται σε ένα πλαίσιο όπου ο διδάσκων έχει μέγιστο έλεγχο ή επιτήρηση» (Bernstein, 1989: 83).

4.5. Θεματικός άξονας Κ.2. Προγράμματα σπουδών-Αποτελέσματα σχετικά με τα μέλη του συμβολικού ελέγχου

«Την κριτική σκέψη, πρώτον την κριτική σκέψη. Τη δημιουργικότητα θα έβαζα δεύτερο, τη συνεργατικότητα τρίτο...» (ΠΣΕ21d/1-4), «Να προάγει την κριτική σκέψη αλλά και την δημιουργικότητα...Συνεργατικότητα, ευαισθησία...και συναισθηματική υγεία...» (ΠΣΕ34d/1-7) τα θεωρούν ως απαραίτητα εφόδια για τη μετέπειτα πορεία των παιδιών τους. Επισημαίνουν την απουσία τους από το σημερινό σχολείο και επικεντρώνονται στην εξασφάλιση της ψυχικής ισορροπίας *«βάζω 1...τη συναισθηματική υγεία του παιδιού. Για μένα ο άνθρωπος είναι πάνω απ' όλα...» (ΠΣΕ26d/1-8)*. Είναι αξιοσημείωτη η επαναλαμβανόμενη αξιολογική-ιεραρχική σειρά (κριτική σκέψη, δημιουργικότητα, συνεργατικότητα, συναισθηματική υγεία, ευαισθησία) στο σύνολο, σχεδόν, των μελών του πεδίου συμβολικού ελέγχου στοιχείο που επιβεβαιώνει ότι τα μέλη της νμτ δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν με αρχές της παιδοκεντρικής αγωγής (Bernstein, 1989: 136-146).

Σχετικά με την ανάπτυξη βασικών δεξιοτήτων-ικανοτήτων μέσω συγκεκριμένων μαθημάτων παρατηρείται μία ευρύτερη προσέγγιση σε επίπεδο στόχων. *«Πρέπει και ο μαθητής στο δημοτικό να φύγει, να βγει έξω από τα μαθηματικά, την ανάγνωση και τη γλώσσα...ως δέκτης δηλαδή πρέπει να αναπτυχθεί περαιτέρω να μην τον περιορίσουμε...» (ΠΣΕ21e/1-6)*. Αυτή η

διεύρυνση του πνευματικού ορίζοντα εμπιριέχει μαθήματα που στοχεύουν στην ενίσχυση της επικοινωνίας, τη λειτουργία ως πολίτη του κόσμου, την ενίσχυση της «παγκόσμιας γνώσης¹³», αφού αναφέρονται οι ξένες γλώσσες, η αγωγή, η μουσική *«με μία σωστή διδασκαλία δύο ξένων γλωσσών που μπορούν τα μικρά να την αφομοιώσουν εύκολα...αγωγή του πολίτη...να δουν δυο τρεις παραστάσεις, σε εκδηλώσεις, σε μουσεία και τέτοια πράγματα...»* (ΠΣΕ22ε/1-8).

Επίσης, οι νέες τεχνολογίες έχουν σημαντική θέση και θεωρούνται ως ποιοτική αναβάθμιση της εκπαίδευσης, αφού εμφιατικά ορίζεται ο υπολογιστής ως «το στυλό του μέλλοντος», και γενικά υπάρχει μία θετική στάση υπέρ των αλλαγών και μεταρρυθμίσεων και μία επιφύλαξη για παραδοσιακά ηθικοπλαστικού χαρακτήρα μαθήματα όπως π.χ. τα θρησκευτικά *«Η κοινωνία αυτή τη στιγμή μόλις πάει να κοπεί μια ώρα θρησκευτικά βγαίνει στους δρόμους. Και δεν ξεσηκώνεται για να μπουν δυο ώρες ηλεκτρονικού υπολογιστή που είναι πλέον το στυλό του μέλλοντος»* (ΠΣΕ30ε/1-8). Τα μέλη της νμτ προσανατολίζονται σε μία ολιστικότερη προσέγγιση και προτείνουν μία γενικότερη-ευρύτερη παρουσία και στοχοθεσία στο πεδίο της σχολικής γνώσης και σε τομείς που έχουν σχέση με καλλιτεχνική δημιουργία, θέατρο, χορό, μουσική, γυμναστική, ξένες γλώσσες, νέες τεχνολογίες.

Σε ό,τι αφορά στη σύνταξη των προγραμμάτων σπουδών εκφράζεται μία θετικά, κατ' αρχήν, θέση για συμμετοχή των γονέων και επιχειρηματολογούν δανειζόμενοι παραδείγματα από άλλους χώρους *«...οι περισσότεροι είναι καλύτερα να συμμετέχουν. Δεν μπορείς να μη δεν λάβεις υπόψη το γονιό, βλέπεις ακόμα και στα δικαστήρια οι ένορκοι αποφασίζουν...»* (ΠΣΕ29φ/2-9). Χαρακτηρίζεται ως λάθος ο περιορισμός στην ομάδα των εξειδικευμένων επιστημόνων *«Νομίζω ότι είναι λάθος, δηλαδή, μόνο οι ειδικοί να αποφασίζουν»* (ΠΣΕ43φ/8-9). Ενυπάρχει μία απαίτηση για αυξημένη λογοδοσία και τα μέλη της νμτ προσανατολίζονται σε μία ευρεία βάση συμμετοχής και συνδιαμόρφωσης των προγραμμάτων σπουδών από ειδικό επιστημονικό προσωπικό, τους εκπαιδευτικούς, τους γονείς και ευρύτερους κοινωνικούς θεσμικούς εκπροσώπους, αφού η εκπαίδευση έχει ευρύτερες κοινωνικές προεκτάσεις.

4.6. Θεματικός άξονας Κ.3. Σχολική Γνώση-Αποτελέσματα σχετικά με τα μέλη του πεδίου παραγωγής

Οι διαδικασίες της επανάληψης και της απομνημόνευσης κατέχουν σημαντική θέση, για τα μέλη του πεδίου παραγωγής, στην κατάκτηση της γνώσης, αφού τις θεωρούν ως αναπόσπαστο τμήμα της αποτελεσματικής εκπαιδευτικής διαδικασίας «...είναι αναγκαστική και απαραίτητη...» (ΓΠΑ27g/3-4), «...γιατί με την επανάληψη θεωρώ ότι μαθαίνεις πιο πολύ το αντικείμενο και την ύλη...» (ΓΠΑ17g/1-3). Είναι ένας αποδεκτός τρόπος επίτευξης μαθησιακών αποτελεσμάτων «...το βιβλίο έχει 5-10 ωραίες κουβεντούλες, φράσεις, που είναι φτιαγμένες όμορφα, και βάζοντας μέσα στο μυαλό του το παιδί, έστω και μ' αυτόν τον τρόπο, μαθαίνει πέντε πραγματάκια...» (ΓΠΑ40g/2-5) δεν υπάρχει κάποιος ενδοιασμός για τη χρησιμότητά τους, αλλά το πόσο χρειάζονται «Σημαντικές, οπωσδήποτε...Και τα δύο χρειάζονται, πόσο; Φίφτι-φίφτι» (ΓΠΑ19g/1-6), ο δανεισμός εδώ του φίφτι-φίφτι έχει ενισχυτική θέση της εγκυρότητας του λόγου. Είναι διαδικασίες που τις προτείνουν στα παιδιά τους για να επιτύχουν καλύτερα μαθησιακά αποτελέσματα «Αυτές πιστεύω είναι οι πιο σωστές και αυτές λέω και στα παιδιά...Η επανάληψη είναι η βάση της μαθήσεως» (ΓΠΑ33g/1-5). Τα μέλη της πμτ δίνουν ιδιαίτερη έμφαση τόσο στη διαδικασία της επανάληψης όσο και στην απομνημόνευση. Τις θεωρούν απαραίτητες διαδικασίες για την κατάκτηση της γνώσης στοιχεία που ενισχύουν τον προσανατολισμό τους στην ορατή παιδαγωγική, αφού έτσι επιβεβαιώνουν την έμφαση που δίνουν στο αποτέλεσμα και σε στοιχεία της δηλωτικής γνώσης.

Οι διαφορές που εντοπίζονται σε σχέση με το φύλο αναδεικνύουν στάσεις που ενισχύουν στερεότυπα σχετικά με την επιλογή μαθημάτων «Τα πρακτικά μαθήματα τουλάχιστον ήταν μια τάση που πήγαιναν περισσότερο οι άρρενες, τα αγόρια...» (ΓΠΑ17h/1-2), τον επαγγελματικό προσανατολισμό αφού «ορισμένα επαγγέλματα ήταν ανδρικά, να το πιάω έτσι επιστημονικά ανδρικά τώρα βλέπεις να έχουν υπεισέλθει γυναίκες ένα σωρό σ' αυτά τα ανδρικά επαγγέλματα, τα επιστημονικά» (ΓΠΑ19h/1-3), το ρήμα υπεισέλθει δηλώνει την είσοδο σε ένα χώρο που δεν τους ανήκει και είναι παρούσα η έμμεση υπεροχή αφού «...ο άντρας ίσως είναι ένα άτομο το οποίο επιχειρεί επικινδύνως περισσότερο από ό,τι μια γυναίκα...» (ΓΠΑ23h/3-4). Επίσης, οι

νέες τεχνολογίες θεωρούνται ως πιο οικείο πεδίο των αγοριών παρά των κοριτσιών *«Όταν πρωτομπήκε η ψηφιακή τεχνολογία, οι γυναίκες, τα κορίτσια, ήτανε λίγο σα χαμένες. Δηλαδή, ξαφνικά από τις κούκλες βρεθήκανε μπροστά σε έναν υπολογιστή...»* (ΠΠΑ25h/1-3). Τα μέλη της πμτ σχετικά με τις διαφορές που επισημαίνουν, σε ό,τι έχει σχέση με το φύλο και την εκπαίδευση, τις αποδίδουν πέρα από παραμέτρους του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος και σε γενετικούς παράγοντες.

Το θέμα της αυτονομίας της περιφέρειας στην επιλογή σχολικής γνώσης δεν υποστηρίζεται από τα μέλη του πεδίου παραγωγής, εκφράζουν έντονες επιφυλάξεις για διαφοροποιήσεις και επιζητούν μία ομοιόμορφη και ενιαία σχολική γνώση, σε εθνικό επίπεδο, χωρίς διαφοροποιήσεις *«Σύμφωνα με τη χώρα, τις ανάγκες της χώρας...»* (ΠΠΑ17i/1) ή *«Είμαι πάρα πολύ κατά...»* (ΠΠΑ27i/4-5). Οι θέσεις των μελών της πμτ εμπεριέχουν πλήρη και σαφή άρνηση *«Δεν μπορώ να σκεφτώ για ποιο λόγο να γίνει αυτό το πράγμα...»* (ΠΠΑ33i/1-3) ή *«δεν θα πρέπει να υπάρχει διαχωρισμός περιφερειών, γιατί να το διαχωρίσουμε...Ενιαίο πρόγραμμα σπουδών δεν είναι; Έτσι νομίζω»* (ΠΠΑ32i/8-12). Επισημαίνεται δε ακόμη και πιθανή ύπαρξη σκοπιμότητας ή υποβολιμαίας πράξης η τυχόν διαφοροποίηση *«...σωστή ύλη η οποία να εφαρμοστεί για όλους. Διότι και το παιδί, ο μαθητής που είναι στο Καστελόριζο και ο μαθητής που είναι στην Αθήνα να έχουν...αυτά είναι και καμιά φορά λίγο ιδιόρρυθμα, πονηρά. Στο ένα σχολείο θα διδάσκεται η Α ύλη και στο άλλο;»* (ΠΠΑ24i/1-5). Τα μέλη της πμτ προσανατολίζονται σε μία ενιαία μορφή των προγραμμάτων σπουδών σε επίπεδο χώρας, τονίζουν τα εθνικά χαρακτηριστικά και δεν αποδέχονται, συνήθως, διαφοροποιήσεις σε επίπεδο περιφέρειας.

4.7. Θεματικός άξονας Κ.3. Σχολική Γνώση-Αποτελέσματα σχετικά με τα μέλη του πεδίου συμβολικού ελέγχου

Οι διαδικασίες της επανάληψης και της απομνημόνευσης για τα μέλη του συμβολικού ελέγχου δεν θεωρούνται κομβικής σημασίας σχετικά με την κατάκτηση της γνώσης. Ειδικότερα για την επανάληψη μπορεί να γίνει αποδεκτή υπό προϋποθέσεις και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις *«...Τώρα η επανάληψη αν βοηθάει, πιθανόν να είναι χρήσιμη χωρίς να σημαίνει ότι αυτό*

όμως ότι είναι απόλυτο ε...» (ΠΣΕ22g/12-15), με συγκεκριμένη στοχοθεσία και μόνο αν συμβάλλει στη βελτίωση της πνευματικής καλλιέργειας «Εάν δεν βοηθάει σε κάποιες άλλες πνευματικές λειτουργίες, δηλαδή να οξύνει το μυαλό και οτιδήποτε άλλο, το θεωρώ αρνητικό» (ΠΣΕ26g/1-2). Σε ό,τι αφορά στην απομνημόνευση υπάρχει ακόμη πιο ισχυρή εναντίωση, αφού θεωρείται μία διαδικασία που δεν ταιριάζει με τις αντιλήψεις τους, χρησιμοποιούνται αρνητικά αξιολογικά επίθετα «Η απομνημόνευση θεωρώ ότι δεν ανταποκρίνεται στη δικιά μου την...» (ΠΣΕ29g/1), «Όσον αφορά την απομνημόνευση, δεν θέλω να φανώ τώρα σκληρός. Τη θεωρώ απaráδεκτη» (ΠΣΕ42g/3-4), «Να απομνημονεύσεις για ποιο λόγο;...Η γνώση είναι άλλο πράγμα κατά την άποψη μου» (ΠΣΕ38g/2-8) θεωρείται ως τροχοπέδη για όλη την εκπαιδευτική διαδικασία «Τίποτα, αυτό απολύτως ξένο με το σχολείο, αυτό το πράγμα...απομνημόνευση με τίποτα. Αυτό το πράγμα πρέπει να φύγει από το σχολείο, εντελώς» (ΠΣΕ22g/6-12). Οι θέσεις των μελών της νμτ συγκλίνουν σε μία βασική αρχή της μάθησης περί του τρόπου οργάνωσης του διδακτικού υλικού και αποδέχονται την επανάληψη με προϋποθέσεις, τόσο στον τρόπο εφαρμογής όσο και το σκοπό της, αλλά εκφράζουν έντονες επιφυλάξεις και αντιρρήσεις για τη διαδικασία της απομνημόνευσης, επισημαίνοντας την προτίμησή τους σε επίπεδο διαδικασίας και σε στοιχεία διαδικαστικής γνώσης.

Δεν επισημαίνονται έντονες διαφοροποιήσεις μεταξύ εκπαίδευσης και φύλου, υπάρχει μία ισότιμη αντιμετώπιση «Δε νομίζω...δε νομίζω ότι υπάρχει καμία διάκριση» (ΠΣΕ22h/1-7), ή «Μπορεί να δεις και ήσυχα αγόρια μπορεί να δεις και ζωηρά κορίτσια...πάντως εγώ το βρίσκω μύθο ότι είναι καλύτερα στις πρακτικές επιστήμες τα αγόρια» (ΠΣΕ34h/1-8). Οι όποιες επισημάνσεις αποδίδονται στους ευρύτερους περιβαλλοντικούς-κοινωνικούς παράγοντες «...δεν είμαστε ξεκομμένοι από το περιβάλλον σίγουρα, το περιβάλλον παίζει πάρα πολύ μεγάλο ρόλο, όλα τα ερεθίσματα γύρω μας επηρεάζουνε, σίγουρα ο κοινωνικός περίγυρος καθορίζει» (ΠΣΕ36h/4-7). Ειδικότερα δε τα δομικά στοιχεία της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης είναι αυτά που καθορίζουν τις όποιες διαφορές «...Άρα λοιπόν, παίζει ρόλο και η παιδεία που έχεις από το σπίτι, πώς δηλαδή ο γονιός...» (ΠΣΕ42h/11-16). Είναι φανερό ότι τα μέλη της νμτ σχετικά με τις διαφορές που επισημαίνουν, σε ό,τι έχει με το φύλο και την

εκπαίδευση, αποδίδουν κυρίως, τις παρατηρούμενες διαφορές στις επιδράσεις τού ευρύτερου περιβάλλοντος (κοινωνικού-φυσικού).

Τα μέλη του συμβολικού ελέγχου εκφράζονται θετικά σε διαφοροποιήσεις σε επίπεδο περιφέρειας σχετικά με τον καθορισμό και την επιλογή της σχολικής γνώσης. Αποδέχονται ότι *«...η κάθε περιφέρεια να έχει τη δυνατότητα να προσαρμόζει στα δικά της δεδομένα την ύλη»* (ΠΣΕ26i/1-2) και *«...σε περιφερειακό επίπεδο νομού, σίγουρα θα μπορούσαν να υπάρχουν δραστηριότητες, θα μπορούσαν να ενταχθούν στο πλαίσιο του σχολείου...»* (ΠΣΕ41i/1-2). Αναγνωρίζονται οι ιδιαιτερότητες των περιοχών και βάσει αυτών να υπάρχουν αντίστοιχες προσεγγίσεις *«να υπάρχει η δυνατότητα τοπικά να διαμορφωθούν προγράμματα εν μέρει ή εν πολλοίς διαφορετικά απ' ότι στη Μακεδονία στη Θεσσαλία, στην Πελοπόννησο κ.λπ.»* (ΠΣΕ21i/5-7). Τα μέλη της νμτ αποδέχονται διαφοροποιήσεις και τροποποιήσεις της σχολικής γνώσης σε επίπεδο περιφέρειας, αρκεί να ενταχθούν σε ένα πλαίσιο λειτουργικό που θα αναδείξουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιοχών.

4.8. Θεματικός άξονας Κ.4. Αξιολόγηση-Αποτελέσματα σχετικά με τα μέλη του πεδίου παραγωγής

Τα μέλη του πεδίου παραγωγής επικεντρώνονται σε αξιολογικές κρίσεις με έντονη αμφισβήτηση της παρεχόμενης εκπαίδευσης σε τομείς όπως: την έλλειψη κανόνων *«...την έχουν χαλάσει εντελώς την παιδεία μας γιατί δεν υπάρχουνε πια κανόνες όπου θα πρέπει να λειτουργούν ορισμένα πράγματα μέσα στα σχολεία»* (ΠΠΑ32j/13-15) ή την απουσία αυστηρότητας *«Να γίνουν τα πράγματα πιο αυστηρά...»* (ΠΠΑ33j/1) και την ανυπαρξία ορίων *«...δεν υπάρχουν όρια. Εγώ πιστεύω ότι πρέπει να μπαίνουν όρια...»* (ΠΠΑ39j/15-17). Τα μέλη της πμτ επιθυμούν ένα αυστηρό και οριοθετημένο πλαίσιο που παραπέμπει σε παιδαγωγικές πρακτικές με σαφείς και ρητούς κανόνες *«Δεν γίνονται οι εξετάσεις, δεν γίνεται ο έλεγχος, και τα παιδάκια είναι προβατάκια. Πιστεύω ότι τα παιδάκια πρέπει να τα οδηγήσουμε εμείς, να τα πούμε τι πρέπει να κάνουν...»* (ΠΠΑ40j/21-23). Η παραπάνω θέση αποδίδει έντονα ιεραρχικά χαρακτηριστικά στην εκπαιδευτική σχέση αφού ο μαθητής *«...θεωρείται αμαθής, με μικρό κύρος και λίγα δικαιώματα»* (Bernstein, 1989: 83). Είναι χαρακτηριστική και emphatic η χρήση του κυκλικού σχήματος για να αποδοθεί

η σημερινή κατάσταση «Όλα τα καταργήσαμε και τα ισάξαμε όλα...» (ΠΠΑ40j/18). Ιδιαίτερης μνείας είναι ο χαρακτηρισμός, ως «έγκλημα», της κατάργησης της ομοιόμορφης ενδυμασίας (ποδιά) «...το μεγαλύτερο έγκλημα που έγινε στην κοινωνία, που ξεκινάει από το δημοτικό σχολείο, ήταν η κατάργηση της ποδιάς. Εκεί ήταν το μεγαλύτερο έγκλημα» (ΠΠΑ28j/7-9), είναι ακόμη μία σαφής προτίμηση σε οριοθετημένα πλαίσια «...τα επίσημα κολέγια, στην Αμερική, στον Καναδά, στην Αυστραλία είναι ντυμένα τα παιδιά ομοιόμορφα. Πρέπει να το καταλάβετε» (ΠΠΑ28j/15-17). Η έμφαση της φράσης και η απρόσωπη σύνταξη (πρέπει) που απευθύνεται, ευθέως, στα μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας «να το καταλάβετε» δηλώνει το έκδηλο/φανερό περιεχόμενο. Το λανθάνον και άδηλο είναι ότι οι υπεύθυνοι γι' αυτό (την κατάργηση της ποδιάς) πρέπει να αναλάβουν δράση και να επιλύσουν το πρόβλημα.

Σε ό,τι αφορά στην επανάληψη της τάξης υπάρχει μία θετικά διακείμενη στάση «Δε γίνεται αλλιώς. Ημιμαθής να προχωρήσει; Δυστυχώς πρέπει να μείνει;» (ΠΠΑ19k/1-2), θεωρείται ως μία διαδικασία αποδεκτή, όταν οι ικανότητες και οι επιδόσεις κάποιων δεν είναι οι απαιτούμενες «Δεν τα παίρνανε τα γράμματα ρε παιδί μου πώς να στο πω. Μερικοί άνθρωποι δεν τα παίρνουν πώς να το κάνουμε» (ΠΠΑ28k/4-6). Η επανάληψη χαρακτηρίζεται ως συνετισμός που πρέπει να πραγματοποιηθεί το συντομότερο δυνατόν «Άρα θα πρέπει ή κάτι άλλο να γίνει, ή να μείνει στην ίδια τάξη. Μπορεί να συνετιστεί, να συνετιστεί σύντομα όμως, γρήγορα και νωρίς» (ΠΠΑ33k/3-5). Επικαλούνται την επικράτηση μεγαλύτερης ανοχής σε σχέση με το παρελθόν και η αλλαγή αυτής της στάσης, εκ μέρους των εκπαιδευτικών, χαρακτηρίζεται ως οπισθοχώρηση «Έγινε πιο ελαστικό, μέχρι που στην ουσία, ενώ ισχύει το σύστημα αυτό, κάνανε πίσω οι καθηγητές και δεν αφήνουν κανέναν» (ΠΠΑ25k/4-6). Συμπερασματικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα μέλη της πμτ δεν έχουν ιδιαίτερες επιφυλάξεις ή ενδοιασμούς για τη διαδικασία της επανάληψης της τάξης, στοιχείο που παραπέμπει, ευθέως, σε χαρακτηριστικά ισχυρού βηματισμού (Bernstein, 1989: 131-136).

Για τη μορφή αποτύπωσης της αξιολόγησης του μαθητή είναι εμφανής η προτίμηση στην αριθμητική κλίμακα λόγω του ότι προσφέρει πιο σαφείς κατηγοριοποιήσεις «...πρέπει να υπάρξει τελικώς ένας αριθμός...Η αριθμητική βαθμολογία είναι ένα αναγκαίο κακό. Πώς θα συγκρίνουμε...» (ΠΠΑ20i/1-6)

και απόρριψη της εγγράμματης μορφής «*Το Α, Β, Γ θεωρώ ότι είναι χαζό*» (ΠΠΑ271/1). Παράλληλα αμφισβητείται η υιοθέτηση υπερβολικής επιείκειας εκ μέρους των εκπαιδευτικών «*...είναι και μερικοί που τους βάζουνε τους βαθμούς έτσι...απλόχερα*» (ΠΠΑ251/4-5). Τα μέλη της πμτ δείχνουν προτίμηση στην αριθμητική κλίμακα αποτύπωσης του αποτελέσματος στοιχείο που προσιδιάζει με χαρακτηριστικά της ορατής παιδαγωγικής και προσανατολίζονται σε μορφή αξιολόγησης που «*...δίνει έμφαση στην επίτευξη καταστάσεων γνώσης μάλλον παρά τρόπων γνώσης*» (Bernstein, 1989: 83).

4.9. Θεματικός άξονας Κ.4. Αξιολόγηση-Αποτελέσματα σχετικά με τα μέλη του πεδίου συμβολικού ελέγχου

Στα θετικά ή αρνητικά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος τα μέλη του πεδίου συμβολικού ελέγχου επικεντρώνονται σε αξιολογικές κρίσεις για το έλλειμμα ανάπτυξης δεξιοτήτων-ικανοτήτων όπως της κριτικής σκέψης «*...λέω ότι το σχολείο δεν συνέβαλε αρκετά στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης...*» (ΠΣΕ21j/1-2), δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε πολιτιστικές δράσεις που ενισχύουν το μορφωτικό κεφάλαιο «*...Έτσι πήγαν Βουδαπέστη, πήγαν είδαν παραστάσεις, πήγαν Σόφια είδαν παραστάσεις πάλι αυτά ήταν ωραία...Αυτό μου άρεσε πολύ...*» (ΠΣΕ22j/9-11), στην υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων έξω από το αυστηρό διδακτικό πλαίσιο «*...σε οικολογικά μονοπάτια και σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις, σε συζητήσεις μεταξύ τους, σε δημιουργικές γιορτές*» (ΠΣΕ43j/2). Όλες οι παραπάνω προτεινόμενες εκπαιδευτικές δράσεις παραπέμπουν σε αυτό που δηλώνει «*μια μεταστροφή από την κλειστότητα περιεχομένων στην ανοικτότητα περιεχομένων, από την ισχυρή στη σημαντικά μειωμένη ταξινόμηση*» (Bernstein, 1989: 87).

Στα αρνητικά επισημαίνονται στοιχεία για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του περιεχομένου των σπουδών «*...Πολλά αδιάφορα μαθήματα που δεν προσφέρουν τίποτα στα παιδιά...Δεν μπορώ να το καταλάβω γιατί*» (ΠΣΕ22j/12-15). Η μη ύπαρξη ευελιξίας και οι αντιστάσεις σε αλλαγές «*...Ότι το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα δεν θέλησε ποτέ να εκσυγχρονιστεί...δεν συλλειτουργεί η σχολική κοινότητα δηλαδή δεν βοηθάει η σχολική κοινότητα, δεν είναι υπέρ των μεταρρυθμίσεων...*» (ΠΣΕ30j/8-18). Τα μέλη της νμτ επικεντρώνονται στην επισήμανση στοιχείων όπως: δημοκρατικότητα,

δυνατότητα διαφοροποίησης από το προκαθορισμένο πλαίσιο, δράσεις που εντάσσονται σε προγράμματα ευέλικτης ζώνης, σχεδίων εργασίας, περιβαλλοντικής εκπαίδευσης κ.λπ., κοινό σημείο όλων αυτών είναι οι χαλαρές ταξινομήσεις, χαλαρές περιχαράξεις και παιδοκεντρικές οπτικές.

Σε ό,τι αφορά στην επανάληψη της τάξης προσεγγίζεται το θέμα με ευρύτερες οπτικές υπάρχει αντίθεση και έντονος προβληματισμός για τις συνέπειες αυτής της πρακτικής αφού «...είναι δράμα το να ξανακάνει κάποιος την ίδια τάξη» (ΠΣΕ30κ/1), χαρακτηρίζεται το μέτρο ως «Πολύ αυστηρό. Δηλαδή έτσι όπως είναι το εκπαιδευτικό μας σύστημα είναι πολύ αυστηρό, θεωρώ ότι είναι πολύ αυστηρό...» (ΠΣΕ22κ/1-2). Για την αντιμετώπιση του προβλήματος προτείνονται εναλλακτικές προσεγγίσεις «...να υπάρξει δηλαδή μια παράλληλη βοήθεια, μια παράλληλη στήριξη, καλό θα ήταν θα αποφεύγεται η επανάληψη της τάξης...» (ΠΣΕ26κ/8-9). Τα μέλη της νμτ εκφράζουν ως αναγκαία συνθήκη την ύπαρξη προϋποθέσεων σχετικά με την επανάληψη της τάξης, επιφυλάξεις έως και αντιρρήσεις για αυτή τη διαδικασία και προτείνουν εναλλακτικές προσεγγίσεις για την αντιμετώπιση τέτοιων εκπαιδευτικών προβλημάτων και προσανατολίζονται σε μέτρα πρόληψης. Οι στάσεις τους παραπέμπουν σε χαρακτηριστικά χαλαρού βηματισμού (Bernstein, 1989: 131-136).

Για τη μορφή δε της αποτύπωσης της αξιολόγησης του μαθητή εκφράζεται έντονη αμφισβήτηση της αντικειμενικότητας της αριθμητικής κλίμακας, αφού «Δεν αντανακλούν πάντα δηλαδή την πραγματικότητα όλα αυτά τα πράγματα» (ΠΣΕ43Ι/15-16). Οι περισσότεροι υποστηρίζουν ότι η περιγραφική αξιολόγηση προσφέρει πιο αξιόπιστη πληροφόρηση «Προτιμώ την περιγραφική...Γιατί και αυτή με τα γράμματα και η αριθμητική είναι μια τελείως ψυχρή διαδικασία» (ΠΣΕ26Ι/5-7), «Την περιγραφική. Ναι, γιατί, την περιγραφική, είναι αυτό που λέμε αποδίδει την αξία δεόντως αιτιολογημένη...» (ΠΣΕ35Ι/6-7), «Εγώ σαν γονιός θα προτιμούσα την περιγραφική...» (ΠΣΕ38Ι/1-3) είναι πιο κοντά στον ψυχικό κόσμο των παιδιών.

Τα μέλη της νμτ, σε ό,τι αφορά στις μορφές αξιολόγησης του μαθητή, δείχνουν προτίμηση στην περιγραφική αξιολόγηση, σε εναλλακτικές μορφές και δράσεις που έχουν εσωτερική αξία, δεδομένα που παραπέμπουν και προσιδιάζουν με χαρακτηριστικά της αόρατης παιδαγωγικής.

4.10. Θεματικός άξονας Κ.5. Η συμμετοχή των γονέων-Αποτελέσματα σχετικά με τα μέλη του πεδίου παραγωγής.

Σε ό,τι αφορά στη συμμετοχή των γονέων στις κατ' οίκον εργασίες το κύριο βάρος της προετοιμασίας και της ενασχόλησης αυτής, κατά κανόνα, πραγματοποιείται από τη σύζυγο «*Της συζύγου, ναι...ορισμένες φορές, είχα. Σε ορισμένα μαθήματα...*» (ΠΠΑ17m/1-2), «*Όχι, ποτέ. Η σύζυγος είχε επωμισθεί το...*» (ΠΠΑ19m/1-2), «*Η γυναίκα μου. Εγώ δεν ασχολήθηκα με το κομμάτι του σχολείου*» (ΠΠΑ23m/1), «*...ο Νίκος δεν ασχολήθηκε καθόλου με τα παιδιά. Είχε πέσει το βάρος σε μένα*» (ΠΠΑ32m/3) ή «*Κοίταξε, επειδή λόγω δουλειάς εγώ δεν προλαβαίνω να ασχοληθώ, η Μάγδα ασχολείται περισσότερο. Τι περισσότερο δηλαδή, 99%, άντε να βάλω κι εγώ κάτι*» (ΠΠΑ33m/1-3). Παρόμοια χαρακτηριστικά εμφανίζονται και στο θέμα των επισκέψεων, εκ μέρους των γονέων, στο σχολείο, αφού ήταν μία ευθύνη που την είχαν αναλάβει οι μητέρες και στα χρόνια του δημοτικού και του γυμνασίου γινόταν, κυρίως, από αυτές. Η συμμετοχή των πατέρων εμφανίζεται στα χρόνια του Λυκείου, διατηρώντας και ενισχύοντας έτσι τα στερεότυπα του φύλου. «*Η σύζυγος*» (ΠΠΑ24n/1), «*Συνήθως απ' τη σύζυγο...στις βαθμολογίες, στα τρίμηνα...*» (ΠΠΑ25n/1-2), «*Εγώ προσωπικά δεν ασχολήθηκα καθόλου*», (ΠΠΑ23n/1). Αξιοσημείωτη παράμετρος είναι ότι το επίπεδο σπουδαιότητας της επίσκεψης είναι αυτό που καθορίζει τη συμμετοχή του συζύγου «*Και πολλές φορές αν έπρεπε να παρθούν κάποιες αποφάσεις για το παιδί, σημαντικές, τότε πηγαίναμε μαζί*» (ΠΠΑ17n/5-6). Η παρουσία, η συμμετοχή και ο ρόλος των παππούδων-γιαγιάδων είναι ιδιαίτερος σημαντικές και μάλιστα ως επιλογή των γονέων «*Στην ανατροφή ναι, είχανε η γιαγιά είχε...βοήθησε πάρα πολύ τα παιδιά*» (ΠΠΑ17p/1-3), «*Όταν τους πεις πήγαινε σπίτι σου μπορεί να πάνε στο σπίτι της γιαγιάς...*» (ΠΠΑ27p/5-8), «*...εξασφάλιζαν ένα ήρεμο περιβάλλον στα παιδιά...Ήταν αυτοί όπου μεγαλώσανε τα παιδιά*» (ΠΠΑ23p/1-8). Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις υπήρχε και συγκατοίκηση «*...είχα την πεθερά μου μαζί μέχρι που πέθανε...τα πρόσεχε, είχε συμμετοχή στην ανατροφή...Η γιαγιά τα μεγάλωσε*» (ΠΠΑ19p/1-3). Στις οικογένειες των μελών της πμτ σχετικά με την προετοιμασία των παιδιών τους, τόσο για το σχολείο και τις σχετικές κατ' οίκον εργασίες, όσο και για τις επισκέψεις, συνήθως, αυτές οι ενασχολήσεις αφορούν στη γυναίκα της

οικογένειας, επιπροσθέτως, η συμμετοχή, ο ρόλος και ο χρόνος που αφιερώνουν οι παππούδες-γιαγιάδες είναι ιδιαίτερα σημαντικός και ενίοτε καθοριστικός, σε μερικές περιπτώσεις δε, υπάρχει και συγκατοίκηση. Τα παραπάνω δεδομένα παραπέμπουν σε παρουσία χαρακτηριστικών δομής της οικογένειας σε κατά θέση (Bernstein, 1971a: 118-127, 2003b: 15).

4.11. Θεματικός άξονας Κ.5. Η συμμετοχή των γονέων-Αποτελέσματα σχετικά με τα μέλη του πεδίου συμβολικού ελέγχου

Όσον αφορά τις κατ' οίκον εργασίες για τα μέλη του συμβολικού ελέγχου παρατηρείται η τάση για μία κοινή συμμετοχή και μία κοινή προσπάθεια και των δύο συζύγων «Και εγώ και η σύζυγός μου» (ΠΣΕ42m/11-12), «Είχε συμμετοχή βοηθητική και η σύζυγος. Και ήταν συνειδητή επιλογή μας αυτό το πράγμα» (ΠΣΕ21m/1-2), «Εμείς βλέπουμε μετά στο τέλος» (ΠΣΕ22m/3), «Έχω, ναι...Βέβαια η σύζυγος έχει μεγαλύτερη ενασχόληση και επειδή είναι εκπαιδευτικός...» (ΠΣΕ29m/1-2). Είναι συνειδητή επιλογή των γονέων της νμτ και η συμμετοχή τους στις κατ' οίκον εργασίες των παιδιών «Σε μόνιμη. Σε καθημερινή βάση...είχαμε πολύ μεγάλη ενασχόληση. Εκ των πραγμάτων...» (ΠΣΕ38m/1-3), «είτε εγώ είτε ο σύζυγος ανοίγουμε συζητήσεις» (ΠΣΕ41m/3) και μάλιστα ανάλογα με τις δυνατότητες για παροχή βοήθειας στο αντίστοιχο επιστημονικό πεδίο «...Θα έλεγα χωρίζουμε, εγώ ασχολούμαι λίγο με τα μαθηματικά, τη φυσική, η σύζυγος με το γλωσσικό κομμάτι, μισομοιράζουμε» (ΠΣΕ37m/1-3). Σε ό,τι αφορά στις επισκέψεις στο σχολείο γίνονταν, κυρίως, και από τους δύο γονείς δηλώνοντας έτσι τόσο το βαθμό σημαντικότητας και σπουδαιότητας της δραστηριότητας, όσο και του κοινού ενδιαφέροντος «Και οι δύο μαζί τις περισσότερες φορές. Πηγαίνουμε και οι δύο μαζί» (ΠΣΕ42n/1), «...Και από τους δύο, αλλά περισσότερο από μένα» (ΠΣΕ26n/9). Σε ό,τι αφορά στη συχνότητα ήταν συχνές «...πιο συχνές, όσο γίνεται πιο συχνές. Αν γίνεται μια φορά το μήνα, ναι. Η επικοινωνία αυτή, αποκομίζει και το παιδί και εσύ σαν γονέας πολλά πράγματα» (ΠΣΕ37n/1-3) επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο το ενδιαφέρον των γονέων της νμτ για τα εκπαιδευτικά πράγματα αλλά και για τη διατήρηση και ενίσχυση της σχέσης οικογένειας-σχολείου.

Ο ρόλος των παππούδων-γιαγιάδων με τη μορφή άμεσης και διαρκούς συμμετοχής στην ανατροφή των παιδιών δεν είναι υπαρκτός «Καμία

συμμετοχή. Όχι καμία» (ΠΣΕ22ρ/3). Δεν υπάρχει συγκατοίκηση από θέση και επιλογή «Και αυτό από άποψη» (ΠΣΕ30ρ/15), «...Όχι, δε μέναμε με παππούδες, όχι» (ΠΣΕ21ρ/1), «Όχι δεν υπάρχει συγκατοίκηση...» (ΠΣΕ29ρ/7). Υπάρχει δηλωμένη θέση για συνειδητή μη συμμετοχή των παππούδων-γιαγιάδων σε θέματα ανατροφής και ρόλου «Θεωρώ δε ότι δεν είναι καλό το να μπερδεύονται οι παππούδες και οι γιαγιάδες και υπάρχει και η λέξη "μαμμόθρεφτος", ο οποίος είναι ο εκ της μάμμης, δηλαδή της γιαγιάς, αναθρεμμένος. Αυτό σημαίνει μαμμόθρεφτος» (ΠΣΕ35ρ/3-6). Έχουν τεθεί όρια τα οποία καθορίζουν τους διακριτούς ρόλους γονέων-παππούδων η όποια συμμετοχή ήταν δευτερεύουσας σημασίας «Όχι ρόλο πρώτο, θα έλεγα πιο πολύ συμβουλευτικό ρόλο...» (ΠΣΕ36ρ/1). Στις οικογένειες των μελών της νμτ σχετικά με την προετοιμασία των παιδιών τους, τόσο για το σχολείο και τις σχετικές κατ' οίκον εργασίες, όσο και για τις επισκέψεις, συνήθως, αυτές οι ενασχολήσεις αφορούν και τους δύο συζύγους, επιπροσθέτως, η συμμετοχή και ο ρόλος των παππούδων-γιαγιάδων δεν εμπεριέχει αποφασιστικές και καθοριστικές παρεμβάσεις, ενώ δεν υπάρχει συγκατοίκηση. Τα παραπάνω δεδομένα παραπέμπουν σε χαρακτηριστικά δομής της οικογένειας σε κατά πρόσωπο (Bernstein, 1971a: 118-127).

5. Συμπεράσματα

5.1. Σκοποί της εκπαίδευσης

Από τις θέσεις των μελών της πμτ σε ό,τι αφορά στην πρώτη θεματική ενότητα (σκοποί της εκπαίδευσης) είναι σαφής η κυριαρχία πρακτικών, βλέψεων και προσωπικών στόχων οι οποίοι προσανατολίζονται σε εξαρτήσεις από την αγορά και ευθείες συνδέσεις προς μία επαγγελματοκρατούμενη εκπαίδευση. Ο βασικός στόχος αυτών των γονέων του πεδίου της παραγωγής, αντλώντας ισχύ από την αγορά, είναι η επαγγελματική και οικονομική αποκατάσταση των παιδιών τους, χωρίς αυτή η αναγκαιότητα να υλοποιείται, απαραίτητως, μέσω της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Στη σχέση δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης υιοθετούν στάσεις που απεικονίζουν ισχυρές ταξινομήσεις (ως κατηγορίες νοούνται ο δημόσιος/ιδιωτικός τομέας της εκπαίδευσης), αφού έχουν ισχυρές επιφυλάξεις και δεν υποστηρίζουν, κατά κανόνα, τη συνύπαρξη

ιδιωτικού/δημόσιου στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Η υποστήριξη του δημόσιου τομέα και χαρακτήρα της εκπαίδευσης, παρ' όλο που οι ίδιοι δραστηριοποιούνται στον ιδιωτικό, μπορεί να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα ότι ο δημόσιος τομέας της εκπαίδευσης και η κομφορμιστική υπερ-συγκεντρωτική του δομή, «εξασφαλίζει και παρέχει» ένα σαφές, οριοθετημένο, ενιαίο πλαίσιο αναφοράς, το οποίο παραπέμπει σε ισχυρές ταξινομήσεις/περιχαράξεις (ισχυρά σύνορα), στοιχεία που κυριαρχούν στις πρακτικές που αποδέχονται και υιοθετούν. Ωστόσο η παράμετρος χρονική διάρκεια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα ικανοποιητική, καλύπτει πλήρως τις σημερινές ανάγκες, κατά τη γνώμη τους, και αντιτίθενται σε χρονική επιμήκυνσή της.

Από τις θέσεις των μελών της νμτ, στην ίδια ενότητα, διαφαίνεται ότι προσανατολίζονται στη συσχέτιση των σπουδών με ανθρωπιστικά ιδεώδη, στην ανάγκη για μόρφωση, στην έννοια του υπεύθυνου πολίτη, δεν κυριαρχεί η εξάρτηση από την αγορά αλλά είναι σαφείς οι προτιμήσεις τους στο πεδίο της γνώσης. Βασικός στόχος αυτών των γονέων του πεδίου του συμβολικού ελέγχου, αντλώντας ισχύ από αυτό το πεδίο είναι τα παιδιά τους να αποκτήσουν τίτλους πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, και μέσω αυτών έχοντας τα κατάλληλα εφόδια θα κατορθώσουν να επιτύχουν και στον επαγγελματικό τομέα. Στη σχέση δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης υιοθετούν στάσεις που απεικονίζουν χαλαρές ταξινομήσεις αφού αποδέχονται, κατά κανόνα, τη συνύπαρξη ιδιωτικού/δημόσιου βλέποντας αυτήν τη συμπόρευση ως μέσο βελτίωσης των ποιοτικών χαρακτηριστικών της εκπαίδευσης. Η ερμηνεία που δίνεται για την αποδοχή και υποστήριξη της συνύπαρξης δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, παρ' όλο που αρκετά από τα μέλη της νμτ δραστηριοποιούνται στο δημόσιο τομέα, έχει δύο παραμέτρους: α) προτίμηση σε χαλαρές ταξινομήσεις/περιχαράξεις που χαρακτηρίζουν τα μέλη της νμτ και οι θετικά προσκείμενες θέσεις τους σε ό,τι αφορά στην υποστήριξη ενός κοινωνικού πλουραλισμού και αποδοχή διαφορετικών εκπαιδευτικών προσεγγίσεων και β) υιοθέτηση, ως βασικού στόχου της εκπαίδευσης: τη συνεχή βελτίωση, στοιχείο που θεωρούν ότι μπορεί να συμβάλλει και να υποστηρίξει σημαντικά στην επίτευξή του η παραπάνω συνύπαρξη. Ωστόσο η παράμετρος χρονική διάρκεια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης τους προβληματίζει αν πληροί τις αυξημένες απαιτήσεις των σημερινών αναγκών

και προτείνουν, είτε τη βελτίωση του περιεχομένου, είτε τη χρονική της επιμήκυνση.

5.2. Προγράμματα σπουδών/Σχολική γνώση

Στις θεματικές ενότητες των προγραμμάτων σπουδών/σχολικής γνώσης και ειδικότερα στην κατηγορία των χαρακτηριστικών της αγωγής, τα μέλη της πμτ, δίνουν ιδιαίτερη προτεραιότητα σε χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την πειθαρχία, τη βαθμολογία, τις εξετάσεις, την υπακοή, την τήρηση αυστηρών κανόνων και βάζουν σε χαμηλότερη προτεραιότητα στοιχεία που έχουν σχέση με τη συνεργατικότητα, τη δημιουργικότητα, τη συναισθηματική υγεία, την ευαισθησία. Είναι σαφές ότι εκφράζουν την προτίμησή τους σε χαρακτηριστικά της ορατής παιδαγωγικής υποστηρίζοντας ρητούς ιεραρχικούς κανόνες, ρητούς κανόνες διαδοχής/βηματισμού και ρητά κριτήρια, αναδεικνύουν δε στάσεις που τονίζουν σαφή δομή, οριοθετημένες χωρικές και χρονικές προδιαγραφές. Επιθυμούν να δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στα χαρακτηριζόμενα ως «βασικά μαθήματα» (γλώσσα και μαθηματικά), δεδομένα που παραπέμπουν στο κίνημα «επιστροφή στα βασικά» και σε μαθήματα (αρχαία ελληνικά, ιστορία, θρησκευτικά) τα οποία ενισχύουν ένα «εθνικό πρόγραμμα σπουδών». Έχουν σαφείς επιφυλάξεις για τυχόν διαφοροποιήσεις στον τρόπο καθορισμού του περιεχομένου των προγραμμάτων σπουδών και στη συμμετοχή των γονέων στην επιλογή της σχολικής γνώσης (ισχυρή περιχάραξη). Ως ιδιαίτερα σημαντικές και κατάλληλες διαδικασίες κατάκτησης της γνώσης θεωρούν την επανάληψη και την απομνημόνευση. Ενυπάρχουν και αναπαράγονται στερεότυπα σε σχέση με το φύλο σχετικά με την επιλογή μαθημάτων, στοιχεία υπεροχής και επίκληση οργανικών διαφορών. Εκφράζουν έντονες επιφυλάξεις και αντιρρήσεις για αυτονομία στην επιλογή της σχολικής γνώσης σε επίπεδο περιφερειών και προτάσσουν χαρακτηριστικά ενιαίας και ομοιόμορφης, σε εθνικό επίπεδο, προσέγγισης.

Τα μέλη της νμτ δίνουν ιδιαίτερη προτεραιότητα σε χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τη συνεργατικότητα, τη δημιουργικότητα, τη συναισθηματική υγεία, την ευαισθησία και την κριτική σκέψη και βάζουν σε χαμηλότερη προτεραιότητα στοιχεία όπως η πειθαρχία, η βαθμολογία, οι εξετάσεις, η

υπακοή, η τήρηση αυστηρών κανόνων. Είναι σαφές ότι τα μέλη της νμτ εκφράζουν την προτίμησή τους σε χαρακτηριστικά της αόρατης παιδαγωγικής. Επικροτούν τη συμμετοχή των γονέων και όλων των εμπλεκόμενων φορέων στην επιλογή-συνδιαμόρφωση της σχολικής γνώσης (χαλαρή περιχάραξη). Εκφράζουν επιφυλάξεις για τη χρήση διαδικασιών όπως η επανάληψη, την αποδέχονται υπό προϋποθέσεις, και απορρίπτουν διαδικασίες που έχουν χαρακτηριστικά απομνημόνευσης. Ενυπάρχει αμφισβήτηση για ιδιαίτερες ικανότητες μεταξύ αγοριών-κοριτσιών και εκπαίδευσης και τις όποιες διαφορές που εντοπίζουν τις αποδίδουν, κυρίως, σε περιβαλλοντικούς παράγοντες (φυσικούς-κοινωνικούς). Αποδέχονται και είναι υπέρμαχοι διαφοροποιήσεων στην επιλογή της σχολικής γνώσης σε επίπεδο περιφερειών και προτάσσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής και τη δυνατότητα αναδιάταξης στοιχείων του ενιαίου προγράμματος σπουδών (χαλαρή περιχάραξη).

5.3. Αξιολόγηση

Τα μέλη της πμτ στη θεματική ενότητα της αξιολόγησης και στην καταγραφή των προσωπικών τους θετικών/αρνητικών επισημάνσεων του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος επικεντρώνονται σε στοιχεία όπως: έλλειψη κανόνων, απουσία αυστηρού πλαισίου, ανύπαρκτη τεχνική εκπαίδευση, ακαταλληλότητα του εκπαιδευτικού προσωπικού, κατάργηση των εξετάσεων, απουσία ομοιόμορφης ενδυμασίας των μαθητριών (μαθητική ποδιά), γίνονται συγκρίσεις με δεδομένα παλαιότερων δικών τους προσωπικών εμπειριών. Επίσης, υποστηρίζουν ισχυρούς κανόνες βηματισμού (επανάληψη τάξης, φοίτηση σε ειδικές τάξεις/ειδικά σχολεία, διακοπή φοίτησης κ.λπ.). Για την αποτύπωση ωστόσο της αξιολόγησης του μαθητή δείχνουν σαφείς προτιμήσεις στην αριθμητική κλίμακα και έχουν επιφυλάξεις για τη χρησιμότητα εναλλακτικών μορφών αξιολόγησης (περιγραφική κ.λπ.).

Τα μέλη της νμτ επικεντρώνονται σε στοιχεία όπως: το έλλειμμα της ανάπτυξης της κριτικής σκέψης, τον μη εκσυγχρονισμό των προγραμμάτων σπουδών, την υψηλή σχολική διαρροή, τις αγκυλώσεις και τη δυσκαμψία του εκπαιδευτικού συστήματος και την αντίσταση που προβάλλεται στις όποιες

αλλαγές, την υποστήριξη παρεμβάσεων για πιο ευέλικτα προγράμματα. Θέματα στα οποία κυριαρχούν σαφή στοιχεία αόρατης παιδαγωγικής, χαλαρών ταξινομήσεων και χαλαρών περιχαράξεων. Επίσης, υποστηρίζουν χαλαρούς κανόνες βηματισμού (ενστάσεις για την επανάληψη της τάξης, προσανατολισμό σε μέτρα έγκαιρης διάγνωσης μαθησιακών δυσκολιών και βαρύτητα σε μέτρα πρόληψης κ.λπ.). Για δε την αποτύπωση της αξιολόγησης του μαθητή δείχνουν σαφείς προτιμήσεις στην περιγραφική αξιολόγηση και σε εναλλακτικούς τρόπους αποτίμησης της μαθητικής επίδοσης.

5.4. Η συμμετοχή των γονέων

Τα μέλη της πμτ στην ενότητα της συμμετοχής των γονέων σε θέματα του σχολείου είναι εμφανές ότι η προετοιμασία των παιδιών τους και η ενασχόλησή τους με τις κατ' οίκον εργασίες τους είναι μία δραστηριότητα που επιβαρύνει κατά κανόνα τις μητέρες, ενισχύοντας έτσι τα στερεότυπα του φύλου. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τις επισκέψεις στο σχολείο για τις ενημερωτικές συναντήσεις, εκ μέρους των εκπαιδευτικών. Η συνήθης πρακτική είναι οι επισκέψεις αυτές να πραγματοποιούνται από τις μητέρες και μόνο σε σοβαρά ζητήματα να συμμετέχουν οι πατέρες. Επιπροσθέτως, ο ρόλος των παππούδων και των γιαγιάδων είναι σημαντικός με συχνές παρεμβατικές δράσεις και πρακτικές, ενίοτε ενυπάρχει και συγκατοίκηση, δεδομένα που παραπέμπουν σε στοιχεία μιας ιεραρχικής δομής των μελών της οικογένειας (κατά θέση οικογένεια μεσαίας τάξης).

Η προετοιμασία των παιδιών, για τα μέλη της νμτ, τόσο με τις κατ' οίκον εργασίες όσο και με τις επισκέψεις στο σχολείο είναι δραστηριότητες που κατέχουν σημαντική θέση στον οικογενειακό τους προγραμματισμό και επιβαρύνουν, κατά κανόνα, και τους δύο συζύγους. Επιπροσθέτως, ο ρόλος των παππούδων και των γιαγιάδων είναι, μάλλον, διακριτικός χωρίς σημαντικές παρεμβατικές επιλογές, δεδομένα που παραπέμπουν σε στοιχεία μιας κατά πρόσωπο οικογένειας μεσαίας τάξης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Adloff, F. & Mau, S. (2006). Giving Social Ties, Reciprocity in Modern Society. *European Journal of Sociology*, 47, 01, 93-123.
- Bernstein, B. (1971a). A socio-linguistic approach to socialization: with some reference to educability. In: *Class, codes and control, vol.1*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bernstein, B. (1975) [2003b]. *Class codes and control. Towards a theory of Educational transmission, v.III*. Routledge & Kegan Paul.
- Bernstein, B. (1977). *Class codes and control. Towards a theory of Educational transmission, v.III., 2ed*. Routledge & Kegan Paul.
- Bernstein, B. (1989). *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Εισ., μφ., σημ. Ι. Σολομών.
- Bernstein, B. (1990) [2003c]. *Class codes and control. The structuring of pedagogic discourse, v. IV*. Routledge & Kegan Paul.
- Bernstein, B. (2000). *Pedagogy, Symbolic Control and Identity, Theory, research, critique*, revised ed. USA: Rowman & Littlefield Publishers.
- Bernstein, B. (2001). Symbolic control: issues of empirical description of agencies and agents. *International Journal of social research methodology*, 4(1), 21-33. doi:10.1080/13645570118017
- Breakwell, G. (1995). *Η συνέντευξη*. Κάντας, Α. (Επιμ.) Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Γιδαράκου, Ι. (2008). Γυναικεία επιχειρηματικότητα και τοπική ανάπτυξη. *Πρακτικά 1ου Αναπτυξιακού Συνεδρίου Ν. Καρδίτσας*.
- Cohen, L. & Manion, L. (1994). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μφ. Μητσοπούλου, Χ. & Φιλοπούλου, Μ. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2007). *Research Methods in Education*. London: Routledge.
- Δώσσα, Κ. (2006). Νοηματικοί προσανατολισμοί των μαθητών, σχολική γνώση και επιρροές των σχολικών πρακτικών. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Ιωαννίδης, Σ. (2004). Η επιχειρηματικότητα στη Ελλάδα. IOBE. Αθήνα.
- Κατερέλος, Ι. (2008). Η συνέντευξη και το ερωτηματολόγιο. Στο: Παπαστάμου Στ. (Επιμ.), *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία, τόμ. Α΄ Επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις*. Αθήνα: Πεδίο.
- Kohlbacher, F. (2006). The Use of Qualitative Content Analysis in Case Study Research, *Forum: Qualitative Social Research*, 7,1. Retrieved from <http://www.qualitative-research.net/>

- Kvale, S. (2006). Dominance Through Interviews and Dialogues. *Qualitative Inquiry*, 12(3), 480-500.
- Λάμνιαν, Κ. (2001). Κοινωνικές εξαρτήσεις της παιδαγωγικής γνώσης και τα προγράμματα των παιδαγωγικών τμημάτων. *Virtual School, The sciences of Education Online*, 2, 4. Διαθέσιμο στο: <http://www.auth.gr/virtualschool/>. Ανακτήθηκε στις 10/03/2006.
- Λάμνιαν, Κ. (2002α.). *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση: Διακριτές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Λάμνιαν, Κ. (2002β). Κοινωνιολογική ανάλυση διαφοροποιημένων εκπαιδευτικών πρακτικών. *Μέντορας* 5, 82-102.
- Lamnias, C. (2002). The Contemporary Pedagogic Device: functional impositions and limitations. *Pedagogy, Culture and Society*, 10(1), 21-38.
- Mayring, Ph. (2000). Qualitative content analysis. *Forum: Qualitative Social Research*, 1, 2. Retrieved from <http://www.qualitative-research.net/>
- Mayring, Ph. (2004). Qualitative Content Analysis. In Flick, U., von Kardorff, E. & Steinke, I. (Eds), *A Companion to qualitative research*, 266-269.
- Μπονίδης, Κ. (1998). Έρευνα των προδιαγραφών της διδασκαλίας στην Ελληνική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η ανάλυση των εν χρήσει σχολικών εγχειριδίων του γλωσσικού μαθήματος υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Μπονίδης, Κ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μυλωνάς, Θ. (1990). *Κοινωνική αναπαραγωγή στο σχολείο. Θεωρία και εμπειρία*. Αθήνα: Αρμός.
- Νίνα-Παπαρζή, Ε. (2006). Ισότητα των Φύλων και Επιχειρήσεις: Η γυναικεία επιχειρηματική δράση στην Ελλάδα. Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Πανεπιστήμιο Πειραιά.
- Ντακούμης, Β. (2008). Εκπαίδευση και συμβολικός έλεγχος: Διαφοροποιήσεις στην κατανομή της εργασίας στην Ελλάδα την τελευταία τριακονταετία (1971-2001). Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Παυλίδης, Π. (2006). Αναζητώντας τους σκοπούς της εκπαίδευσης. Για την επανεξέταση του ιδεώδους της αυτονομίας. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 147, 99-127.
- Ροσγοβά, Γ. (2009). Γυναικεία επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα. Μεταπτυχιακή διατριβή. Πανεπιστήμιο Πατρών. Διαθέσιμο στο:

- <http://nemertes.lis.upatras.gr/dspace/handle/123456789/3269>. Ανακτήθηκε στις 20/12/2011.
- Patton, M. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Power, S., & Whitty, G. (2002). Bernstein and the Middle Class. *British Journal of Sociology of Education*, 23(4), 595-606.
- Σολομών, Ι. (1989). «Εισαγωγή στην προβληματική της πολιτισμικής αναπαραγωγής του Basil Bernstein». Στο: *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*. Bernstein, B. (1989). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Sadovnik, A. (1991). Basil Bernteinn's Theory of practice: A structuralist approach. *Sociology of education*, 64(1), 48-63.
- Schostak, J. (2006). *Interviewing and Representation in Qualitative Research*. Open University Press.
- Seidman, I. (2006). *Interviewing as Qualitative Research, A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences*. Third Edition. Teachers College, Columbia University
- Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R. & Vetter, E. (2005). *Methods of text and discourse analysis*. London: Sage Publications.
- Τσουκαλάς, Κ. (1987). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Φλουρής Γ. & Πασιάς Γ. (1997). Ο εθνικός χαρακτήρας της γνώσης και η ιδεολογία του ευρωπαϊσμού. Στο: Βάμβουκας, Μ. & Χουρδάκης, Α. (Επιμ.), *Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη: Τάσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σημειώσεις

¹ Τα αλφαριθμητικά που ακολουθούν αντιστοιχούν στον κωδικό του θεματικού αποσπάσματος της συνέντευξης.

² Ειδικότερα οι τομείς του πεδίου παραγωγής ορίζονται ως εξής: Οι κατέχοντες μικρή βιομηχανία (θέση 1), βιοτεχνία (θέση 2), επιχείρηση- ασχολούνται με το εμπόριο (θέση 3), εργάζονται στο πεδίο του νομισματικού συστήματος-εμπλέκονται στην κυκλοφορία του κεφαλαίου π.χ. τραπεζικό σύστημα, ασφαλιστικός τομέας, χρηματιστηριακός τομέας- (θέση 4).

³ Η αναλογία ανδρών-γυναικών, που συμμετείχαν στην έρευνα, καθορίστηκε από την αντίστοιχη παρουσία των γυναικών στο πεδίο της παραγωγής. Είναι γνωστό ότι παγκοσμίως «η γυναικεία επιχειρηματικότητα φαίνεται να κινείται σε σταθερά χαμηλότερα επίπεδα της επιχειρηματικότητας των ανδρών» (Ιωαννίδης, 2004: 57). Για τη χώρα μας δε, έρευνες εμφανίζουν τη συμμετοχή των γυναικών επιχειρηματιών, έναντι των ανδρών, σε χαμηλά ποσοστά που κυμαίνονται από 10 έως 20 τοις εκατό (Γιδαράκου, 2008· Νίνα-Παπαρζή, 2006). Τα τελευταία χρόνια υπάρχει μία σταθερή ανοδική τάση, αν και συνήθως, οι γυναίκες επιλέγουν επιχειρηματικές δράσεις μικρής κλίμακας, γι' αυτό και είναι ιδιαίτερα σπάνιο σε επιχειρήσεις (με πάνω από 50 απασχολούμενους) η διοίκηση να ασκείται από γυναίκα (Νίνα-Παπαρζή, 2006). Επίσης, ένα σημαντικό στοιχείο είναι ότι ο «πραγματικός» αριθμός των γυναικών που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της παραγωγής είναι δύσκολο να καταγραφεί γιατί σε ένα σημαντικό αριθμό οικογενειακών επιχειρήσεων, πολλές φορές, για φορολογικούς λόγους εμφανίζεται η σύζυγος, ως ιδιοκτήτρια, ενώ στην πραγματικότητα ο σύζυγος λαμβάνει τις αποφάσεις (Ροσγοβά, 2009).

⁴ Στρογγυλοποίηση σε χιλιάδες Ευρώ. Οι κλίμακες του εισοδήματος ήταν του τύπου: 40.001-50.000 κ.λπ.

⁵ Αν το άτομο εργάζεται στο πεδίο του συμβολικού ελέγχου και ανήκει σε μία από τις έξι υποκατηγορίες των μελών της νέας μεσαίας τάξης (ρυθμιστές-θέση 5, διορθωτές-θέση 6, αναπαραγωγοί-θέση 7, προπαγανδιστές-θέση 8, διαμορφωτές-θέση 9, εκτελεστές-θέση 10) τότε κατατάσσεται στο Π.Σ.Ε.

⁶ Ισοδυναμεί με το εξατάξιο Γυμνάσιο εκείνης της χρονικής περιόδου.

⁷ Δε δηλώθηκε.

⁸ Το αλφαριθμητικό ΠΠΑ17α/5,6 αντιστοιχεί στον κωδικό του θεματικού αποσπάσματος της συνέντευξης και ο αριθμός ή αριθμοί που ακολουθούν μετά την κάθετο, εδώ το 5 και 6, η/οι σειρά/ές που βρίσκεται το ακριβές απόσπασμα.

⁹ «Ως αναπαραγωγή θεωρείται η σχετικά σταθερή ανανέωση κάθε στρώματος ή κατηγορίας με άτομα που έχουν τα κύρια χαρακτηριστικά του αντίστοιχου κοινωνικού status» (Μυλωνάς, 1990: 111).

¹⁰ Η τάση για ανώτατες σπουδές και το υψηλό ποσοστό των φοιτητών αναλογικά με τον πληθυσμό της χώρας (Τσουκαλάς, 1987: 430).

¹¹ «Η μόρφωση αφορά στην αφομοίωση των επιτευγμάτων του πολιτισμού καθώς και των τρόπων πολιτιστικής δημιουργίας και, ως εκ τούτου, στην απόκτηση μορφής-προσώπου, προσωπικότητας... Η «μορφή» του ατόμου, ο τύπος προσωπικότητας με ένα σύνολο χαρακτηριστικών (γνώσεων, ικανοτήτων, δεξιοτήτων, πεποιθήσεων, στάσεων), δεν υφίσταται μόνον ως αποτέλεσμα της παιδαγωγίας, αλλά και ως αφετηριακή ιδεατή προτρέχουσα σύλληψή του, ως κατευθυντήριο σκοπός του μορφωτικού εγχειρήματος» (Παυλίδης, 2006: 99).

¹² «...Η «εθνική γνώση» έχει ως σκοπό τη διατήρηση και την αναπαραγωγή του εθνικού πολιτισμού και της ιστορικής κληρονομιάς...» (Φλουρής & Πασιάς, 1997: 256).

¹³ Η «παγκόσμια γνώση» αναφέρεται στην κοινή γνώση των αναλυτικών προγραμμάτων των χωρών της δύσης (Φλουρής & Πασιάς, 1997: 256).

Η Κριτική Σκέψη του J. Habermas για τις Μορφές της Σύγχρονης Κοινωνίας

Γεώργιος Ε. Σκουλάς¹

Περίληψη

Το θέμα που πραγματεύεται το άρθρο αυτό στην ουσία, είναι να μελετήσει τη στάση και συμπεριφορά του θεωρητικού της δεύτερης γενιάς της κριτικής θεωρίας Γιόργκεν Χάμπερμας καθώς και τη συμβολή του στην κοινωνική και πολιτική σκέψη για το σύγχρονο κόσμο. Δηλαδή, να διερευνήσει την αφετηρία και τον τρόπο για το πώς ο θεωρητικός της Σχολής της Φρανκφούρτης παίρνει τη σκυτάλη της διεύθυνσης της κριτικής θεωρίας και αν συγκλίνει με τους προηγούμενους θεωρητικούς. Αν όχι, τι νέο έχει να προσθέσει και σε ποιον τομέα ή πεδίο. Έμφαση δίδεται αυστηρά στη συγκριτική κριτική ανάλυση του διανοητή της κριτικής θεωρίας για τις κοινωνίες στην μεταπολεμική περίοδο τόσο εκείνων με το δυτικό δημοκρατικό μοντέλο του καπιταλιστικού σχηματισμού, όσο και των άλλων με το ανατολικό κοινωνικό πρότυπο του σοσιαλιστικού σχηματισμού. Μέσω αυτής της κριτικής θα διεισδύσει σε έναν προβληματισμό για να κρίνει με τη γνώση του σήμερα την κοινωνική πραγματικότητα σε δύο κύρια πεδία ή κατευθύνσεις. Στο πρώτο πεδίο, διευρύνει την κριτική του στις παραπάνω κοινωνίες επισημαίνοντας την αρνητική εξέλιξη που αυτές επιδεικνύουν. Στο δεύτερο πεδίο, κρίνει με τη γνώση του σήμερα και με τα νέα θεωρητικά εργαλεία τον μαρξισμό και την επικοινωνία. Απώτερος στόχος μας τελικά είναι να αναδείξουμε με την ανάλυση αυτή αν με τη διαφοροποίησή του από τους προηγούμενους στοχαστές της σχολής έχει ενισχύσει στην πραγματικότητα την κριτική θεωρία ή την πολιτική φιλοσοφική σκέψη και σε ποιο βαθμό;

Λέξεις Κλειδιά: *βιόκοσμος, επικοινωνιακή θεωρία, πραγματοποίηση, χειραφέτηση, γνώση.*

¹ Αν. Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας & Ανάλυσης Διεθνών Ευρωπαϊκών & Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

1. Εισαγωγή.

Κύριος σκοπός του άρθρου είναι να διεξαχθεί μια κριτική ανάγνωση του έργου του Habermas, ώστε να αναδειχθεί έτσι η θεωρητική στάση του στοχαστή αλλά και η πνευματική του συμβολή στα κρίσιμα ζητήματα των καιρών μας. Αναφορικά σε τομείς όπως: πολιτική, επικοινωνία και γνώση όπως αυτή έχει διαμορφωθεί στη μεταβιομηχανική κοινωνία επισημαίνοντας συγχρόνως τι νέο αυτή η κοινωνία μας διδάσκει ή κυοφορεί. Να αποτυπώσει με έκδηλο τρόπο, εγείροντας το ερώτημα για το πως ο ίδιος, ως θεωρητικός της δεύτερης γενιάς της σχολής, διαφοροποιείται από την προηγούμενη γενιά των στοχαστών της κριτικής θεωρίας; Είναι γνωστό διεθνώς, ότι είναι ένας από τους επιφανέστερους με παγκόσμιο κύρος στοχαστές, που όχι μόνο αποτελεί τη συνέχεια της κριτικής θεωρίας, αλλά έχει δρομολογήσει την πορεία της σε διαφορετική κατεύθυνση. Ο ίδιος δε, συλλαμβάνει το έργο του ως κάποια 'προσπάθεια να αναπτυχθεί μια θεωρία της κοινωνίας με πρακτικό σκοπό που θα οδηγή στην απελευθέρωση των ανθρώπων από την όποια κυριαρχία'.² Έτσι, η κριτική θεωρία πρέπει να στοχεύει στην διεύρυνση της γνώσης των ανθρώπων που μέσω αυτής θα κατακτήσουν την απελευθέρωσή τους. Δηλαδή, στην απόκτηση και συσσώρευση γνώσης και ανάπτυξης της συνείδησης των κοινωνικών ομάδων, ώστε αυτό να τις καταστεί ικανές να μετασχηματίσουν την κοινωνία. Κάτι τέτοιο, προβάλλει άκρως αναγκαίο λόγω της εμφανούς αδυναμίας του μετασχηματισμού της κοινωνίας χωρίς την απαιτούμενη σφαιρική γνώση της πραγματικότητας αφενός και χωρίς μια αποτελεσματική επικοινωνιακή σχέση των ανθρώπων ικανή να μεταβάλλει κοινωνικές πρακτικές και δομές αφετέρου.

Η ριζοσπαστική αυτή αντίληψη, παραλληλίζεται με τις ιδέες και τα οράματα όλων εκείνων που οραματίζονται τον κοινωνικό μετασχηματισμό με ένα σταθερό και διαρκή δημοκρατικό τρόπο. Συγκεκριμένα, με πλήρη σεβασμό στην συμμετοχή των πολιτών με ελευθερία και ισότητα, τόσο στην εκτέλεση της παραγωγής και των αποφάσεων, όσο και στη σκέψη για τη λήψη αυτών, ώστε να δρομολογείται η επίτευξη του σοσιαλισμού εκείνου με το «ανθρώπινο πρόσωπο».³ Το έργο του

² Held D. Introduction to Critical Theory: University California Press, 1980, p. 250.

³ Σημείωση: ο σοσιαλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο παραπέμπει στην έκφραση του Τσέχου ηγέτη το 1968 όταν οι ένοπλες δυνάμεις της τότε Σοβιετικής Ένωσης εισβάλλουν στην χώρα του.

θεωρητικού, ειδικά εκείνο της επικοινωνιακής θεωρίας της κοινωνίας, πραγματεύεται στην ουσία τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δομές ως ουσιώδεις επικοινωνιακές δομές. Δηλαδή, οι σχέσεις εξουσίας και παραγωγής δεν μεταβιβάζουν μονάχα πληροφορία, αλλά διαμορφώνουν επικοινωνία με έννοιες κλειδιά στην πολιτική και στην ηθική. Για παράδειγμα, αυτές οι έννοιες της νέας επικοινωνίας υποστηρίζονται από συναίνεση, εμπιστοσύνη, θυσία κ.λ.π. Το περιεχόμενο της κριτικής θεωρίας κατά συνέπεια, επικεντρώνεται στην ανάλυση των συστηματικών και όχι αναγκαστικά των διαστρεβλωμένων επικοινωνιών που σχηματίζουν την πολύπλευρη φάση εξέλιξης ή στασιμότητας της ζωής των πολιτών στις προηγμένες οικονομικά κοινωνίες. Γι' αυτό το λόγο, ο βασικός στόχος του κειμένου είναι να διερευνήσει αυτές τις διαστάσεις που η χαμπερμασιανή σκέψη εισαγάγει, τόσο στην επικοινωνιακή λειτουργία με τη γλώσσα και τη δημοκρατία καθώς και στην εμπειρική ανάλυση, όσο στον μαρξισμό, θετικισμό και στην αναλυτική φιλοσοφία.

2. Κριτική Σύγχρονων Κοινωνικών Συστημάτων.

Η στάση του κριτικού διανοούμενου απέναντι στις διαμορφούμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της αστικής κοινωνίας, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα, ήταν αρκετά κριτική προς όλες τις κατευθύνσεις. Παρατηρεί, ότι ο ορθολογισμός του δυτικού κόσμου εξελίχθηκε μέσα στα πλαίσια του αστικού σχηματισμού. Γι' αυτόν το λόγο, ακολουθώντας τον Μαρξ και Weber, εξετάζει τις αρχικές συνθήκες του εκσυγχρονισμού σε σχέση με τις κοινωνίες του τύπου εκείνου που καθόρισαν την καπιταλιστική τάση ανάπτυξης. Στον υπερανεπτυγμένο φιλελεύθερο κόσμο, οι κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού, σκέπτεται, βρίσκονται μπροστά σε ένα σταυροδρόμι. Συγκεκριμένα, ο εκσυγχρονισμός τους ωθείται σε μία κατεύθυνση μέσω ενδογενών προβλημάτων που παράγονται από την οικονομική συσσώρευση.

Ενώ οι κοινωνίες των ανατολικών ευρωπαϊκών χωρών, ως χώρος του υπαρκτού σοσιαλισμού μέχρι την τελευταία δεκαετία του εικοστού αιώνα, βρίσκονται ανάμεσα σε προβλήματα που προκύπτουν από τις προσπάθειες του ίδιου του κράτους. Ως πολιτική εξουσία το κράτος, βρίσκεται υπό τη διεύθυνση της κεντρικής διοίκησης και

σχεδιασμού καθώς και υπό την δρομολόγηση της ορθολογικοποίησης μιας κομματικής ελίτ. Ο τρόπος διοίκησης και διακυβέρνησης αυτών των χωρών είναι περισσότερο κεντρικός μιας και ασκείται από τον κεντρικό άξονα παρά από μια πολλαπλότητα δυνάμεων στην μεταπολεμική περίοδο. Ωστόσο, με την αναπτυξιακή τροχιά που παρουσιάζει ο οργανωμένος καπιταλισμός η πολιτική λειτουργία του κράτους πρόνοιας και η μαζική δημοκρατία έχουν παράλληλη εξέλιξη. Κάτω από την πίεση των οικονομικών κρίσεων σε ορισμένες χώρες, ο τρόπος παραγωγής απειλήθηκε από την κοινωνική αποσύνθεση. Γι αυτό το λόγο, το σύστημα θα μπορούσε να διατηρηθεί μόνο για κάποιο χρονικό διάστημα με τη μορφή της αυταρχικής ή φασιστικής εξουσίας.

Στην ίδια τροχιά ανάπτυξης, ο κρατικός, γραφειοκρατικός σοσιαλισμός, διαμορφώνει μια παρόμοια πολιτική εξουσία σε μορφή δικτατορίας των κρατικών πολιτικών κομμάτων μέχρι την κατάρρευση του συστήματος αυτού το 1990. Η κυριαρχία του σταλινισμού δια της βίας, ενδίδει σε περισσότερο μετριοπαθή μετασταλινιστικά καθεστώτα στην πρόσφατη περίοδο. Το ξεκίνημα ενός δημοκρατικού εργατικού κινήματος και των δημοκρατικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων εντός του κόμματος, φάνηκε να είναι εφικτό και ορατό μόνο στην Πολωνία στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Και οι δύο παρεκκλίσεις, τόσο η αυταρχική όσο και η δημοκρατική, από τα δύο κυρίαρχα πρότυπα τα οποία αναδεικνύονται στην περίοδο που διανύουμε, κατά τον Χάμπερμας, εξαρτάται μάλλον από τις εθνικές ιδιομορφίες ειδικά πάνω στην πολιτική και κουλτούρα των εν λόγω χωρών. Εν πάση περιπτώσει, οι διακλαδώσεις αυτές κάνουν τις ιστορικές ιδιαιτερότητες αναγκαίες ακόμη και στο πιο γενικό επίπεδο των τύπων κοινωνικής ολοκλήρωσης και των αντίστοιχων κοινωνικών παθολογιών.⁴ Έτσι, συμπεραίνει, ότι 'εάν επιτρέψουμε στους εαυτούς μας να απλοποιήσουμε τη σκέψη μας με κάποιο ιδεατό γνώρισμα και να περιοριστούμε σε δύο κυρίαρχες παραλλαγές των ύστερων φιλελεύθερων κοινωνιών, και εάν ξεκινούμε από την υπόθεση ότι φαινόμενα αλλοτρίωσης ή "πραγματοποίησης" εγείρονται ως παραμορφώσεις του κόσμου που ζούμε, οι οποίες προκλήθηκαν με συστηματικό τρόπο, τότε μπορούμε να κάνουμε μερικά βήματα προς την κατεύθυνση μιας συγκριτικής ανάλυσης πάνω στις αρχές

⁴ Χάμπερμας Γ. «The Tasks of a Critical Theory of Society», κεφάλαιο στο: *Modern German Sociology*, Ed. By V. Meja, D. Misgeld and N. Stehr, Columbia

της κοινωνικής οργάνωσης, στα είδη της κρίσης, και στις μορφές της κοινωνικής παθογένειας'.⁵

Ένας σημαντικά ορθολογικός κόσμος που βιώνουμε σήμερα, κατά την παραπάνω σκέψη, θεωρείται ότι είναι εκείνος των αρχικών συνθηκών στις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού. Κατά αυτό τον τρόπο, ένας ορθολογισμός τέτοιος αναγκαστικά, φαίνεται να καθιστά δυνατό να συγκεντρώνει κανείς εξουσία και χρήμα ως κάποιο μέσο που να θεσμοθετούνται και τα δύο με ευκολία διαμέσου ενός θετικού νόμου που τα νομιμοποιεί. Εάν οι συνθήκες αυτές επιτυγχάνονται μέσω διοικητικών και οικονομικών συστημάτων, τα οποία έχουν συμπληρωματική σχέση μεταξύ τους και εισάγονται μέσα σε εσωτερικές εναλλαγές με τα περιβάλλοντά τους διαμέσου της διεύθυνσης των media, μπορούν τελικά να διαφοροποιηθούν σύμφωνα με την ίδια αντίληψη. Στο επίπεδο αυτό του συστήματος της διαφοροποίησης, κάνουν την εμφάνισή τους οι νεώτερες σύγχρονες κοινωνίες. Στην αρχή εμφανίζονται οι αστικές και μετά οι γραφειοκρατικές σοσιαλιστικές κοινωνίες. Τόσο στις καπιταλιστικές χώρες της Δύσης όσο και στις σοσιαλιστικές της Ανατολής, υποστηρίζει ο ίδιος, υπάρχουν κοινωνικές τάξεις όπου το κράτος κι η οικονομία παίρνουν διακριτές μορφές.⁶

Στις τελευταίες, οι γραφειοκρατικές ελίτ που είχαν τον έλεγχο στα μέσα παραγωγής σχημάτιζαν στην ουσία ένα πολυπλοκότατο σύστημα το οποίο ήταν αναμφίβολα αυταρχικό, επειδή απέκλειε κυρίως τις δημοκρατικές διαδικασίες στη λήψη των αποφάσεων που αφορούσαν τις προτεραιότητες της κοινωνίας γενικά. Στις αστικές κοινωνίες της Δύσης, τόσο στις αρχές του αιώνα όσο και σήμερα, τα πράγματα είναι ακόμη πιο ομιχλώδη επειδή οι δομές εξουσίας είναι άκαμπτα ιεραρχικές και οι όποιες λειτουργίες του συστήματος δεν έχουν διαφάνεια. Συνεπώς, η δημοκρατία δεν μπορεί παρά να ευνοχίζεται με διάφορους τρόπους. Ο έλεγχος των μέσων παραγωγής από τις πολιτικές ελίτ από τη μια και από τις ιδιωτικές οικονομικά προνομιούχες ομάδες από την άλλη, είναι κατά τον Χάμπερμας, διαφορετικές μορφές ταξικών σχέσεων στο στάδιο ανάπτυξης που έχουν περιέλθει οι σύγχρονες κοινωνίες.⁷ Ο δρόμος του εκσυγχρονισμού στις καπιταλιστικές χώρες, ανοίγει διάπλατα και αλματωδώς το δρόμο καθώς το οικονομικό σύστημα

University Press, New York, 1987, σσ. 188.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 189.

⁶ *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, οπ. αν. παρ. σελ. 12.

⁷ Βλ. στο ίδιο, σελ. 12-13.

αναπτύσσει την εσωτερική δυναμική ανάπτυξης και με τα ενδογενώς παραγόμενα προβλήματα κατορθώνει να αναλάβει την ηγεσία ολόκληρης της κοινωνίας. Ενώ, τέτοιο άνοιγμα εκσυγχρονισμού στις σοσιαλιστικές κοινωνίες προχωρούσε σε άλλη κατεύθυνση, όταν στη βάση της ιδιοκτησίας του κράτους των περισσότερων μέσων παραγωγής και της θεσμοθετημένης μονοκομματικής εξουσίας η διοικητική δράση του συστήματος κέρδιζε αυτονομία σε σχέση με το οικονομικό σύστημα.⁸

Στο βαθμό που αυτές οι οργανωτικές αρχές εδραιώνονται, εμφανίζονται εναλλασσόμενες σχέσεις μεταξύ των δύο λειτουργικά αλληλοσυνδεόμενων υποσυστημάτων της πολιτικής καθώς και της οικονομικής σφαίρας και των κοινωνικών συστατικών του βιοκόσμου στον οποίο τα media έχουν αράξει. Υπό αυτό το πρίσμα, ο βιόκοσμος, ως χώρος κοινωνικής ζωής των ανθρώπων, μπορεί να διαφοροποιηθεί ακόμη περισσότερο στις συμβολικές του δομές και μπορεί να θέσει ελεύθερα επίσης τη λογική της ανάπτυξης της πολιτιστικής νεωτερικότητας. Την ίδια στιγμή, η δημόσια και η ιδιωτική σφαίρα έχουν δομηθεί ως περιβάλλοντα του συστήματος. Κατά πόσο όμως το οικονομικό σύστημα ή ο κρατικός μηχανισμός επιτυγχάνει την εξελικτική πρωτοκαθεδρία ή όχι, δεν έχει σημασία τη στιγμή που και τα δύο είναι σημεία επίπτωσης κρίσεων τα οποία έχουν μετατοπιστεί από τα υποσυστήματα του βιοκόσμου. Στις εκσυγχρονισμένες κοινωνίες, οι διαταράξεις που σημειώνονται στην υλική αναπαραγωγή του βιοκόσμου παίρνουν τη μορφή μιας συστημικής δυσλειτουργίας που επιδρά δραστικά στον ίδιο αυτό βιόκοσμο ως μια παθογένεια.⁹

Οι κρίσεις, κατά τον Χάμπερμας, είχαν μελετηθεί αρχικά σε σχέση με τα κυκλικά στάδια του κεφαλαίου ή επιχειρήσεων και των παραγόντων της αγοράς. Στον κρατικό σοσιαλισμό, οι τάσεις της κρίσης ξεκινούσαν από τους ίδιους τους μηχανισμούς του κράτους οι οποίοι εμπλέκονταν με τρόπο που αυτό-παρεμποδίζονταν στον τομέα διοίκησης και σχεδιασμού. Ενώ, στον καπιταλισμό από την άλλη πλευρά, γίνεται διαμέσου ενδογενών κρίσεων σε μορφή αλληπάλληλων διακοπών στις διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου. Δηλαδή, όπως οι παραδοξότητες της ανταλλαγής ορθολογισμού οι οποίες μπορούν να ερμηνευθούν από το γεγονός ότι οι ορθολογικοί προσανατολισμοί δράσης έρχονται σε αντίθεση με

⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 14-6.

⁹ *Modern German Sociology*, οπ. αν. παρ. σελ. 189.

τον εαυτόν τους μέσω άσκοπων επιδράσεων του συστήματος. Οι τάσεις της κρίσης έχουν επεξεργαστεί όχι μόνο διαμέσου του υποσυστήματος που αυτές προκύπτουν, αλλά μέσω συμπληρωματικών δράσεων που μπορούν να μετατοπιστούν. Συνεπώς, θεωρεί ότι όπως η καπιταλιστική οικονομία βασίζεται πάνω στις οργανωτικά λειτουργικές επιδόσεις του κράτους έτσι και ο σοσιαλιστικός γραφειοκρατικός σχεδιασμός έπρεπε να βασίζονταν πάνω στις αυτό-διαχειριζόμενες λειτουργικές επιδόσεις της οικονομίας.

Οι γραφειοκρατικές ελίτ στις κοινωνίες του κρατικού σοσιαλισμού, ελέγχοντας τα μέσα παραγωγής σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, σχημάτισαν όπως αναφέρθηκε παραπάνω ένα σκοτεινό αυταρχικό σύστημα επειδή είχαν αποκλείσει εντελώς τη δημοκρατία σε όλους τους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Γι' αυτό και οι κρίσεις του συστήματος ήταν ενδογενείς και διαρκείς. Από την άλλη, το ανεπτυγμένο καπιταλιστικό σύστημα το αντιλαμβάνεται ο Χάμπερμας να κινείται μεταξύ αντιτιθέμενων πολιτικών γενικά ανάμεσα στις δυνάμεις της αγοράς και του κρατικού παρεμβατισμού. Το δίλημμα είναι δομικής φύσης και καθαρότερο στις χώρες του γραφειοκρατικού σοσιαλισμού, όπου η πολιτική ταλαντεύεται χωρίς ελπίδα μεταξύ αυξανόμενου κεντρικού σχεδιασμού και αποκέντρωσης. Αυτό, φαίνεται κυρίως μεταξύ προσανατολισμένων οικονομικά προγραμμάτων προς επένδυση ή προς κατανάλωση. Δηλαδή, στη σκέψη του θεωρητικού, ο καπιταλισμός διαγράφει μια πορεία προς την διατάραξη ισορροπιών του συστήματος. 'Η θεμελιώδης αντίφαση του καπιταλισμού διατυπώνεται στην χαμπερμασιανή σκέψη', κατά τον Χελντ, 'ως κάτι ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή και στην ιδιωτική οικειοποίηση, που ονομάζεται κοινωνική παραγωγή για τα μη γενικευμένα συμφέροντα'.¹⁰ Επομένως, αναλογίζεται, ότι αυτή η συστημική διαταραγμένη ισορροπία γίνεται κρίση μόνο όταν η λειτουργία της οικονομίας του κράτους διατηρείται εκδηλωτικά υπό ένα εγκατεστημένο καθεστώς ζήτησης που κάνει ζημιά παράλληλα με συγκρούσεις και αντιδράσεις στη συμβολική αναπαραγωγή του βιοκόσμου. Ενώ, χωρίς διαταραγμένη ισορροπία, η ζημιά μπορεί να συντελείται στα κοινωνικά συστατικά του βιοκόσμου τα οποία επηρεάζονται άμεσα. Όμως, πριν ακόμη τέτοιου είδους συγκρούσεις απειλήσουν ουσιαστικά το

¹⁰ Held D. *Introduction to Critical Theory*, University of California Press, Berkeley, 1980, p. 286.

κέντρο της κοινωνικής ολοκλήρωσης αυτά τα συστατικά έχουν ήδη απωθηθεί στην περιφέρεια και έτσι αποφεύγεται η κρίση.

Ωστόσο, ο Χάμπερμας υποστηρίζει ότι μόνο στις καπιταλιστικές κοινωνίες οι διαστροφές του βιοκόσμου παίρνουν τη μορφή μιας πραγματοποίησης-αποξένωσης των επικοινωνιακών τους σχέσεων, δηλαδή εκεί που το άτομο ως ιδιώτης είναι σημείο εισβολής για την μετατόπιση των κρίσεων μέσα στο χώρο αυτό. Δεν τίθεται λοιπόν θέμα μιας επιπλέον επέκτασης του επικοινωνιακού μέσου, αλλά μιας διεύρυνσης της αγοραιοποίησης και γραφειοκρατικοποίησης των χώρων δράσης των υπαλλήλων και καταναλωτών, των πολιτών και πελατών στις γραφειοκρατίες του κράτους. Το νέο-φιλελεύθερο κράτος όσο εξελίσσεται γραφειοκρατικό γίνεται και πιο ισχυρό και όσο πιο ισχυρό γίνεται με εξουσία αδειάζει τον πολίτη από τη βασική του δύναμη. Η εμπειρία αυτή της αθλιότητας στη μαρξιστική κριτική κάνει τελικά εκείνους που στερούνται αγαθά και υφίστανται την εκμετάλλευση να τείνουν προς μια κάποια αλληλεγγύη η οποία καθιστά στην ουσία την καταπίεση ως μια εκπαιδευτική διαδικασία. Το κράτος, τοιουτοτρόπως, υπονομεύει πολλαπλώς τη δυνατότητα συμμετοχής των πολιτών στα κοινά με τους ήδη παραδεδεγμένους τρόπους, όπως «εκλογές, κόμματα, συλλογικές οργανώσεις, την εν γένει 'δημοκρατική' διαδικασία».¹¹

Ο Γκρέϊμπ υποστηρίζει ότι «ο χαρακτήρας και η ιδεολογία του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος, παύουν να έχουν σημασία σε ένα κόσμο ουσιαστικά αδιάφορο από πολιτική άποψη, τεχνοκρατικό και γκρίζο. Σε αυτή τη λογική, ορισμένα από τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα (όπως λ.χ. το φοιτητικό κίνημα της δεκαετίας του 1960, το γυναικείο κίνημα, το κίνημα ειρήνης ή το οικολογικό κίνημα) μπορούν να ιδωθούν ακριβώς ως συμπτώματα της 'κρίσης κινήτρων' στη σύγχρονη κοινωνία».¹² Εάν όμως πραγματοποιήσουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή, θα δούμε ότι η στυγνή εκμετάλλευση των εργαζομένων που ήταν το αποτέλεσμα του καπιταλιστικού εργοστασιακού συστήματος στον 19ο αιώνα και η αύξηση του χρόνου εργασίας χωρίς εγγυήσεις για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών ζωής είχαν δείξει την εικόνα εξαθλίωσης αλλά έκαναν αναγκαίο όμως και ένα εναλλακτικό κοινωνικό

¹¹ Craib I. *Modern Social Theory, Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία*, Εκ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σελ. 496.

¹² Βλ. στο ίδιο, σσ. 496-497.

μοντέλο ως μοναδική λύση.¹³ Το εναλλακτικό αυτό σύστημα ήταν ο σοσιαλισμός, που θα προέκυπτε από την προλεταριακή επανάσταση που κυοφορούσε τη μεγάλη ελπίδα ότι οι εργάτες θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες και να ζήσουν ανθρώπινα χωρίς αδικίες αφού θα έλεγχαν τα μέσα παραγωγής.

'Η σύγχρονη κατάσταση', σύμφωνα με τον Χάμπερμας, «δεν είναι μόνο έκβαση διαφορετικών εξελίξεων αλλά δείχνει ότι οι συγκρούσεις και η ταξική πάλη ελέγχονται. Η δυσάρεστη εργασία συνδέεται με κάτι παραπάνω από την απλή ικανοποίηση των βασικών αναγκών, ο καταναλωτισμός προσελκύει με τη μορφή ενός πλήθους αγαθών που συσκευάζουν την ευτυχία και την ικανοποίηση για κάθε ανάγκη. Σήμερα έχουμε λοιπόν, την απειλή μιας άλλης εξέλιξης που θίγει τη βάση δυνατότητας για σοσιαλισμό. Η εργασία γίνεται όλο και πιο σπάνια, γίνεται περιττή, και έτσι διαλύεται το μοντέλο του καταπιεσμένου εργάτη που ωθείται προς την εκπαιδευτική αλληλεγγύη. Μια ανεργία που οφείλεται σε αυξήσεις της παραγωγικότητας και του αυτοματισμού, ένας σταθεροποιημένος διεθνής καταμερισμός της εργασίας με όλο και πιο πολλές ανισότητες προς εξαγωγή - αυτές οι εξελίξεις μας αναγκάζουν να δούμε από πιο κοντά τι σημαίνει σοσιαλισμός απέναντι στο υπόβαθρο του αυξημένου ελεύθερου χρόνου και των συνεπειών του εκβιομηχανισμού, των μορφών οικονομίας που η αναγκαία ανάπτυξή τους ποτέ δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά από τους θεωρητικούς του ορθόδοξου μαρξισμού».¹⁴

3. Μαρξιστική Θεωρία & Επικοινωνία

Η στενή σχέση του θεωρητικού της σχολής της Φρανκφούρτης με τον μαρξισμό και γενικά με την σοσιαλιστική μαρξιστική παράδοση, ξεκινά από το ενδιαφέρον που του προξένησε η μελέτη δύο μεγάλων έργων σε διαφορετικές περιόδους. Το ένα ήταν του Lukacs «Ιστορία και Ταξική Συνείδηση» και το άλλο των Χορκχάϊμερ και Αντόρνο η «Διαλεκτική του Διαφωτισμού». Κατά τον ίδιο, σε μια αποκαλυπτική ομολογία του στον Honneth το 1981, υποδεικνύει το θαυμασμό και τη λύπη του σε αυτό που ανήκε στο παρελθόν αναφερόμενος στο πρώτο έργο. Για το δεύτερο, αφού το μελέτησε πολύ και αμέσως μετά τις πρώτες μεταπολεμικές δημοσιεύσεις του

¹³ *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, οπ. αν. παρ. σελ. 92.

¹⁴ Βλ. στο ίδιο, 93.

Αντόρνο, του έδωσαν έτσι την μεγάλη ώθηση να καταπιαστεί με τον Μαρξ συστηματικά.¹⁵ Όπως υπογραμμίζει ο ίδιος, «αυτό μου έδωσε το θάρρος να διαβάσω τον Μαρξ συστηματικά κι όχι απλώς ιστορικά... Η ανάγνωση η τελευταία μου έδωσε το θάρρος να ασχοληθώ συστηματικά μ' αυτό που αντιπροσώπευαν ιστορικά οι: Λούκατς και Korsch, τη θεωρία της πραγματοποίησης ως θεωρία του εξορθολογισμού, με την έννοια του Max Weber. Από εκείνη την εποχή, ήδη το πρόβλημά μου ήταν μια θεωρία της νεωτερικότητας ή μοντερνικότητας από την άποψη της παραμορφωμένης πραγμάτωσης του Λόγου στην ιστορία».¹⁶

Το ενδιαφέρον του αρχικά ήταν τα οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα του Μαρξ, με την ανθρωπολογική σημασία της αλλοτρίωσης και αργότερα εντρύφησε στα ώριμα έργα του, όπως την κριτική της πολιτικής οικονομίας και τον ιστορικό υλισμό. Στο έργο του, *Knowledge and Human Interest*, γίνεται κατανοητή η προσέγγισή του στη μαρξιστική θεωρία. Παρατήρησε λοιπόν, ότι στην εμπειρική μαρξιστική έρευνα και στον ιστορικό υλισμό, ο Μαρξ υπολόγισε τόσο την πρακτική δραστηριότητα του εργάτη όσο και την παραγωγική εργασία ως εργασία και διαντίδραση. Ο Μαρξ ενσωματώνει, κατά τον Χάμπερμας, μια ανάλυση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι αναπαράγουν τις υλικές συνθήκες της ζωής τους που μετασχηματίζουν τον υλικό κόσμο, με μια ανάλυση του τρόπου κατά τον οποίο ερμηνεύουν και μεταβάλλουν τους θεσμούς μέσα από ιστορικούς αγώνες.¹⁷ Στις βασικές μαρξιστικές αναζητήσεις εντάσσεται τόσο η υλική βάση της κοινωνίας όσο και το θεσμικό πλαίσιο, η δομή της συμβολικής διαντίδρασης και ο ρόλος της πολιτιστικής παράδοσης. Οι αναλυτικές διακρίσεις που κάνει, είναι ανάμεσα στις δύο αυτές διαστάσεις της αναπαραγωγικής διαδικασίας της κοινωνίας που σχετίζονται διαλεκτικά.¹⁸

Συγκεκριμένα, από τη μία πλευρά υπάρχει η περιοχή της επιστημονικής και τεχνικής προόδου που χαρακτηρίζεται από περιοδικές αλλαγές, δηλαδή τις δυνάμεις παραγωγής. Ενώ, από την άλλη, υπάρχει το θεσμικό πλαίσιο των σχέσεων παραγωγής που διανέμει αμοιβές υποχρεώσεις και καθήκοντα. Κατά τον στοχαστή της κριτικής θεωρίας, το τελευταίο συνθέτει μορφές τόσο κοινωνικής ενσωμάτωσης

¹⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 45.

¹⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 45-46.

¹⁷ *Introduction to Critical Theory*, op. cit. p. 267.

¹⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 267-8.

με κυριαρχία, όσο και κοινωνική σύγκρουση με ταξικό αγώνα. Η μαρξιστική θεωρία λοιπόν του καπιταλισμού, αναπτύσσεται μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναφοράς. Δηλαδή, αποπειράται να υπολογίσει τόσο την τεχνική όσο και την πρακτική δραστηριότητα. Είναι μια ανάλυση της κρίσης των δυναμικών του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και μια κριτική ιδεολογίας.¹⁹ Μ' άλλα λόγια, είναι μια ανάλυση της πολιτικής οικονομίας σε ότι αναφέρεται στην πολιτική, οικονομική δραστηριότητα καθώς και μια κριτική της πολιτικής οικονομίας για την εσφαλμένη θεώρηση της υπάρχουσας οικονομικής δραστηριότητας.

Η αντικατάσταση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας από τον Μαρξ σε κριτική της πολιτικής δεν έγινε χωρίς συνέπειες για τον Χάμπερμας. Η κλασική πολιτική οικονομία, μ' άλλα λόγια, δεν ήταν μονάχα μια 'έκφραση ενοποίησης του φιλελεύθερου καπιταλισμού μέσω της αυτό-ρυθμιζόμενης αγοράς του, αλλά μια κεντρική ιδεολογία απόκρυψης της ταξικής ιεραρχίας μέσω μορφών ισότιμης ανταλλαγής, όπου ανεξάρτητα δημιουργούμενοι κανόνες ελευθερίας και ισότητας ερμηνεύθηκαν στην πραγματικότητα ως ελευθερία και ισότητα των ιδιοκτητών του κεφαλαίου'.²⁰ Η κριτική της πολιτικής οικονομίας συνεπώς, μπορεί να είναι μια κριτική των δημοκρατικών κανόνων της αστικής κοινωνίας στα πλαίσια της αστικής διαστροφής τους από τη μια και από την άλλη, μια κριτική αναλλοτρίωσης ή αντιφετιχιστική πολεμική των αναγκαία κοινωνικών ψευδαισθήσεων της σταθερότητας και της ισορροπίας μιας κεφαλαιοκρατικής οικονομίας που συγκροτείται στην αγορά. Έτσι, διαπιστώνεται στη χαμπερμασιανή σκέψη, ότι αυτή η θεωρία είναι και επιστήμη και κριτική, αφού είναι θεωρία της εκμετάλλευσης που εκλαμβάνει τον εαυτόν της ως κριτική συνείδηση της επαναστατικής πράξης.²¹

Όμως, η χαμπερμασιανή ανάλυση που εκτυλίσσεται στο βιβλίο, Θεωρία και Πράξη, υποστηρίζει ότι η μαρξιστική θεωρία τείνει να μειώνει την πρακτική δραστηριότητα στην τεχνική δραστηριότητα. Εκείνο που αναδεικνύει ο μαρξισμός, κατά τον Χάμπερμας, 'δεν είναι η ερμηνεία της αμοιβαίας σχέσης της διαντίδρασης και της εργασίας αλλά κάτω από ένα ακαθόριστο τίτλο κοινωνικής πράξης η μείωση του ενός στο άλλο'.²² Αυτό σημαίνει, ότι μειώνεται η επικοινωνιακή δράση στην

¹⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 268.

²⁰ Arato A. Eike G., *The Essential Frankfurt School Reader*, Continuum, New York, 2000, p.23.

²¹ *Introduction to Critical Theory*, op. cit. p. 268.

²² Βλ. στο ίδιο, σελ 268.

εργαλειακή δράση. Δηλαδή, «η παραγωγική δραστηριότητα η οποία ρυθμίζει την υλική ανταλλαγή των ατόμων με το φυσικό τους περιβάλλον γίνεται το παράδειγμα για το σύνολο των κατηγοριών που όλα αναλύονται μέσα στη κίνηση της παραγωγής. Γι' αυτό το λόγο, η ευφυέστατη μαρξιστική διορατικότητα μέσα στη διαλεκτική σχέση μεταξύ δυνάμεων παραγωγής και σχέσεων παραγωγής μπορεί να παρερμηνευθεί με κάποιο μηχανιστικό τρόπο».²³ Σχολιάζοντας τη χαμπερμασιανή σκέψη, ο Χελντ, θεωρεί ότι γι' αυτόν, 'η μαρξιστική ευφυής διορατικότητα στο επίπεδο της φιλοσοφικής και ανθρωπολογικής επιστημολογίας θα απαιτούσε μια διάκριση ή πιο σωστά, ένα διαχωρισμό μεταξύ ανθρώπων που γίνονται εργαλεία και ως γλώσσα που χρησιμοποιεί ζώα. Σε αντίθεση λοιπόν και στα δύο αυτά επίπεδα, κατά τον Χάμπερμας, ο Μαρξ έχει μια ισχυρή τάση να ενσωματώνει το τελευταίο στο προηγούμενο'.²⁴ Έτσι, η χαμπερμασιανή επιχειρηματολογία στηρίζεται μεν στα νεανικά μαρξιστικά κείμενα, αλλά τα εξετάζει σε αντιδιαστολή με το ώριμο μαρξιστικό έργο για να θεμελιώσει την κριτική του γενικότερα. Θεωρεί συνεπώς, ότι δεν είναι μόνο η εργασία που επιτρέπει στον άνθρωπο να μεταβάλλει τη φύση του και γι' αυτό να ξεχωρίσει από τα ζώα, αλλά ανάλογη λειτουργία επιτελεί και η γλώσσα. Η γλώσσα που, θα αναφερθούμε σε άλλη ενότητα περισσότερο, είναι η δυνατότητα των ανθρώπων να επικοινωνούν μεταξύ τους.

Συμπερασματικά, η χαμπερμασιανή αντίληψη για τη μαρξιστική θεωρία, είναι ότι η ορθόδοξη κυρίως πτυχή της ελαττώνει την επικοινωνιακή στην εργαλειακή δράση. Η εργαλειακή δράση όμως, είναι η παραγωγική δραστηριότητα η οποία ρυθμίζει, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, την υλική ανταλλαγή των ατόμων μέσα στο φυσικό τους περιβάλλον. Αυτό ενισχύει αναμφίβολα την εσφαλμένη ερμηνεία του μαρξισμού με όρους μηχανιστικής σχέσης μεταξύ δυνάμεων παραγωγής και σχέσεις παραγωγής, όπου επιδρά τόσο στην ερμηνευτική θεωρία όσο και στην θεωρία της απελευθέρωσης ή χειραφέτησης. Η σχέση του στοχαστή με τον μαρξισμό συνεπώς, γενικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια θετική κριτική όπως αναφέρει ο Outhwaite.²⁵ Δηλαδή, η δυναμική της είναι να ενσωματώνει μια ικανή αποδοχή του ιστορικού

²³ Χάμπερμας Γ. "Labour and Interaction: Remarks on Hegel's *Philosophy of Mind* in *Theory and Practice*, pp. 168-69. Υποσημείωση στο *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία* σσ. 268-69.

²⁴ *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία*, οπ. αν. παρ. σσ. 268-69.

²⁵ Outhwaite W., *Habermas: a Critical Introduction*, Polity Press, Oxford, 1994, p. 17.

υλισμού και του μαρξιστικού προγράμματος για την απελευθέρωση του ανθρώπου.²⁶ Επειδή, με το να απελευθερώνονται οι τεχνικές δυνάμεις παραγωγής δεν είναι το ίδιο με την ανάπτυξη των κανόνων που θα πληρούσαν τη διαλεκτική της ηθικής σχέσης σε μια διαντίδραση χωρίς κυριαρχία. 'Απελευθέρωση από την πείνα και την αθλιότητα δεν σημαίνει αναγκαστικά σύγκλιση με απελευθέρωση από δουλεία και αθλιότητα', όπως αναφέρει ο ίδιος, ακριβώς γιατί 'δεν υπάρχει αυτόματη αναπτυξιακή σχέση μεταξύ εργαζόμενου και διαντίδρασης στον βιόκοσμο'.²⁷

Συνεπώς, με την γλωσσική κατανόηση που δημιουργεί η επικοινωνία στους κόλπους του βιοκόσμου η καταπιεστική κυριαρχία του εργαλειακού λόγου και της εργαλειακής δράσης πάνω στους εργαζόμενους γίνεται ηπιότερη εφόσον ρυθμίζεται με συμμορφωμένη μέθοδο ηθικο-πρακτικού λόγου, που είναι ο επικοινωνιακός. Αυτό που συντελείται τώρα, είναι η παθολογία του φαινομένου της πραγματοποίησης που θεραπεύεται μέσω ορθολογικών κανόνων που απαιτεί ο επικοινωνιακός λόγος. Όπως ο ίδιος εύστοχα παρατηρεί, «η θεωρία της επικοινωνιακής δράσης εγκαθιστά μια εσωτερική σχέση μεταξύ πράξης και ορθολογικότητας. Ερευνά την υποτιθέμενη ορθολογικότητα της επικοινωνιακής πράξης καθημερινά και υπάγει το κανονιστικό περιεχόμενο του προσανατολισμένου προς τη συνεννόηση πράττειν στην έννοια της επικοινωνιακής ορθολογικότητας».²⁸ Στην ουσία για τον Χάμπερμας, ο Μαρξ απέτυχε να παράγει μια ικανοποιητική μετα-θεωρία η οποία θα συσχέτιζε την εργασία και την διαντίδραση. Στα έργα των μεταγενέστερων Lenin, Bukharin και Στάλιν κατά τον ίδιο, αυτή η τάση που παρέμενε άλυτη τελικά της δόθηκε λύση, δυστυχώς υπέρ του θετικισμού και του αναγωγισμού ή ντετερμινισμού. Η διαλεκτική όμως, ανακάλυψε την ενότητα μεταξύ ανθρώπων και φύσης. Η γνώση των νόμων κίνησης της ιστορίας, πέτυχε ωστόσο να γίνει δυνατός ο έλεγχος των κοινωνικών διαδικασιών με ένα τρόπο ανάλογο του ελέγχου που ασκείται από τις φυσικές επιστήμες.²⁹ Έτσι, σκέπτεται, με τη διαθέσιμη γνώση για τα αποτελέσματα των κοινωνικών διαδικασιών υπάρχει η δυνατότητα να πάρουμε την ορθή πορεία δράσης για κάθε δοσμένη κατάσταση. Με άλλα λόγια, η προβλεψιμότητα επιτρέπει έλεγχο σύμφωνα με τα

²⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 17.

²⁷ Βλ. στο ίδιο, σσ. 16-17. Βλέπε επίσης, McCarthy C., *The Critical Theory of Jurgen Habermas*, Polity Press, Cambridge, 1978, pp.36-38.

²⁸ Χάμπερμας Γ. *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, Εκ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σελ. 103.

²⁹ *Introduction to Critical Theory*, op. cit. p. 269.

γεγονότα. Επομένως κατά τον κριτικό στοχαστή, αναφέρει υποθετικά ο Χελντ, 'η επιστήμη αναπτύχθηκε όπως ο διαλεκτικός υλισμός, έτσι νομιμοποιεί την τεχνοκρατική δραστηριότητα και επικεντρώνεται η διοίκηση στους ειδικούς εμπειρογνώμονες. Εκείνο που θα μπορούσε να εισαχθεί τοιουτοτρόπως, ως νέο και ωφέλιμο από τις αντανάκλασεις και γενικά τη σκέψη του υποκειμένου στην κάθε δραστηριότητα του πάνω στις πρακτικές του κόμματος και του κράτους που ανήκει, εξαλείφεται'.³⁰

Στην χαμπερμασιανή σκέψη, διακρίνεται η θεώρηση του ιστορικού υλισμού όχι ως μέθοδος αλλά ως θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης που ενώ οφείλει την ύπαρξη της στην αντανάκλαστική της κατάσταση είναι παράλληλα ενημερωτική στους στόχους πολιτικής δράσης.³¹ Παρόλα αυτά, διαισθάνεται ότι η ώθηση από τον ιστορικό υλισμό δεν έχει εξαντληθεί αλλά απαιτείται μια αναθεώρηση σε πολλές πτυχές. Υπάρχουν όμως δυσκολίες που πολλές από αυτές απορρέουν, για τον ίδιο, από τη μαρξιστική έμφαση πάνω στις δυνάμεις παραγωγής ως κινητήρια μηχανή της ιστορίας. Υποστηρίζει λοιπόν, ότι «ενώ ο Μαρξ περιόρισε τις μαθησιακές διαδικασίες για εξέλιξη στην διάσταση των παραγωγικών δυνάμεων, υπάρχουν ταυτόχρονα ισχυρές αιτίες για να υποθέσουμε ότι οι μαθησιακές διαδικασίες λαμβάνουν μέρος στη διάσταση της ηθικής αντίληψης, πρακτικής γνώσης, επικοινωνιακής δράσης και της συναινετικής ρύθμισης και δράσης των συγκρούσεων. Όταν οι μαθησιακές διαδικασίες σημειώνονται πάνω σε πιο ώριμες μορφές της κοινωνικής ενσωμάτωσης, γίνεται πιθανή η εισαγωγή νέων παραγωγικών δυνάμεων».³²

Σε εκείνο που επικεντρώνεται ο Χάμπερμας, είναι δύο κατηγορίες με ζεύγη βασικών εννοιών. Η πρώτη κατηγορία παραπέμπει σε έννοιες όπως την κοινωνική εργασία και την ιστορία των ειδών. Η δεύτερη, αποτελείται από τη θεωρία της βάσης και της υπερδομής καθώς και από τη θεωρία της ανάπτυξης όπου εντάσσεται η διαλεκτική των δυνάμεων παραγωγής και των παραγωγικών σχέσεων.³³ Η κριτική σκέψη του θεωρητικού, κινείται προς την κατεύθυνση να αναλύσει τη βάση και το

³⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 269.

³¹ Χάμπερμας Γ. *Towards a Reconstruction of Historical Materialism*, Frankfurt Suhrkamp, 1976, tr. as *Communication and the Evolution of Society*, Polity Press, Cambridge, 1991. Σημείωση: ο Χάμπερμας απορρίπτει το γεγονός ότι μόνο οι Μαρξ και Έγκελς και όχι μεταγενέστεροι μαρξιστές πραγματεύονται αυτή τη θεωρία που σχετίζεται άμεσα με την εξέλιξη.

³² Βλ. στο ίδιο, σσ. 97-98. Βλ. *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία*, οπ. αν. παρ. σσ. 270-71.

³³ Βλ. Στο ίδιο, σελ. 270.

εποικοδόμημα η την υπερδομή που ο Μαρξ εξέτασε με σκοπό να αποκαλύψει τις κοινωνικές δυνάμεις που παίζουν ηγετικό ρόλο στην κοινωνική εξέλιξη. Η βασική μαρξιστική ιδέα, ήταν ότι ο ουσιαστικός χώρος της κοινωνίας είχε σχηματιστεί από τις δυνάμεις παραγωγής και τις σχέσεις παραγωγής οι οποίες συγκροτούν την οικονομική δομή μέσα στην οποία οροθετείται ένα πλαίσιο τριβής και κοινωνικών προβλημάτων. Η χαμπερμασιανή κριτική λοιπόν, είναι ότι η ταύτιση που γίνεται στη μαρξιστική σκέψη της βάσης της κοινωνίας με τις οικονομικές δομές είναι ανεπαρκής και παρεμποδίζει την κατανόηση πολλών διαφορετικών μορφών της κοινωνίας. Επειδή, δεν μπορεί να θεωρείται αναγκαστικά ότι η βάση της κοινωνίας είναι το βασίλειο της οικονομίας.

Το γεγονός και μόνο ότι εάν οι παραγωγικές σχέσεις κατανοούνται ως μηχανισμοί που ρυθμίζουν την πρόσβαση στα μέσα παραγωγής και έμμεσα καθορίζουν την κατανομή του κοινωνικού πλούτου μέσω του κράτους του οποίου αποτελούν μέρος του, τότε μπορεί από αυτό μονάχα να θεωρηθεί ότι είχαν στο παρελθόν θεμελιωθεί σε όχι οικονομικούς κοινωνικούς θεσμούς.³⁴ Εδώ, αναδεικνύεται μια εμπειρική και αναλυτική ένσταση στις μαρξιστικές θέσεις και κυρίως σε εκείνη που θεωρεί ότι οι κοινωνικές κρίσεις ή και επαναστάσεις δημιουργούνται ως απόρροια της διαλεκτικής των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων. Δηλαδή, οι μεν δεύτερες παρεμποδίζουν την υγιή εξέλιξη των πρώτων ως δυνάμεων που θα πρέπει να αναπτυχθούν από μια ενδογενή ανάπτυξη. Σ' αυτό δηλώνει, ότι το θεσμικό πλαίσιο που συγκροτεί τις παραγωγικές σχέσεις καθορίζει επίσης και μια μορφή κοινωνικής ενσωμάτωσης, εάν εμφανίζονται προβλήματα που δεν μπορούν να λυθούν μέσα από το κυρίαρχο πλαίσιο ολοκλήρωσης της κοινωνίας, η ταυτότητά της απειλείται ή βρίσκεται σε κίνδυνο ή διαφορετικά σε κρίση.³⁵

Όσο για τα γεγονότα που οδήγησαν στους πρώτους πολιτισμούς και στην άνοδο του ευρωπαϊκού καπιταλισμού, δεν ήταν καθορισμένα αλλά ακολουθήθηκαν από σημαντικές εξελίξεις των δυνάμεων παραγωγής.³⁶ Με τον τρόπο αυτό, αποπειράται να διασώσει την κριτική ως μέθοδο της κοινωνικής θεωρίας εφόσον τα παραπάνω ζεύγη όπως βάση-εποικοδόμημα, σύστημα και βιόκοσμος, δομή και δράση δεν συνδέονται ντετερμινιστικά πλέον με σχέσεις ακολουθίας ή εξάρτησης αλλά

³⁴ *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία*, οπ. αν. παρ. σελ. 274.

³⁵ Βλ. στο ίδιο, 274.

αντιμετωπίζονται ως δύο μέρη μιας δυναμικής συνάρτησης. Κατά συνέπεια, η κριτική που ασκείται, εστιάζει πάνω στη μέθοδο του λειτουργικού λόγου του κοινωνικού συστήματος που νοείται ως πρόοδος της κοινωνίας, εγκαθιστά τον βιόκοσμο του υποκειμένου υπονομεύοντας έτσι τα θεμέλια της επικοινωνίας. Εστιάζει στην τελική ανάλυση, στο βάρος των δαπανών για κοινωνική πρόοδο που επιτυγχάνεται με τα μέσα εξουσίας και χρήματος.

Επιπλέον, κρίνει αυστηρά τη μαρξιστική ανάλυση για τη θεωρία της αξίας της εργασίας και τις κρίσεις νομιμοποίησης του καπιταλιστικού συστήματος. Η πρώτη, παρουσιάζει την αστική κοινωνία ως μια φετιχιστική ολότητα προερχόμενη από τη ζωντανή εργασία, όπου ερμηνεύονται οι ικανότητες του ανθρώπου σε μορφή εμπορεύματος και η ταξική πάλη σε σχέσεις αγοράς.³⁷ Μολονότι θεωρεί ότι είναι ορθή ανάλυση για τον πρώιμο καπιταλισμό, όμως για την υπάρχουσα πραγματικότητα επιμένει ότι οι εμπειρικές αναλύσεις δεν μπορούν να στηρίζονται στη θεωρία της αξίας ή σε παρόμοιο εργαλείο. Με άλλα λόγια, θεωρεί ότι απουσιάζει μια δυναμική εμπειρική ανάλυση από τις μαρξιστικές αναλύσεις κι αυτό δημιουργεί ένα μεγάλο κενό. Όσο για τη δεύτερη κριτική, αφορά στις οικονομικές κρίσεις του αστικού συστήματος που οδηγούν βαθμιαία στην τελική κρίση νομιμοποίησης. Εδώ, επικρίνει την ορθόδοξη μαρξιστική θέση για το γεγονός ότι η κρίση ροπής εξακολουθεί να καθορίζεται από το νόμο της αξίας, καθώς συμβουλεύει ο Χελντ. Δηλαδή, «αυτή την αναγκαία δομική ασυμμετρία στην ανταλλαγή μισθωτής εργασίας για κεφάλαιο».³⁸ Το κράτος στην προκειμένη περίπτωση, δεν μπορεί να αποζημιώσει για την πτωτική τάση του κέρδους.

Στην ορθόδοξη κυρίως μαρξιστική άποψη οι ενστάσεις του μπορούν να συνοψιστούν ως ακολούθως: Πρώτον, ότι με το να χρησιμοποιείται μια εννοιολογική στρατηγική για τη θεωρία της αξίας χωρίς την απαιτούμενη κριτική, η οικονομική θεωρία της κρίσης στερείται, χωρίς αμφιβολία, μιας πιθανής εμπειρικής έρευνας. Μ' άλλα λόγια, απουσιάζει μια εμπειρική επιστημονική ανάλυση που θα ήταν αναπόφευκτα απόρροια της κριτικής της οικονομικής θεωρίας. Ούτε μπορεί να θεωρηθεί δογματικά ότι ο νόμος της αξίας, κατά τον οποίο τα εμπορεύματα-αγαθά

³⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 275.

³⁷ White Stephen, *The Companion to Habermas*, ed. Cambridge University Press, New York, 1995, See chapter by Love Nancy, "what's Left of Marx", p. 52.

³⁸ *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία*, οπ. αν. παρ. σ. 288.

παραμένουν να ανταλλάσσονται στην αξία τους, ευσταθεί. Στην αντίληψή του λοιπόν, τα κυβερνητικά-πολιτικά στηρίγματα των υλικοτεχνικών υποδομών συνεισφέρουν έμμεσα στην παραγωγή της υπεραξίας, αυξάνοντας την παραγωγικότητα της ανθρώπινης εργασίας. Κάτι τέτοιο, σαφώς και παραπέμπει στη μείωση του σταθερού κεφαλαίου και στην αύξηση της υπεραξίας. Εκείνο όμως που εκκρεμεί, για τον στοχαστή της σχολής όπου δείχνει μια σχετική απορία, είναι κατά πόσο η εργασία εκείνη που είναι από έρευνα και γενικά από διοίκηση και σχεδιασμό θεωρείται παραγωγική; Η θέση του επομένως είναι, σε ποιο βαθμό «τέτοια εργασία συμβάλλει στην παραγωγή περισσότερης υπεραξίας μεταβάλλοντας την πορεία των συνθηκών κάτω από τις οποίες η υπεραξία μπορεί να οικειοποιηθεί; Επειδή τέτοια εργασία είναι έμμεσα παραγωγική'. Έτσι, συμπεραίνει, ότι 'οι κλασικές μαρξιστικές αντιλήψεις της θεωρίας της αξίας δεν είναι επαρκείς για την ανάλυση κυβερνητικής πολιτικής στην παιδεία, στην τεχνολογία και στην επιστήμη».³⁹

Γενικά, πάνω στον ιστορικό υλισμό δίνεται ένα ισχυρό κτύπημα από την χαμπερμασιανή σκέψη με την κριτική της. Οι κοινωνίες για τον Χάμπερμας, 'δεν είναι ολότητες που τα μέρη τους είναι καθορισμένα από το επίπεδο ανάπτυξης των δυνάμεων παραγωγής. Μέσα σε αυτές διακρίνονται διάφοροι βιόκοσμοι και συστήματα βιοκόσμων ή περιβάλλοντα καθένα από τα οποία υποδιαιρείται σε ιδιωτικές και δημόσιες σφαίρες'.⁴⁰ Επομένως για τον ίδιο, «ο βιόκοσμος είναι το πεδίο της ηθικής και πρακτικής γνώσης ή οι διάφορες σχέσεις νοήματος που μοιράζονται οι άνθρωποι σε οικογένειες και εργασιακούς χώρους ιδιωτικά και σε πολιτικές απόψεις και δράσεις δημόσια».⁴¹ Αυτό συγκροτείται, μας εξηγεί, μέσω μιας επικοινωνιακής δράσης που είναι δράση προσανατολισμένη κυρίως στην κατεύθυνση να αγγίζει τα άτομα μέσω μιας αμοιβαίας κατανόησης. Απεναντίας, τα κράτη ως πολιτική εξουσία με μηχανισμούς και η οικονομία ως συστήματα αγοράς συντονίζονται δια μέσου της διεύθυνσης των μέσων του χρήματος και της εξουσίας όπως αναφέρθηκε πιο πάνω.

Η επίθεση του κριτικού της σχολής, πάνω στον μαρξισμό εντείνεται θεωρώντας ότι ο ορθόδοξος μαρξισμός απέτυχε να προβλέψει τόσο τη σταθερότητα του κεφαλαιοκρατικού συστήματος όσο και την κατάρρευση του σοσιαλισμού, όπως ήδη συνέβη το 1990. Επειδή, απλά η ορθόδοξη αυτή σκέψη στερούνταν αυτές τις

³⁹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 288-289.

⁴⁰ Τη *The Cambridge Companion to Habermas*, "What's Left of Marx", op. cit. p. 50.

δυνατότητες διάκρισης.⁴² Ωστόσο, εκείνο που διέκρινε καθαρά η χαμπερμασιανή ανάλυση, ήταν τα προβλήματα που προκύπτουν μέσω των συστημάτων πολιτικής και οικονομίας από εκείνα που ανακύπτουν μέσω κινήτρων και νοήματος στους βιοκόσμους. Η δυναμική μιας τέτοιας διάκρισης, στην ουσία, έγκειται στο γεγονός ότι διευκολύνει να εκτιμηθούν οι διαφορετικές τακτικές στη λύση προβλημάτων. Επειδή, τέτοια λύση επιτυγχάνεται με τις γνώσεις που αποκομίζονται τόσο από τα συστήματα των εργαλείων του χρήματος και της εξουσίας όσο και του βιόκοσμου με το μέσον της επικοινωνίας. Η διαφοροποίηση των σύγχρονων κοινωνιών συνεπώς, είναι για τον Χάμπερμας, άκρως αρνητική λόγω του ότι παρέχει την πιθανότητα μιας κρίσης νομιμοποίησης του κράτους τόσο του ύστερου καπιταλισμού όσο και του μέχρι χθες υπαρκτού γραφειοκρατικού σοσιαλισμού.

Από μια άλλη οπτική γωνία, εφόσον ο μαρξισμός αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους ως παραγωγούς, τις κοινωνίες ως ολότητες και την ιστορία ως πρόοδο, συμπεραίνει ο Χάμπερμας, ο Μαρξ επιστρέφει στη θεωρία του Χέγκελ της θεολογίας και ανθρωπολογίας που αρχικά επηρεάστηκε.⁴³ Έτσι, επιχειρείται μια συγκριτική ανάλυση στο έργο του, *Knowledge and Human Interests*, μεταξύ Μαρξ και Φρόιντ όσον αφορά τις κανονιστικές δομές και την κοινωνική ψυχολογία. Σ' αυτό κρίνεται ο πρώτος αδύναμος να επεξεργαστεί ικανοποιητικά την έννοια της ιδεολογίας και της εξουσίας ως διαστρεβλωμένη επικοινωνία. Επομένως, η χαμπερμασιανή σκέψη επιδιώκει επιτακτικά να συμπληρωθεί ο ιστορικός υλισμός από μια θεωρία της ιδεολογίας που κατανοείται με όρους διαστρεβλωμένης επικοινωνίας.⁴⁴ Γι' αυτό και επιχειρήσει να διερευνήσει, σύμφωνα με τον Χελντ, τις δυνατότητες που τα εμπόδια τα οποία υψώνονται στην αντανάκλαση του εαυτού και στην επικοινωνία είναι σε θέση να εξαλειφθούν, μελετώντας προσεκτικά τη γλωσσική, την ηθική και την ανάπτυξη αλληλεπίδρασης του ατόμου. Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει, ότι η σχέση μεταξύ αντανάκλασης και χειραφέτησης του ατόμου δημιουργεί προβλήματα όπου συχνά η αντίληψη ότι η επίτευξη της αυτό-συνείδησης είναι σημαντικό ζήτημα στη διαδικασία της τελευταίας.⁴⁵ Ο λόγος που ανοικοδομεί τον ιστορικό υλισμό, κατά ένα

⁴¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 50.

⁴² Βλ. στο ίδιο, σ. 50.

⁴³ Βλ. στο ίδιο, σ. 51.

⁴⁴ *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία*, οπ. αν. παρ. σ. 277.

⁴⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 326.

μέρος είναι να εκθέσει αυτή την ιδιόρρυθμη δυσαναλογία μεταξύ πρακτικής έρευνας του Μαρξ και της φιλοσοφικής του αντίληψης για τον εαυτό. Το ερώτημα που αναδύεται είναι σε ποιο βαθμό ο ίδιος ο στοχαστής της σχολής της Φρανκφούρτης έχει επαρκή αντανάκλαση στην προέλευση της θεωρίας του για την επικοινωνιακή ορθολογικότητα του δικού του βιοκόσμου.⁴⁶ Η απάντηση έρχεται από τον ίδιο υποστηρίζοντας ότι «η προέλευση της θεωρίας μου για την επικοινωνία ανήκει στην αποδοχή της ερμηνευτικής και αναλυτικής τάσης της γλωσσολογικής θεωρίας».⁴⁷ Ο σκοπός μιας αμοιβαίας κατανόησης αναφέρει, «βρίσκεται στη γλωσσική επικοινωνία όπου είναι ο δρόμος για να φτάσει κανείς στην επικοινωνιακή ορθολογικότητα».⁴⁸ Δηλαδή, όπως υποστηρίζει η Nancy Love, «η επικοινωνία είναι ορθολογική όταν τα επικοινωνούντα άτομα στηρίζουν τις απαντήσεις τους πάνω στην ελεύθερη και μόνο από ιδιαίτερα περιοριστικούς όρους δύναμη για ένα καλύτερο και ουσιαστικό διάλογο».⁴⁹ Υπό αυτό το πρίσμα, η ιδεατή ομιλία καθορίζεται ως «ενδο-επικοινωνιακή συμμετρία στην κατανομή των ισχυρισμών και των αμφισβητήσεων, της αποκάλυψης και απόκρυψης, της εντολής και συμμόρφωσης ανάμεσα στους εταίρους της επικοινωνίας ως επικοινωνούντα άτομα».⁵⁰ Ο Χάμπερμας παρουσιάζει αυτές τις ασυμμετρίες ως γλωσσολογικές έννοιες αλήθειας, ελευθερίας και δικαιοσύνης αντίστοιχα, επειδή όταν υπάρχουν πράγματι, η επικοινωνία δεν εμποδίζεται από περιορισμούς οι οποίοι απορρέουν από τη δική της δομή, γι' αυτό και είναι ορθολογική.⁵¹

Εκείνη η γλωσσολογική στροφή του θεωρητικού, για την οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, είχε ως αποτέλεσμα την εκπόνηση και ερμηνεία του ηθικού διαλόγου που εμπεριέχουν οι πιο πρόσφατες προσπάθειές του. Έδειξε ένα υπέρμετρο ενδιαφέρον σχετικά με τη νομιμότητα του κράτους, όπου ο δημόσιος ρόλος της γλώσσας, δηλαδή η αδέσμευτη χρησιμότητα του λόγου, ερμηνεύει ευκρινώς την καλά θεμελιωμένη δυσπιστία του στον μεταμοντερνισμό ή στην μετανεωτερικότητα. Τέτοια λογική και πρακτική, δείχνει μια βαθιά γνώση με το να ενισχύει τη θετική θεμελίωση για τις κανονιστικές αξιώσεις της κριτικής θεωρίας. Κάτι τέτοιο, προϋποθέτει ισχυρή

⁴⁶ *The Cambridge Companion to Habermas*, op. cit. p. 51.

⁴⁷ *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, οπ. αν. παρ. σ. 48.

⁴⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 48.

⁴⁹ «*What's Left of Marx*», οπ. αν. παρ. σ. 53.

⁵⁰ Χάμπερμας Γ. *Toward a Theory of Communicative Competence*, Inquiry 13, 1970, σ. 371.

⁵¹ *The Cambridge Companion to Habermas*, op. cit. p. 54.

αίσθηση ισότητας κάποιου για τους άλλους καθώς και μια ικανότητα του ίδιου να εισάγει την κοινή αίσθηση έτσι ώστε να γίνεται κοινός τόπος του απλού ανθρώπου. Η δημόσια σφαίρα, στην χαμπερμασιανή σκέψη, είναι χώρος που οι αστικές ελευθερίες δρουν πρακτικά και η ζωτικότητα της σφαίρας αυτής είναι η πραγματική απόδειξη του δημοκρατικού συστήματος. Στο βιβλίο του, ο Δομικός Μετασχηματισμός της Δημόσιας Σφαίρας,⁵² θεωρεί τη δημόσια σφαίρα ως τον μεσολαβητή μεταξύ κράτους και οικονομικών δυνάμεων της κοινωνίας των ιδιωτών. Τα συστατικά αυτής της σφαίρας εκτείνονται από τον ελεύθερο τύπο στη πόλη, από το εκπαιδευτικό σύστημα στις φιλελεύθερες υποθέσεις που στηρίζουν μια ανοικτή ανταλλαγή απόψεων. Η δημόσια σφαίρα κατά συνέπεια, προέκυψε από τις ανθρωπιστικές τάσεις ξεκίνησε από την Αναγέννηση και έγινε μέρος της αστικής απόκρισης ενάντια στην φεουδαρχία και στην ιεραρχία της. Με την έμφαση δε που δίνει ο ίδιος πάνω στον ελεύθερο λόγο και τις καθολικές αξίες, η σφαίρα αυτή εξελίσσεται σε κοινωνιολογικό σημείο αφετηρίας για το τι εξέλιξη μπορεί τελικά να έχει μια φιλοσοφική απασχόληση με ομιλία στην προηγμένη βιομηχανική κοινωνία.

Η παρακμή του δημόσιου βίου που εγγράφεται από την αυξανόμενη ταύτιση μεταξύ δημόσιας σφαίρας και δημοσιότητας, ανέδειξε μια αδυναμία του φιλελευθερισμού να αμφισβητήσει την ουσιώδη επίδραση της εμπορευματικής μορφής. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι κριτικοί στοχαστές της πρώιμης γενιάς ήταν δύσπιστοι για αυτή τη φιλοδοξία της δημόσιας σφαίρας από την αρχή και ουσιαστικά διατήρησαν ότι μόνο η λέξη που φτιάχτηκε από το εμπόριο μπορεί να αποδειχθεί γνωστή στις μάζες του πληθυσμού. Η επικοινωνία, κατά συνέπεια, έχει πλήρως συνυφανθεί με το τι παράγεται από την πλευρά εμπορευματικής λειτουργίας. Η χαμπερμασιανή σκέψη όμως διαφέρει, επειδή απλά αναγνωρίζει τους κινδύνους που διατρέχει η επικοινωνία στην εμπορευματική διαδικασία και καθώς αμφισβητεί την αποξένωση-πραγμοποίηση στην οποία είχαν οι προηγούμενοι θεωρητικοί εγκλωβιστεί με την απέραντη μελαγχολία τους, συμπληρώνει τη θεωρία της επικοινωνίας ενισχύοντας την εμπειρική ανάλυση. Τοιουτοτρόπως, φωτίζει μια ακόμη πιθανότητα να αναπτύξει κανείς μια 'θεωρία της νεωτερικότητας χρησιμοποιώντας' «θεωρητικές έννοιες επικοινωνίας που διαθέτουν την αναλυτική ακρίβεια που χρειάζεται για τα κοινωνικο-παθολογικά φαινόμενα, γι' αυτό που

⁵² Χάμπερμας Γ. *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Neuwied, Luchterhand, 1962.

ονομάζει πραγματοποίηση η μαρξιστική παράδοση». ⁵³ Γι' αυτό και αντιπαραθέτει την απραγματοποίητη υπόσχεση του φιλελευθερισμού ενάντια στις σκοτεινές επιπτώσεις ενός αυξανόμενου συγκεντρωτικά κουλτουριστικού μηχανισμού που αναδύεται από τον ναζισμό και επεκτείνεται με νεοφασιστικές παρορμήσεις.

5. Συμπέρασμα

Εν κατακλείδι, επειδή τον αγώνα που ξεκινά ο ίδιος ο στοχαστής είναι συγχρόνως σε πολλά επίπεδα, τόσο στη γλώσσα και στην επικοινωνία, όσο και στον λόγο με τις παραμορφώσεις του, για να καταλήξει στην ορθολογική επικοινωνία της δημόσιας σφαίρας και στην πολιτική με τη δημοκρατία, δεν μπορεί παρά να προκαλέσει κάποια δυσπιστία με πολλές αντιδράσεις και επικρίσεις. Η προσπάθεια του διανοητή να διατηρήσει τη διαφορά μεταξύ εργασίας και διάδρασης, διαφόρων γνωστικών ενδιαφερόντων, διαφορετικών τύπων γνώσης και έρευνας ή τη διαφορά στον διάλογο και στην ιδεατή κατάσταση ομιλίας δεν πείθει ουσιαστικά. Εκείνο που προϋποθέτει μονάχα, είναι η αλληλεγγύη στην επικοινωνιακή συμπεριφορά, αναγνωρίζοντας έτσι τη δύναμη του συμπεριφορισμού. ⁵⁴ Η γλωσσική δραστηριότητα με την ικανότητα της ομιλίας αλλά και κάθε επικοινωνιακή δράση αποβλέπει στην κυριάρχηση πάνω σε καταστάσεις και πράγματα. Όμως, κάτι τέτοιο είναι αρκετά δύσκολο να επιτευχθεί εφόσον τα πράττοντα υποκείμενα δεν έχουν θεραπεύσει ακόμη το αλλοτριωμένο είναι τους ή τον πραγματοποιημένο ψυχισμό τους.

Είναι όμως εύστοχος και διορατικός όταν διαβλέπει ως μαρξιστής το χρέος του να ερμηνεύσει τις εμπειρίες της καθημερινής ζωής και αυτές που εκφράζονται στα διάφορα κινήματα της ταραγμένης εποχής μας, ώστε να επικυρώνεται αυτή η ερμηνεία από το σύνολο των ατόμων που συμμετέχουν σ' αυτούς τους αγώνες. Βλέπει την ανάγκη αυτής της επικύρωσης των κινήματων ώστε να πιστεύουν τα στρώματα που κινητοποιούνται ότι τα φαινόμενα κυριαρχίας, σήψης της ηθικής, βίας και αδικίας, προκαλούνται από την ανεξέλεγκτη ανάπτυξη του καπιταλισμού σήμερα. Ενώ μας διδάσκει συγχρόνως ότι, η δράση του κόσμου της αριστεράς και της

⁵³ *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, οπ. αν. παρ. σ. 54.

⁵⁴ *Μοντερνισμός στη Σύγχρονη Φιλοσοφία*, οπ. αν. παρ. σελ. 342.

διανόησης θα πρέπει να έχει ορίζοντες και πέρα των συνόρων της Ευρώπης προς την παγκόσμια κοινότητα, ώστε να καταστεί δυνατό να αντιπαραβάλλει στην κυριαρχούσα σήμερα συναίνεση των ΗΠΑ μια σοσιαλιστική, πραγματικά δημοκρατική εναλλακτική λύση.

Βιβλιογραφία

- Arato A. Eike G. *The Essential Frankfurt School Reader*, Continuum, N. York, 2000.
- Bronner St. *Of Critical Theory and its Theorists*, Blackwell Publishers, Oxford 1994.
- Γκίντενς Α. *Οι Συνέπειες της Νεωτερικότητας*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2001.
- Gidens A. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*, Cambridge Polity Press, 1994.
- Craib I. *Modern Social Theory, Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία*, Εκ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998,
- Δεληγιώργη Αλεξάνδρα, *Ο Μοντερνισμός στη Σύγχρονη Φιλοσοφία*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996.
- Δεληγιώργη Αλεξάνδρα, *Σκέψη και Προοπτική, Από το quattrocento στο ηλεκτρονικό novecento*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2002.
- Duverger M., *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1985.
- Χάμπερμας Γ. *Towards a Reconstruction of Historical Materialism*, Frankfurt Suhrkamp, 1976, trans. as *Communication and the Evolution of Society*, Polity Press, Cambridge, 1991.
- Habermas J. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge: MIT Press, 1989.
- Χάμπερμας Γ. *Knowledge & Human Interests*, Polity Press, Cambridge 1987.
- Χάμπερμας Γ. *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.
- Habermas J. *The Theory of Communicative Action*, Polity Press, Cambridge, 1984.
- Χάμπερμας Γ. *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, Εκ. Ύψιλον / Βιβλία, Αθήνα, 1987.
- Habermas J. *Moral Consciousness and Communicative Action*, Cambridge Polity Press, 1990.
- Habermas J. *between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge Polity Press, 1994.

Χάμπερμας Γ. *Το Πραγματικό και το Ισχύον, Συμβολή στη Διαλογική Θεωρία του Δικαίου και του Δημοκρατικού Κράτους Δικαίου*, Νέα Σύνορα, Εκ. Λιβάνη, 1996.

Held D. *Introduction to Critical Theory*: University California Press, 1980.

Held D. *Prospects of Democracy: North, South, East, West*, Cambridge Polity Press, 1996.

Χομπσμπάουμ Ε. *Η Εποχή των Άκρων, 'Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991'*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2004.

LaPalombara J. & Weiner M. *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, 1966.

Lipietz Alain, *Αυταπάτες και Θαύματα: Προβλήματα του Περιφερειακού Φορντισμού*, Εκ. Εξάντας, Αθήνα, 1990.

McCarthy C. *The Critical Theory of Jurgen Habermas*, Polity Press, Cambridge, 1978.

Φιλελεύθερη αυτονομία και εκπαίδευση του πολίτη: Διαστάσεις της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης

Βασιλική Σιούφα¹

Περίληψη

Το άρθρο αποτελεί κριτική επισκόπηση της διαμάχης μεταξύ περιεκτικού και πολιτικού φιλελευθερισμού, όσον αφορά το ρόλο της αυτονομίας στην πολυπολιτισμική εκπαίδευση. Παρουσιάζονται οι απόψεις των S. Macedo, A. Gutmann, W. Galston και W. Kymlicka. Το άρθρο υπερασπίζεται μια αντίληψη της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης που σέβεται τις πολιτισμικές παραδόσεις, τα ατομικά δικαιώματα και την αυτονομία. Επιπλέον, συνδέει την πολυπολιτισμική εκπαίδευση με την εκπαίδευση του πολίτη, η οποία θέτει την αυτονομία στο κέντρο μιας εκπαιδευτικής διαδικασίας που αναπτύσσει τη δημοκρατία, το διάλογο και τη συμμετοχή.

Λέξεις κλειδιά: Αυτονομία, Πολυπολιτισμική εκπαίδευση, Ανεκτικότητα, Εκπαίδευση του πολίτη

¹ Διδάκτωρ φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Εισαγωγή

Το ζήτημα της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης και των σχετικών πολιτικών έχει αναδειχθεί, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, σε κύριο αντικείμενο αναζητήσεων και αντιπαραθέσεων. Η πολυπολιτισμική σύσταση των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών συνιστά, πλέον, σημαντική παράμετρο της συζήτησης γύρω από τις αρχές που πρέπει να διέπουν ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα. Πρόκειται για ένα θέμα που αφορά την εκπαιδευτική θεωρία και πρακτική και σχετίζεται τόσο με τις θεωρητικές προϋποθέσεις μιας σύγχρονης αντίληψης της εκπαίδευσης μέσα σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία, όσο και με πιο πρακτικές επιλογές, όπως το περιεχόμενο των σπουδών και του εκπαιδευτικού υλικού, την κατάρτιση των διδασκόντων, την κατανομή των μαθητών ανά τάξεις κ.ά.

Οι νέες κοινωνικές συνθήκες έχουν προκαλέσει μετασχηματισμούς και ανακατατάξεις που μεταβάλλουν τις θεωρητικές προσεγγίσεις και οδηγούν σε αμφισβήτηση των προϋποθέσεων εγκυρότητας της ίδιας της θεωρίας. Έχει γίνει φανερό ότι δεν αρκεί η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων για να εξασφαλίσει έναν δίκαιο τρόπο συνύπαρξης μεταξύ των διαφορετικών εθνικών και πολιτισμικών ομάδων. Πέρα από την καθολικότητα των ατομικών δικαιωμάτων, η οποία ισχύει στις φιλελεύθερες δημοκρατίες, προβάλλεται το αίτημα κατοχύρωσης δικαιωμάτων των διαφόρων μειονοτήτων. Η παράλληλη ισχύς ατομικών δικαιωμάτων και δικαιωμάτων μειονοτήτων, η οποία συχνά συνεπάγεται συγκρούσεις, προκαλεί με άλλα λόγια τη διερώτηση γύρω από τις προϋποθέσεις και το εύρος της φιλελεύθερης θεωρίας.

Η πολυπολιτισμική εκπαίδευση προϋποθέτει, αλλά και ανατροφοδοτεί, μια ευρύτερη συζήτηση γύρω από τις αξίες, τα ιδανικά και τις προτεραιότητες που χαρακτηρίζουν την εκπαιδευτική πολιτική. Η θεωρητική αναζήτηση γύρω από την εκπαίδευση και τις αρχές που τη διέπουν, με τη σειρά της αποκαλύπτει θεωρητικές και πολιτικές επιλογές που σχετίζονται με αρχές και ιδανικά της ευρύτερης πολιτικής. Συνεπώς, η συζήτηση για την πολυπολιτισμική εκπαίδευση εντάσσεται σε έναν ευρύτερο προβληματισμό γύρω από την εκπαίδευση ως χώρο ενδυνάμωσης και προώθησης αξιών, που αφορούν το δημόσιο χώρο και την πολιτική. Η προαναφερθείσα λειτουργία της εκπαίδευσης την αναδεικνύει ως πεδίο όπου

γίνονται φανερές ριζικότερες διαμάχες όσον αφορά θεωρητικές προϋποθέσεις της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας. Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, πραγματώνοντας εν μέρει θεωρητικές επιλογές και κατευθύνσεις, επιβεβαιώνουν ή διαψεύδουν θεωρητικούς προσανατολισμούς και αναδεικνύουν νέες ανάγκες, οι οποίες αναπροσανατολίζουν τη θεωρία.

Οι ποικίλες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις γύρω από ζητήματα που προκύπτουν λόγω της πολυπολιτισμικής σύστασης των σύγχρονων δημοκρατιών, αρχικά φαινόταν ότι εντάσσονταν στα πλαίσια μιας διαμάχης μεταξύ, από την μία πλευρά, εκείνων που έδιναν προτεραιότητα στα ατομικά δικαιώματα και, από την άλλη, όσων προέκριναν την κοινότητα έναντι των δικαιωμάτων όσον αφορά τη συγκρότηση της ατομικής ταυτότητας.¹ Τη σημασία της εν λόγω διαμάχης έδειχνε το γεγονός ότι διακυβεύονταν πολιτικές επιλογές που αφορούσαν την επιβίωση πολιτισμικών ή θρησκευτικών κοινοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, ο κοινοτισμός του Charles Taylor έδωσε έμφαση στην έννοια της αναγνώρισης και στη σημασία της για την ατομική ή κοινοτική ταυτότητα. Εάν η προσέγγιση των ζητημάτων που σχετίζονται με την πολυπολιτισμικότητα ξεκινήσει από την προϋπόθεση της ίσης αντιμετώπισης, όπως θεωρεί ο φιλελευθερισμός, τότε υποβαθμίζεται η σημασία της ιδιαιτερότητας και της διαφοράς, υποστηρίζει ο Taylor. Σύμφωνα με τον Taylor, ο φιλελευθερισμός, δίνοντας προτεραιότητα στην ισότητα, ομοιογενοποιεί όλες τις πολιτισμικές κοινότητες, καθώς, αντί να υπερασπίζεται την ιδιαιτερότητά τους, ασκεί κριτική στις κοινότητες, οι οποίες δεν είναι συμβατές με τις φιλελεύθερες αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και των ατομικών δικαιωμάτων. Σε αντίθεση με το φιλελευθερισμό, ο οποίος υποστηρίζει την ίση αντιμετώπιση, η «πολιτική της αναγνώρισης» του Taylor προτείνει τη «βαθιά ποικιλία» και τη «διαφοροποιημένη μεταχείριση».² Ανάλογη προβληματική ανέπτυξαν στο «ηπειρωτικό» περιβάλλον θεωρητικοί όπως ο Axel Honneth.³

Σύμφωνα με τον φιλελευθερισμό, και τις πολιτικές ίσης μεταχείρισης που εκείνος υποστηρίζει, εάν μια κοινότητα, εξαιτίας πρακτικών που τα μέλη της υπερασπίζονται, δεν μπορεί να ενταχθεί μέσα στο πλαίσιο που θέτουν τα φιλελεύθερα προαπαιτούμενα της ελευθερίας και της ισότητας, τότε θα πρέπει η ίδια να υποστεί τις αναμενόμενες συνέπειες. Καθώς τα νεότερα μέλη της κοινότητας σταδιακά εντάσσονται στο φιλελεύθερο περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνουν, εγκαταλείπουν τις

πρακτικές που τα συνδέουν με τις κοινότητες καταγωγής τους, με αποτέλεσμα οι κοινότητες να απειλούνται με εξαφάνιση. Ο κοινοτισμός διεκδίκησε την επιβίωση των κοινοτήτων μέσω του σεβασμού, του οποίου κατά την άποψή του θα έπρεπε να απολαμβάνουν όλες οι πολιτισμικές πρακτικές και όχι μόνο εκείνες που σέβονται την ελευθερία και την ισότητα.

Η προβληματική του πολυπολιτισμού επίσης αφορά την ίδια τη φιλελεύθερη θεωρία, στρέφοντας τη συζήτηση στο ζήτημα του ρόλου της αυτονομίας ως αξίας της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Καθώς διάφορες πολιτισμικές και θρησκευτικές κοινότητες διεκδικούν την εξαίρεσή τους από το γενικό πλαίσιο των φιλελεύθερων εκπαιδευτικών θεσμών, στο πεδίο της θεωρίας προκύπτουν ερωτήματα και αναζητήσεις γύρω από τη σημασία της αυτονομίας σε σχέση με την εκπαιδευτική πολιτική. Η συζήτηση προϋποθέτει το φιλελεύθερο διαχωρισμό μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Εφ'όσον το κράτος δεν δικαιούται να επεμβαίνει στον ιδιωτικό χώρο, τότε, σύμφωνα με τους υποστηρικτές του «πολιτικού φιλελευθερισμού», είναι περιορισμένο το πεδίο, στο οποίο μπορεί να έχει προτεραιότητα η αυτονομία. Για τους υποστηρικτές του πολιτικού φιλελευθερισμού, προϋποτίθεται ένα πλαίσιο κοινών για όλους αξιών στο πολιτικό πεδίο, το οποίο αποτελεί την «πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης», ενώ οι παραδοσιακές πρακτικές των επιμέρους κοινοτήτων περιορίζονται στην ιδιωτική σφαίρα. Η πραγμάτωση της αυτονομίας δεν μπορεί να αποτελεί στόχο της εκπαιδευτικής πολιτικής, αλλά πρέπει να παραμένει μέσα στα πλαίσια του ιδιωτικού βίου, κατά τον ίδιο τρόπο που συμβαίνει για τις διάφορες πολιτισμικές και ηθικές αξίες, τις οποίες εκπροσωπούν οι ποικίλες πολιτισμικές κοινότητες.

Ο πολιτικός φιλελευθερισμός προέκυψε από το μετασχηματισμό της «θεωρίας δικαιοσύνης» του J. Rawls. Η θεωρία του Rawls για τη δικαιοσύνη αφορούσε τη συγκρότηση ενός σχεδίου για την κοινωνική συνεργασία μεταξύ ελεύθερων και ίσων πολιτών, το οποίο προϋποθέτει συμφωνία γύρω από κανόνες που προκύπτουν μέσω ορθολογικής διαδικασίας. Το εγχείρημα υπακούει σε τέτοιους μεθοδολογικούς κανόνες, ώστε να εξασφαλίζεται συναίνεση μεταξύ έλλογων πολιτών. Η αποδοχή κοινών ιδανικών δεν συνεπάγεται ότι οι πολίτες χρειάζεται να συμφωνούν για ζητήματα που αφορούν τη νοηματοδοσία του βίου. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός στοχεύει ακριβώς στην αντιμετώπιση νέων συνθηκών, που προέκυψαν από την

πολυπολιτισμική σύσταση των σύγχρονων κρατών.⁴ Η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης είναι σύμφωνα με τον Rawls μια ηθική αντίληψη, η οποία έχει γίνει αντικείμενο επεξεργασίας με τέτοιο τρόπο, ώστε να απευθύνεται στη βασική δομή ενός συνταγματικού δημοκρατικού καθεστώτος, δηλαδή δεν στοχεύει στο να αναχθεί σε περιεκτικό (comprehensive) δόγμα.⁵ Η πολιτική δικαιοσύνη αντιπροσωπεύει τις εύλογες θεμελιώδεις ιδέες, οι οποίες είναι μέρος της κοινής δημόσιας πολιτικής κουλτούρας μιας δημοκρατικής κοινωνίας.⁶ Οι πολίτες είναι πολιτικά αυτόνομοι, δηλαδή είναι πρόθυμοι να αποδεχτούν τις δημόσια αναγνωρισμένες αρχές δικαιοσύνης, οι οποίες καθορίζουν τους ακριβοδίκαιους όρους της κοινωνικής συνεργασίας. Η κοινωνία περικλείει ποικιλία περιεκτικών δογμάτων, τα οποία είναι εύλογα, εφόσον αντιπροσωπεύουν την, πλήρως αποδεκτή από τη θεωρία, ποικιλία των διαφόρων νοηματοδοτήσεων του βίου. Αυτό ο Rawls το ονομάζει «το γεγονός του εύλογου πλουραλισμού» και το διαφοροποιεί από τον πλουραλισμό του κλασικού φιλελευθερισμού. Για τον Rawls, η ποικιλία των διαφόρων νοηματοδοτήσεων δεν είναι αποτέλεσμα της ιδιοτελούς ή της περιορισμένης σκοπιότητας γύρω από διάφορα ζητήματα, αλλά της ελευθερίας που χαρακτηρίζει τους φιλελεύθερους θεσμούς ενός δίκαιου πολιτεύματος. Επιπλέον, αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια της ελευθερίας του ορθού λόγου. Εάν γινόταν αποδεκτή η ορθότητα μίας και μόνης άποψης, αυτό θα συνεπαγόταν ότι εκείνη θα έπρεπε να επιβληθεί μέσω της κρατικής εξουσίας, γεγονός το οποίο θα καταπίεζε την ελευθερία και τα δικαιώματα των πολιτών. Όπως φαίνεται μέσα από αιώνες, αιματηρών σε πολλές περιπτώσεις, διαμαχών για θρησκευτικά, φιλοσοφικά και ηθικά ζητήματα, είναι ανέφικτη η συμφωνία για περιεκτικά θέματα. Η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης δεν επιχειρεί να αποτιμήσει τις διάφορες κοσμοαντιλήψεις. Η κοινωνική ενότητα, την οποία απαιτεί ένα καθεστώς, πρέπει να αναζητηθεί αλλού και όχι στη συμφωνία γύρω από τις διάφορες νοηματοδοτήσεις. Αυτά τα δόγματα μπαίνουν, μαζί με τις υπόλοιπες πληροφορίες για τα πρόσωπα, πίσω από το «πέπλο της άγνοιας».

Για τον Rawls, η «επάλληλη συναίνεση» (overlapping consensus), όσον αφορά τις διάφορες απόψεις του αγαθού, η οποία εξασφαλίζεται από την πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης, δεν διαφυλάττει λιγότερο την ανεκτικότητα από τον κλασικό φιλελευθερισμό των Kant και Mill.⁷ Οι ποικίλες θρησκευτικές, πολιτισμικές και λοιπές

απόψεις περιορίζονται στον ιδιωτικό βίο, όπου οι πολίτες είναι ελεύθεροι να τις αναπτύξουν. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός δεν απαιτεί συμφωνία, όσον αφορά ένα περιεκτικό σύνολο αξιών και πεποιθήσεων, το οποίο θα πρέπει να καθορίζει κάθε πλευρά του βίου.

Οι αναφορές του J. Rawls στα ζητήματα εκπαιδευτικής πολιτικής είναι αναγκαστικά συνοπτικές, δεδομένου του θεωρητικού προσανατολισμού των αναλύσεών του. Η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης καθορίζει τα πλαίσια, εντός των οποίων πρέπει να κινηθεί η φιλελεύθερη εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό σύστημα απευθύνεται σε μαθητές, που προέρχονται από διάφορες πολιτισμικές ή θρησκευτικές κοινότητες. Ο Rawls αντιπαραθέτει τις απαιτήσεις, που θα προέβαλλε από τους μαθητές ο φιλελευθερισμός των Kant και Mill, με εκείνες της πολιτικής δικαιοσύνης. Αντί να δίνει προτεραιότητα στις αξίες της αυτονομίας και της ατομικότητας, ο πολιτικός φιλελευθερισμός θεωρεί ότι η φιλελεύθερη εκπαίδευση πρέπει πριν από οτιδήποτε άλλο να μεταδίδει εκείνες τις γνώσεις των συνταγματικών και πολιτικών δικαιωμάτων, που είναι απαραίτητες ώστε να αποκτήσουν οι πολίτες επίγνωση ότι υπάρχει κατοχυρωμένο ένα περιβάλλον ελευθερίας του λόγου και της συνείδησης. Οι πολίτες πρέπει μέσω της εκπαίδευσης να αποκτήσουν εκείνες τις πολιτικές αρετές, οι οποίες απαιτούνται, για να μπορούν να εκτιμήσουν τους όρους της κοινωνικής συνεργασίας, τους οποίους περιλαμβάνει η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης. Αν και κάποιος θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι οι παραπάνω αξίες συνιστούν και εκείνες μια περιεκτική κοσμοαντίληψη, για τον Rawls είναι ξεκάθαρο ότι η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης περιορίζεται στην πολιτική, δημόσια σφαίρα. Η «δικαιοσύνη ως ακριβοδικία» (justice as fairness) αποδέχεται και αναγνωρίζει ακόμα και κοσμοθεωρίες, οι οποίες πρεσβεύουν τη μη συμμετοχή στους κοινωνικούς θεσμούς, εφ' όσον εκείνες αποδέχονται τις αρχές της πολιτικής αντίληψης της δικαιοσύνης και τις ανάλογες αντιλήψεις για το πρόσωπο και την κοινωνία.⁸

Ενώ για τους υποστηρικτές του πολιτικού φιλελευθερισμού, οι αξίες των πολιτισμικών και θρησκευτικών κοινοτήτων πρέπει να περιορίζονται στην ιδιωτική σφαίρα, οι υποστηρικτές της «περιεκτικής» φιλελεύθερης αντίληψης υπερασπίζονται την προτεραιότητα της αυτονομίας ως αξίας που πρέπει να διέπει τη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα. Για τον πολιτικό φιλελευθερισμό, η προτεραιότητα της αυτονομίας δεν μπορεί παρά να αποτελέσει εμπόδιο στην παγίωση των κατάλληλων

εκπαιδευτικών θεσμών σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, η οποία χαρακτηρίζεται από κοινωνική ποικιλία (social diversity). Αν και οι σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες πλέον χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη διαφόρων πολιτισμικών και θρησκευτικών απόψεων, μια κοινωνία η οποία θα σέβεται τις αξίες των διαφόρων κοινοτήτων αποτελεί ένα αίτημα τόσο του πολιτικού, όσο και του περιεκτικού φιλελευθερισμού. Μια πολυπολιτισμική κοινωνία αμοιβαίου σεβασμού δεν θα ανέχεται απλά το δεδομένο της πολυπολιτισμικότητας, αλλά θα ενθαρρύνει την ποικιλία των αξιών, χωρίς να παραβλέπει την ύπαρξη ορθολογικών κριτηρίων που διέπουν το δημόσιο λόγο και αποτιμούν τις διάφορες πολιτισμικές παραδόσεις. Παράλληλα, οι πολιτικοί και εκπαιδευτικοί θεσμοί μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας θα σέβονται τα συλλογικά και τα ατομικά δικαιώματα των κοινοτικών μελών.

Σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο, η διαμάχη τίθεται ως διερεύνηση της φύσης της αυτονομίας. Κατά την «περιεκτική» προσέγγιση, η αυτονομία τίθεται ως ανώτατη αξία, ενώ κατά την πολιτική αντίληψη η αυτονομία αποτελεί άλλη μία από τις πολλές αξίες, που υπάρχουν σε μια σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία.

1. Πολυπολιτισμός και εκπαίδευση

Τα δεδομένα των μεταπολεμικών φιλελεύθερων κρατών αφορούσαν στο μεγαλύτερο μέρος τους πολιτισμικά και θρησκευτικά ομοιογενείς κοινότητες. Στις σύγχρονες κοινωνίες όμως δεν υπάρχει πλέον ομοιογένεια. Τίθεται συνεπώς το ερώτημα εάν το περιεχόμενο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων πρέπει να διαφέρει ανάλογα με την πολιτισμική σύνθεση της κάθε κοινότητας, αντικατοπτρίζοντας το βαθμό αυτοδιοίκησης και αποκέντρωσης που χαρακτηρίζει την εκπαιδευτική πολιτική κάθε κράτους. Ο τρόπος επιλογής αρχών και πολιτικών πρέπει να είναι δημοκρατικός και να αντιπροσωπεύει τη βούληση των μελών της κοινότητας, ενώ παράλληλα πρέπει να σέβεται τα δικαιώματα της μειοψηφίας. Εφ' όσον προϋποθέσουμε ότι η πολιτισμική ταυτότητα αποτελεί συγκροτησιακό χαρακτηριστικό του εαυτού, το γεγονός αυτό απαιτεί τη διδασκαλία όχι μόνο κοινών πολιτικών ιδανικών, αλλά επίσης την ενδυνάμωση των ιδιαίτερων πολιτισμικών ταυτοτήτων. Η συζήτηση που προκύπτει θεωρεί, με άλλα λόγια, παγιωμένη την ανάγκη προώθησης των πολιτισμικών αξιών και ακολούθως περιστρέφεται γύρω από το εάν η εκπαίδευση θα πρέπει να εμφυσήσει τις φιλελεύθερες αρχές της αυτονομίας και της πολιτικής συμμετοχής σε μαθητές των οποίων η πολιτισμική καταγωγή δεν δίνει προτεραιότητα ή απορρίπτει τις αξίες αυτές.

Η ανεκτικότητα προς το διαφορετικό είναι απαραίτητη προϋπόθεση της εκπαίδευσης που χρειάζεται να λαμβάνουν όλα τα μέλη μιας δημοκρατικής φιλελεύθερης κοινωνίας. Μόνο με την αλληλεπίδραση και την επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων κοινοτήτων, οι οποίες υπάρχουν σε μία πλουραλιστική κοινωνία, και μέσω της επαφής με την υπάρχουσα ποικιλία των αξιών (diversity), στα πλαίσια μιας δημοκρατικής και πλουραλιστικής εκπαίδευσης, μπορεί να αναπτυχθεί ένα κλίμα ανεκτικότητας. Οι κοινότητες καταγωγής όμως αποκόπτουν τα μέλη τους από το φιλελεύθερο περιβάλλον στο εσωτερικό του οποίου οι κοινότητες επιβιώνουν. Η αλληλεπίδραση με διαφορετικούς τρόπους ζωής πιθανόν θα υπονόμει την επιβίωση της κοινότητάς τους, αφού η τελευταία επιβάλλει την πίστη σε αξίες, οι οποίες βρίσκονται υπό εξαφάνιση. Οι ενστάσεις, που προέρχονται από τις ποικίλες πολιτισμικές και θρησκευτικές κοινότητες, αφορούν είτε αιτήματα εξαίρεσης από

προγράμματα σπουδών και εκπαιδευτικές πρακτικές, είτε αιτήματα μετασχηματισμού των προγραμμάτων και συνδιαμόρφωσής τους, ώστε να περιλαμβάνουν τις κοινοτικές τους ιδιαιτερότητες.

Η σύγκρουση μεταξύ φιλελεύθερων αξιών και αξιών άλλων πολιτισμών έχει φανεί στη διαμάχη γύρω το ζήτημα της μαντήλας, την οποία πρέπει να φορούν οι γυναίκες στους δημόσιους χώρους, σύμφωνα με τη μουσουλμανική θρησκεία. Στην Γαλλία, οι κανόνες του φιλελεύθερου κράτους δεν επέτρεπαν την παραδοσιακή ενδυμασία μέσα στα πλαίσια ενός φιλελεύθερου κρατικού θεσμού, όπως το δημόσιο σχολείο. Η όλη προβληματική έχει να κάνει με τη φιλελεύθερη διάκριση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Ενώ στην ιδιωτική σφαίρα οι πολίτες είναι ελεύθεροι να ασκούν τις ιδιαίτερες πολιτισμικές πρακτικές οι οποίες προέρχονται από την κοινότητα καταγωγής τους, μέσα στα πλαίσια των φιλελεύθερων θεσμών υπόκεινται στις αξίες του φιλελεύθερου κράτους, δηλαδή στην ελευθερία, την ισότητα και την αυτονομία. Η φιλελεύθερη εκπαίδευση είναι ο χώρος όπου οι μαθητές πρέπει να έρχονται σε επαφή με τα φιλελεύθερα ιδανικά της αυτονομίας, της ισότητας και της ελεύθερης αναδιαπραγμάτευσης των σκοπών του βίου. Η φιλελεύθερη εκπαίδευση οφείλει να μεταδώσει αυτά τα ιδανικά στους πολίτες, ώστε εκείνοι να μπορέσουν να κρίνουν τις αξίες και τους τρόπους ζωής, που προέρχονται από τις πολιτισμικές κοινότητες καταγωγής τους.

Τα μέλη των κοινοτήτων όμως αμφισβητούν τη φιλελεύθερη προτεραιότητα που δίνεται στα δικαιώματα και την αυτονομία, γιατί θεωρούν ότι οι πολιτισμικές αξίες οι οποίες συνδέονται με την κοινότητα καταγωγής τους δεν είναι κάτι εξωτερικό προς αυτούς, αλλά αποτελούν ιδανικά και τρόπους ζωής οι οποίοι είναι αδιαχώριστοι από την ταυτότητά τους. Σύμφωνα με τα μέλη των πολιτισμικών μειονοτήτων, δεν μπορεί να αποβάλει κάποιος τις νοηματοδοτήσεις, οι οποίες τον καθορίζουν ως προσωπικότητα, αφού εκείνες είναι μέρος της πολιτισμικής παράδοσης, εντός της οποίας έχει διαμορφωθεί. Η ελευθερία να ακολουθεί κανείς παραδοσιακές πρακτικές προβάλλεται πλέον ως δικαίωμα στην ιδιαιτερότητα, έναντι της πολιτισμικής ομοιομορφίας, την οποία προωθούν οι θεσμοί του φιλελεύθερου κράτους. Αφού η πολιτισμική καταγωγή έχει μεγάλη σημασία για τη συγκρότηση της ταυτότητας, η διαμάχη παρουσιάζεται να αφορά τη σύγκρουση μεταξύ δύο κοσμοαντιλήψεων. Οι κοσμοθεωρίες των παραδόσεων προβάλλουν αντίσταση στον φιλελευθερισμό, ο

οποίος πλέον δεν αντιπροσωπεύει την ελευθερία της έκφρασης και την αυτονομία, αλλά την κυριαρχία του ισχυρότερου θεωρητικού και πολιτισμικού παραδείγματος. Στα σύγχρονα φιλελεύθερα κράτη, οι φονταμενταλιστικές κοινότητες προβάλλουν τα αιτήματά τους ως υπό εξαφάνιση ομάδες, οι οποίες βάλλονται από το κυρίαρχο καθεστώς.⁹

Στην κλασική για την παραπάνω συζήτηση υπόθεση *Mozert εναντίον Hawking* (1983), οι (Προτεσταντικού φονταμενταλιστικού δόγματος) γονείς κάποιων σχολείων της Πολιτείας του Τενεσσή στις Η.Π.Α., θεώρησαν ότι το περιεχόμενο των επιλεγμένων κειμένων, που ήταν μέρος του αναλυτικού προγράμματος, όχι μόνο δεν προέβαλλε όσο έπρεπε τη Χριστιανική θρησκεία, αλλά μάλιστα την κατέτασσε στην ίδια θέση με άλλες θρησκείες, όπως την Ισλαμική, τη Βουδιστική και εκείνη των Ινδιάνων. Εξαιτίας της απόρριψης από το τοπικό σχολικό συμβούλιο, του αιτήματος των γονέων να δοθεί προτεραιότητα στη Χριστιανική θρησκεία, οι γονείς απομάκρυναν τους μαθητές από το σχολείο, άλλοι προσανατολιζόμενοι σε Χριστιανικά θρησκευτικά σχολεία και άλλοι καταφεύγοντας σε μαθήματα στο σπίτι. Η πρώτη ιδιομορφία της υπόθεσης συνίσταται στο ότι τα αιτήματα προβάλλονται όχι από υπό εξαφάνιση μειονότητες, οι οποίες απειλούνται, αλλά από θρησκευτικές φονταμενταλιστικές ομάδες, οι οποίες σε παλαιότερες εποχές αποτελούσαν την επικρατούσα πλειοψηφία.¹⁰ Ο φιλελεύθερος πλουραλισμός αναπτύχθηκε εναντίον ακριβώς τέτοιων θρησκευτικών πλειοψηφιών, οι οποίες εναντιώνονταν στην ελευθερία της έκφρασης και την αυτονομία των μελών της κοινότητας. Η δεύτερη ιδιομορφία συνίσταται στο ότι οι γονείς, οι οποίοι εναντιώθηκαν στο περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος, δεν είχαν ως στόχο να επιβάλουν τις ιδέες τους, αλλά προέβαλλαν ως αίτημα να εξαιρεθούν από το ισχύον πρόγραμμα. Η άρνηση του τοπικού σχολικού συμβουλίου να απαλλάξει τα παιδιά από την υποχρέωση να ενταχθούν στο κοινό πρόγραμμα σπουδών έστρεψε τα παιδιά σε (ακριβότερα από τα δημόσια) Χριστιανικά θρησκευτικά σχολεία ή σε ιδιαίτερα μαθήματα. Με άλλα λόγια, η απόφαση ήταν, κατά μία έννοια, επαχθής για τα μέλη των θρησκευτικών κοινοτήτων, γιατί οδήγησε σε περιορισμό της ελευθερίας τους, επικυρώνοντας την κυριαρχία της πλειοψηφίας. Συνεπώς, ενώ έχει κατοχυρωθεί η ανεκτικότητα και η ισότητα των δικαιωμάτων, η άλλοτε θρησκευτική πλειοψηφία παρουσιάζεται πλέον ως μειονότητα, που καταπιέζεται από το φιλελεύθερο καθεστώς της ανεκτικότητας

και των δικαιωμάτων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα προβαλλόμενα αιτήματα είναι θρησκευτικά και αφορούν το δικαίωμα της άλλοτε επικρατούσας θρησκείας να εξαιρεθεί από το ισχύον πλαίσιο της ισότητας των δικαιωμάτων, εφ' όσον θεωρεί πως το πλαίσιο αυτό οδηγεί στην εξαφάνισή της.

Ανάλογα με την προσέγγιση που υιοθετούν, πολιτική ή περιεκτική, διάφοροι φιλελεύθεροι στοχαστές προτείνουν διαφορετικές στρατηγικές, όσον αφορά τις επιλογές που παρουσιάζονται σχετικά με εκπαιδευτικές πολιτικές που αφορούν πολιτισμικές κοινότητες που διεκδικούν την επιβίωσή τους. Στις επόμενες σελίδες θα παρουσιαστούν οι πιο αντιπροσωπευτικές από τις απόψεις αυτές. Στη συνέχεια θα υποστηριχθεί μια πολυπολιτισμική αντίληψη για την εκπαίδευση, η οποία δεν στοχεύει μόνο στην ένταξη του μαθητή, όπως η διαπολιτισμική εκπαίδευση, αλλά θέτει τη δημοκρατική συμμετοχή στο κέντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

2. Συνταγματικές αρχές, αρετή και κοινότητα : η φιλελεύθερη εκπαίδευση του S. Macedo.

Η άποψη του S. Macedo προσπαθεί να συνδυάσει τη δέσμευση σε κοινά ιδανικά, με τις ιδιαίτερες ανάγκες των κοινοτήτων, στις οποίες απευθύνονται οι εκπαιδευτικές πολιτικές. Για τον Macedo, η φιλελεύθερη αντίληψη για την πολιτική πρέπει να εμφορείται από κοινές συνταγματικές αρχές, οι οποίες δεσμεύουν καθολικά. Ισότητα των δικαιωμάτων σημαίνει κοινή αντιμετώπιση του κάθε πολίτη, ασχέτως πολιτισμικής καταγωγής ή θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η πολιτική συμμετοχή αποτελεί προϋπόθεση της άσκησης της ιδιότητας του πολίτη και είναι συνυφασμένη με την ικανότητα κριτικής σκέψης και συμμετοχής στη δημόσια διαβούλευση. Προτεραιότητα πρέπει να δοθεί στις αξίες της ελευθερίας και αυτοδιεύθυνσης μέσα στην πολιτική κοινότητα, οι οποίες αποτελούν κοινές για όλους πολιτικές αρετές. Η επίλυση φιλοσοφικών, θρησκευτικών και άλλων ζητημάτων πρέπει να αφήνεται στη δικαιοδοσία των επιμέρους κοινοτήτων, υποστηρίζει ο Macedo. Οι αξίες των διαφόρων πολιτισμικών παραδόσεων δεν μπορούν να αποτελούν κατευθυντήριες αρχές της εκπαιδευτικής πολιτικής.¹¹

Η προσήλωση σε κοινές φιλελεύθερες αρχές στρέφει τον Macedo προς τον πολιτικό φιλελευθερισμό του Rawls, ο οποίος μπορεί κατά τον Macedo να αντιμετωπίσει πληρέστερα τα ζητήματα που προκύπτουν σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Προτεραιότητα πρέπει να δοθεί στην επιβίωση και ανάπτυξη ενός συνολικού φιλελεύθερου περιβάλλοντος ελευθερίας και ποικιλίας, όπου διασφαλίζεται η ελευθερία και η αυτονομία των ατομικών μελών. Αυτό σημαίνει ότι το φιλελεύθερο κράτος πρέπει να αποκρυσταλλώσει ισχυρή εκπαιδευτική πολιτική, ώστε να συμβάλλει στην επιβίωση επιμέρους ομάδων και κοινοτήτων.¹²

Σύμφωνα με τον Macedo, ο περιεκτικός φιλελευθερισμός, ο οποίος δίνει προτεραιότητα στην αξία της αυτονομίας, θέλει να μεταφέρει στο δημόσιο χώρο απόψεις και ηθικές δεσμεύσεις, οι οποίες ανήκουν στην ιδιωτική σφαίρα. Οι αξίες, στις οποίες δίνει προτεραιότητα ο περιεκτικός φιλελευθερισμός, αν και φιλελεύθερες, αποτελούν, με μία έννοια, μια αντίληψη του αγαθού. Συνεπώς, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο περιεκτικός φιλελευθερισμός δίνει έμφαση στις απόψεις του αγαθού τόσο, όσο και ο κοινοτισμός.¹³ Ο περιεκτικός φιλελευθερισμός, με άλλα

λόγια, έρχεται σε σύγκρουση με τη φιλελεύθερη προτεραιότητα του ορθού,¹⁴ η οποία όμως αποτελεί προϋπόθεση για τη συγκρότηση πολιτικών σε πολυπολιτισμικές συνθήκες. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός έχει τη δυνατότητα να συμβιβάσει τις ποικίλες κοσμοθεωρητικές απόψεις μέσω της συμφωνίας στο πολιτικό πεδίο, αφού δεν διατείνεται ότι προσεγγίζει την αλήθεια, ούτε όμως καταφεύγει σε σκεπτικισμό. Αποδέχεται τις ποικίλες κοσμοθεωρητικές απόψεις των μαθητών, συνεπώς δεν είναι απαραίτητο στα σχολικά προγράμματα να επιχειρείται συγκερασμός μεταξύ των ποικίλων θρησκευτικών δογμάτων.

Ο Macedo θεωρεί ότι είναι αναπόφευκτη η διαφωνία γύρω από ποικίλα κοσμοθεωρητικά και άλλα ζητήματα. Δεν είναι ρεαλιστικό να θεωρούμε ότι οι διαφορές απόψεων μεταξύ των προσώπων πηγάζουν από άγνοια ή από ιδιοτελή ή άλλα κίνητρα. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός δεν θέλει να θεμελιώσει τις βασικές αρχές, που διέπουν την κοινή πολιτική συμβίωση των πολιτών, σε μια αντίληψη για την ανθρώπινη φύση ή για την θρησκευτική αλήθεια ή για το τι αποτελεί το σωστό για τον άνθρωπο. Θεωρεί ότι τα παραπάνω αποτελούν ζητήματα, γύρω από τα οποία είναι εύλογο να υπάρχει διαφωνία. Ζητήματα όπως το νόημα της ζωής, το ανθρώπινο αγαθό ή η θρησκευτική πίστη δεν μπορούν να αντικατοπτρίζονται σε νόμους και θεσμούς. Το φιλελεύθερο κράτος θέτει ως στόχο την ικανοποίηση βασικών αγαθών, τα οποία είναι προϋπόθεση για να επιλέξει ελεύθερα ο πολίτης μεταξύ διαφόρων «ανώτερων» αγαθών, όπως είναι οι διάφορες νοηματοδοτήσεις. Οι πολίτες λογοδοτούν στα πλαίσια του δημόσιου λόγου, για τις επιλογές που αφορούν τον δημόσιο χώρο, χωρίς οι επιλογές αυτές να ξεκινούν από κάποια ιδιαίτερη κοσμοθεωρητική άποψη. Η διαφωνία γύρω από θρησκευτικά και κοσμοθεωρητικά ζητήματα είναι αναμενόμενη, γιατί τα ζητήματα αυτά είναι δύσκολο να εκτιμηθούν, αφού αφορούν προσωπικές εμπειρίες και επιλογές, ενώ τα εμπειρικά δεδομένα συχνά διαπλέκονται με υποκειμενικές στάσεις και ηθικές επιλογές.

Ο σκοπός της εκπαίδευσης πρέπει να είναι ο αμοιβαίος σεβασμός μεταξύ των πολιτών, η συνύπαρξη των ποικίλων κοσμοθεωρητικών στάσεων και η συνεργασία μεταξύ των μελών των διαφόρων κοινωνικών ομάδων με σκοπό την εύρυθμη λειτουργία των θεσμών. Τα παιδιά πρέπει να μάθουν τον αμοιβαίο σεβασμό μέσα στο πλαίσιο ύπαρξης ποικίλων θρησκευτικών ή άλλων δογμάτων, χωρίς αυτό αναγκαστικά να σημαίνει ότι τα εγκρίνουν. Παράλληλα με το σεβασμό, πρέπει να

αναπτύξουν κριτική στάση προς απόψεις και θεωρίες του αγαθού, και συγχρόνως να εισέλθουν σε μια διαδικασία διερεύνησης του εαυτού τους και των πεποιθήσεών τους, ώστε να καταλήξουν στη δική τους κοσμοθεωρητική θέση. Η επίτευξη μιας τέτοιας ισορροπίας προϋποθέτει εκείνο που ο Macedo καλεί «δημόσια ευλογοφάνεια» (public reasonableness). Η αρετή αυτή σημαίνει την ικανότητα των πολιτών να δίνουν λόγο για τις επιλογές τους σε συμπολίτες τους, οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικούς πολιτισμούς, ώστε να μπορούν να τους πείσουν για το εύλογο των απόψεων που υπερασπίζονται. Προϋποτίθεται με άλλα λόγια η ικανότητα πειθούς, αλλά και η ικανότητα διαχωρισμού των αντιλήψεων που ανήκουν στην ιδιωτική σφαίρα ή στις διάφορες πολιτισμικές παραδόσεις, από εκείνες που μπορούν να νομιμοποιηθούν στο δημόσιο λόγο.¹⁵

Η εκπαίδευση κατά τον Macedo πρέπει να έχει ως στόχο την κοινωνική συνεργασία μεταξύ των πολιτών από διάφορα περιβάλλοντα. Οι μαθητές πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι η πολιτισμική ανομοιογένεια είναι πάγια κατάσταση, όπως επίσης είναι και η ύπαρξη πολλών κοσμοθεωρητικών απόψεων, γεγονός το οποίο δεν αποκλείει τον αμοιβαίο σεβασμό στη βάση κοινών πολιτικών ιδανικών. Σίγουρο είναι ότι δεν είναι πάντα δυνατή η αποφυγή συγκρούσεων μεταξύ πολιτικών ιδανικών και μη πολιτικών αξιών. Μέσω των εκπαιδευτικών θεσμών όμως μπορούμε να διασφαλίσουμε την επιβίωση των κοινών πολιτικών ιδανικών. Το σχολείο πρέπει να ενθαρρύνει την εκμάθηση των πολιτικών αρετών. Μέσα για αυτό είναι η γνώση της ιστορίας, του πολιτικού συστήματος και των θεσμών, αλλά και η ανάπτυξη της κριτικής στάσης για τα δημόσια πράγματα. Μέσω μιας τέτοιας παιδείας, ο μαθητής θα μπορέσει πιθανώς να δει κριτικά και τις δικές του πεποιθήσεις. Για τον Macedo, ο πολιτικός φιλελευθερισμός αποτελεί την πιο κατάλληλη στρατηγική για σύγχρονες κοινωνίες που αποτελούνται από φονταμενταλιστικές, αλλά και από μη φανατικές κοινότητες.¹⁶

Παρά το ότι ο Macedo αποδέχεται την ύπαρξη ποικίλων κοσμοθεωρητικών απόψεων, δεν συμφωνεί με απόψεις οι οποίες δίνουν προτεραιότητα στην ποικιλία (diversity). Η έμφαση στην ποικιλία καταλήγει να υποβαθμίζει τις φιλελεύθερες αξίες, γιατί απομακρύνεται από την απαραίτητη για μία σύγχρονη φιλελεύθερη κοινωνία ενότητα, υποστηρίζει. Για τον Macedo, αυτήν την ενότητα μπορεί να την εξασφαλίσει μόνο ο πολιτικός φιλελευθερισμός.¹⁷ Η εκπαίδευση αποτελεί ένα δημόσιο χώρο,

όπου κάθε πολιτισμική και θρησκευτική κοινότητα οφείλει να σέβεται κοινές για όλους αξίες, όπως είναι η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης. Εφόσον όλες οι κοινότητες συμμετέχουν σε μια ελεύθερη πλουραλιστική κοινωνία και επωφελούνται από το κλίμα ελευθερίας του λόγου και της έκφρασης που επικρατεί, δεν μπορούν να προβάλλουν αιτήματα να εξαιρεθούν από τις δεσμεύσεις, που οι ελευθερίες συνεπάγονται. Κάθε κοινότητα είναι υποχρεωμένη να σέβεται το καθεστώς του ελεύθερου δημόσιου βίου και του σεβασμού των δικαιωμάτων και της ανεκτικότητας. Το καθεστώς του σεβασμού στην ανεκτικότητα πρέπει να είναι «μη ανεκτικό», υποστηρίζει ο Macedo, δηλαδή να μην επιτρέπει απόψεις, οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με το καθεστώς ανεκτικότητας, που πρέπει να επικρατεί. Η φιλελεύθερη εκπαίδευση πρέπει να μην είναι ανεκτική, όσον αφορά την κατάργηση της εκπαίδευσης των πολιτών στην ανεκτικότητα, ώστε να καταστήσει σεβαστή την αξία αυτή ακόμα και σε κοινότητες, οι οποίες δεν τη θεωρούν πολύτιμη.¹⁸ Με αυτήν την έννοια, θεωρεί ο Macedo, η πολιτική αντίληψη του φιλελευθερισμού μπορεί να συνδυαστεί με τη δέσμευση ως προς την ύπαρξη ηθικών προϋποθέσεων της εκπαιδευτικής διαδικασίας.¹⁹

3. Δημοκρατική εκπαίδευση και «περιεκτικός» φιλελευθερισμός (A. Gutmann)

Για κάποιους στοχαστές, ο πολιτικός φιλελευθερισμός χαρακτηρίζεται από μια απατηλή αξιακή ουδετερότητα. Σύμφωνα με εκείνους, θα έπρεπε να στραφούμε σε έναν περιεκτικό φιλελευθερισμό, ο οποίος δεν θα δίσταζε να υπερασπιστεί τις αξίες της ελευθερίας και της αυτονομίας. Οι φιλελεύθερες αξίες μπορούν να νομιμοποιήσουν την ισχύ τους για κάθε πολιτισμό. Η ουδετερότητα, την οποία ο πολιτικός φιλελευθερισμός θεωρεί ως την καταλληλότερη τακτική, στην πραγματικότητα δεν υπάρχει, θεωρούν. Γιατί ακόμα και ο πολιτικός φιλελευθερισμός στην πραγματικότητα αντιπροσωπεύει αξίες. Οι φιλελεύθεροι θεσμοί πρέπει να μη διστάζουν να προωθούν ανοιχτά τις αξίες των δικαιωμάτων και της αυτονομίας, επί των οποίων θεμελιώνονται. Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί πρέπει να στοχεύουν στο μετασχηματισμό των αντιλήψεων των διαφόρων κοινοτήτων, τα μέλη των οποίων πρέπει να πεισθούν για την προτεραιότητα των φιλελεύθερων αξιών. Σύμφωνα με τους στοχαστές που επικρίνουν τον πολιτικό φιλελευθερισμό, η πολιτική σταθερότητα, την οποία ο πολιτικός φιλελευθερισμός επιδιώκει και θεωρεί πρώτο του μέλημα, δεν μπορεί να προέλθει από κοινές δεσμευτικές αρχές, αλλά από αισθήματα αλληλεγγύης, τα οποία πρέπει, αφού παγιωθούν, να αποτελέσουν το συνεκτικό δεσμό μεταξύ των ποικίλων κοινοτήτων.²⁰

Η A. Gutmann υπερασπίζεται έναν κοινό πυρήνα αξιών, από τον οποίον πρέπει να εμφορούνται οι εκπαιδευτικοί θεσμοί και τον οποίον πρέπει να προωθούν. Μια δημοκρατική θεωρία της εκπαίδευσης θεμελιώνεται κατά τη Gutmann, σε μια αντίληψη για το τι είναι ο άνθρωπος.²¹ Ωστόσο, η σχέση εκπαίδευσης και αντιλήψεων για την ανθρώπινη φύση είναι κυκλική : η τελευταία δημιουργείται μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία. Δεν μπορούμε να έχουμε μια a priori αντίληψη για την ανθρώπινη φύση, η οποία είναι πλήρως ανεπηρέαστη από τους μετασχηματισμούς, οι οποίοι λαμβάνουν χώρα μέσα στα πλαίσια της εκπαίδευσης. Οι μετασχηματισμοί αυτοί επηρεάζουν το ίδιο το αντικείμενο, το οποίο μελετούμε. Μάλιστα, οι πλευρές, οι οποίες μεταβάλλονται κατά την εκπαιδευτική διαδικασία είναι

ακριβώς εκείνες που αφορούν την πολιτική διάσταση του ατόμου. Με αυτά τα δεδομένα, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε την ύπαρξη μίας και μοναδικής άποψης για τη φύση του υποκειμένου. Πρόκειται για την αναζήτηση μιας ισορροπίας μεταξύ θεωρίας και πράξης : ξεκινώντας από τις θεωρητικές αρχές μας, αναζητούμε τον τρόπο πραγμάτωσης και τις πιθανές συνέπειές τους. Συγχρόνως όμως αναθεωρούμε και επαναπροσεγγίζουμε τις θεωρητικές αρχές μας.²²

Ποιες είναι οι αξίες τις οποίες επιδιώκουμε να προωθήσουμε μέσα από την εκπαιδευτική πρακτική; Ακόμα και αν επιλέξουμε να είμαστε αξιακά ουδέτεροι, το ευρύτερο πλαίσιο της εκπαίδευσης είναι συνυφασμένο με δεσμεύσεις και επιλογές, οι οποίες συναρτώνται με τους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Για την Gutmann, ο στόχος της εκπαίδευσης είναι η «συνειδητή κοινωνική αναπαραγωγή» (conscious social reproduction), δηλαδή η δημιουργία δημοκρατικών πολιτών. Οι εκπαιδευτικοί σκοποί αφορούν την πολιτική σφαίρα, συγκεκριμένα τη συγκρότηση ενός πολιτικού σώματος, τα μέλη του οποίου συμμετέχουν στα κοινά, επιθυμούν να αυτοπροσδιορίζονται και ελέγχουν την κρατική εξουσία. Η προσέγγιση της Gutmann αφορά πρώτα από όλα ένα δημοκρατικό όραμα, το οποίο προϋποθέτει τη δημοκρατική διαβούλευση. Επιπλέον, το πολίτευμα και οι εκπαιδευτικοί θεσμοί πρέπει να προστατεύουν από τις διακρίσεις.²³

Τί γίνεται όμως όταν οι απόψεις του αγαθού, οι θρησκευτικές ή άλλες νοηματοδοσίες, τις οποίες οι πολίτες ενστερνίζονται, έρχονται σε σύγκρουση με τα δημοκρατικά ιδανικά; Για την Gutmann, προτεραιότητα έχει το δημοκρατικό πολίτευμα. Οι μαθητές πρέπει να έρχονται σε επαφή με τα δημοκρατικά ιδεώδη και να διδάσκονται τη σημασία της ελευθερίας, του ορθού λόγου και της αυτονομίας. Προφανώς, η δέσμευση υπέρ κοινών δημοκρατικών ιδανικών προϋποθέτει μια κοινωνία, εντός της οποίας έχει κατακτηθεί ένα επίπεδο συναίνεσης μεταξύ των πολιτών. Για τη Gutmann, μια κοινότητα δεν νομιμοποιείται να αιτείται την απόσυρση διδακτικών εγχειριδίων ή βιβλίων, τα οποία πρεσβεύουν διαφορετικές απόψεις από τις επικρατούσες μέσα στην κοινότητα. Συμπαράτάσσεται όμως με τις δημοκρατικές αποφάσεις μιας κοινότητας, όπως προκύπτουν από τοπικά συμβούλια ή σχολικές επιτροπές, όταν μάλιστα τίθενται ως διεκδικήσεις δικαιωμάτων. Παράδειγμα ανάλογων διεκδικήσεων, κατά την άποψή της, αποτελεί η άρνηση των

αφροαμερικανών, στη δεκαετία του '60, να αποδεχθούν τη χρησιμοποίηση σχολικών εγχειριδίων, τα οποία αποσιωπούσαν την ύπαρξη της κοινότητάς τους.²⁴

Οι φιλελεύθερες αξίες εκδιπλώνονται μέσα σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα που σέβεται τα δικαιώματα, την ελευθερία, την ισότητα και την αυτονομία. Αν και υπερασπίζεται την προτεραιότητα των δημοκρατικών αξιών έναντι των επιμέρους αξιών κάθε κοινότητας, η Gutmann θεωρεί ότι το φιλελεύθερο λεξιλόγιο της κρατικής ουδετερότητας δεν επαρκεί, όσον αφορά την επίλυση του ζητήματος της προώθησης ή μη θρησκευτικών κοσμοθεωριών στην εκπαίδευση. Για να επιτευχθεί νομιμοποίηση της κοινής για όλες τις πολιτισμικές κοινότητες φιλελεύθερης εκπαίδευσης, πρέπει να υπάρξει στροφή στην ανάγκη μιας κοινής αντίληψης της πολιτικής συμμετοχής και της ιδιότητας του πολίτη.²⁵ Η κοινή για όλους δημοκρατική εκπαίδευση θέτει ως προτεραιότητα τη δημιουργία πολιτών, οι οποίοι διαβουλεύονται μέσα στο δημόσιο χώρο και ανταλλάσσουν απόψεις για το δημοκρατικό πολίτευμα και τους θεσμούς του.²⁶ Παρ'όλ' αυτά, η δημοκρατία δεν είναι χώρος ομοφωνίας, όπως πολλοί φιλελεύθεροι θεώρησαν στο παρελθόν, αλλά χώρος διαφωνίας μεταξύ ηθικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών απόψεων. Το δημοκρατικό πολίτευμα πρέπει να αποτελέσει έναν χώρο ανάπτυξης αμοιβαίου σεβασμού και επικοινωνίας, αντίληψη η οποία σύμφωνα με τη Gutmann, υπερβαίνει την κλασική φιλελεύθερη ιδέα της ανεκτικότητας.²⁷ Η δημοκρατική εκπαίδευση διαφυλάσσει και προωθεί την ποικιλία, δείχνοντας ότι δεν είναι απαραίτητο να στραφούμε σε μια μη περιεκτική αντίληψη, η οποία θα απευθύνεται αποκλειστικά στη δημόσια σφαίρα, όπως πρεσβεύει ο πολιτικός φιλελευθερισμός. Καλύτερη στρατηγική αποτελεί μια προσέγγιση όπως εκείνη της δημοκρατικής εκπαίδευσης, η οποία καθορίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των συμμετεχόντων στην εκπαιδευτική διαδικασία.²⁸ Η εκπαιδευτική πρακτική, την οποία πρέπει να ακολουθεί μια δημοκρατική αντίληψη που αρμόζει στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες, είναι κοινή και για τα δύο είδη φιλελευθερισμού, πολιτικού και περιεκτικού, και αποτελεί μια πολιτική (civic) εκπαίδευση. Η αντίληψη και οι πρακτικές της πολιτικής εκπαίδευσης συχνά αντιμετωπίζονται ως απειλή για τους γονείς που προέρχονται από φονταμενταλιστικές θρησκευτικές κοινότητες, αφού, καθώς οι μαθητές αναπτύσσουν την ικανότητά τους να συμμετέχουν σε θεσμούς κοινωνικής συνεργασίας, αποκτούν συγχρόνως την ικανότητα να κρίνουν τους παραδοσιακούς

θεσμούς. Όμως η ανεκτικότητα και ο αμοιβαίος σεβασμός δεν ομοιογενοποιούν τους μαθητές, ούτε τους απομακρύνουν από τις αξίες των κοινοτήτων καταγωγής τους. Αντίθετα, οι θεσμοί της κοινής πολιτικής εκπαίδευσης προωθούν την κοινωνική ποικιλία, και ταυτόχρονα υπερασπίζονται την αυτονομία και την ελευθερία της κάθε ατομικότητας. Η διαφορά μεταξύ πολιτικής και περιεκτικής αντίληψης, σύμφωνα με την Gutmann, αφορά μια διαμάχη γύρω από τις αξίες που πρέπει να διέπουν την πολιτική εκπαίδευση. Ωστόσο, η συνεργασία, η δικαιοσύνη και η συμμετοχή αποτελούν αξίες και για τα δύο είδη φιλελευθερισμού, πολιτικό και περιεκτικό. Πρόκειται εν τέλει για μια διαμάχη, η οποία έχει να κάνει με τις θεωρητικές προϋποθέσεις, από τις οποίες ξεκινάμε, και οι οποίες είναι πιο περιεκτικές στην περίπτωση του περιεκτικού φιλελευθερισμού.²⁹

4. Αυτονομία και πολιτισμική ταυτότητα (W. Kymlicka)

Ήδη από το πρώτο βιβλίο του (*Liberalism, Community and Culture*, 1989) ο Will Kymlicka, διερευνώντας τις προϋποθέσεις συγκρότησης της ατομικής ταυτότητας, επιχειρεί να συμβιβάσει την ατομική αυτονομία και τις πολιτισμικές καταβολές, έννοιες τις οποίες η διαμάχη μεταξύ φιλελευθερισμού και κοινοτισμού αντιλαμβάνονταν ως συγκρουόμενες. Ο σεβασμός στην ατομική αυτονομία, σύμφωνα με τον Kymlicka, δεν έρχεται σε σύγκρουση με την αναγνώριση της σημασίας που έχει η πολιτισμική καταγωγή για τη συγκρότηση της ταυτότητας. Μόνο μέσα στις κοινότητες καταγωγής μπορεί να αναπτυχθεί η ατομικότητα, ώστε το άτομο να έχει τη δυνατότητα αυτόνομης επιλογής. Συνεπώς, δεν επαρκεί η προσέγγιση των ζητημάτων που αφορούν την πολιτική κοινότητα, μέσω κοινών, αφηρημένων, πολιτικών αρχών. Για να μπορεί η πολιτική δραστηριότητα σε μια σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία να ευδοκιμεί, και συγχρόνως να είναι εύρυθμη, πρέπει να αναζητηθεί μια κοινή βάση του ανήκειν (*membership*). Αυτή η βάση μπορεί να είναι η κοινότητα καταγωγής, η οποία είναι θεμελιώδης για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας.

Ο αμοιβαίος σεβασμός μεταξύ πολιτισμικών κοινοτήτων και η ανάπτυξη μιας κοινής εθνικής ταυτότητας αποτελούν προϋποθέσεις της ομαλής συνύπαρξης μέσα σε μία κοινωνία. Χρειάζεται η αίσθηση ενός κοινού ιστορικού παρελθόντος και μια κοινή γλώσσα, η οποία θα δώσει το κοινό αίσθημα του ανήκειν. Η εκπαίδευση παρουσιάζεται να έχει ένα διπλό ρόλο : πρέπει να ενδυναμώνει αφ'ενός την ταυτότητα κάθε εθνικής ομάδας, ενώ παράλληλα πρέπει να προωθεί μια κοινή υπερεθνική ταυτότητα. Το ζήτημα της διδασκαλίας της ιστορίας είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα πεδίου όπου επικρατεί ποικιλία απόψεων, όσον αφορά την προώθηση η μη κοινών εθνικών και πολιτισμικών ιδανικών. Για τον Kymlicka, παρά το ότι είναι απαραίτητη η ύπαρξη της κοινής ταυτότητας, η διδασκαλία της ιστορίας πρέπει να είναι πάντα ειλικρινής και να μην καταφεύγει σε κατασκευασμένα πρότυπα ενότητας, σε ήρωες και μορφές του παρελθόντος, που συχνά σκοπεύουν απλά και μόνο να δημιουργήσουν ένα αίσθημα του ανήκειν.

Ο σεβασμός των διαφόρων πολιτισμικών παραδόσεων δεν σημαίνει ότι πρέπει να αποδεχόμαστε άκριτα τις πολιτισμικές πρακτικές, τις οποίες η κάθε παράδοση

θεωρεί σωστές, αλλά αντίθετα προϋποθέτει την ενδυνάμωση ενός κλίματος ελευθερίας επιλογών. Συνεπώς, ο σεβασμός των μειονοτήτων στην πραγματικότητα προωθεί την ατομική αυτονομία και το αντίστροφο. Ωστόσο, ο Kymlicka αντιλαμβάνεται την αυτονομία ως θεμελιώδη αξία όχι μόνο γιατί διασφαλίζει τον αυτοκαθορισμό, αλλά επίσης γιατί αποτελεί προϋπόθεση της ικανότητας για κριτική σκέψη. Μόνο ένα αυτόνομο άτομο μπορεί να αναπτύξει την κριτική στάση, που χρειάζεται, ώστε να είναι ενεργός πολίτης. Η αυτονομία προωθεί την ιδιότητα του πολίτη, αφού δημιουργεί πολίτες, που θέλουν τους εκπροσώπους της πολιτικής εξουσίας να λογοδοτούν. Αντιστρόφως, η εκπαίδευση προς μια πλήρη άσκηση της ιδιότητας του πολίτη, καθώς προωθεί την κοινωνικότητα και τη συμμετοχή, υποβοηθά την αυτονομία. Καθώς τα παιδιά έρχονται σε επαφή με άλλους πολιτισμούς, σταδιακά τείνουν να διάκινται κριτικά προς την κουλτούρα καταγωγής τους. Η απόσταση από την κοινότητα καταγωγής βοηθά το άτομο να αποκτήσει συνείδηση της ατομικότητάς του. Πρόκειται για μια σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ ιδιότητας του πολίτη και αυτονομίας, η οποία αποδεικνύει ότι είναι λανθασμένες οι προσεγγίσεις, οι οποίες τις αντιδιαστέλλουν. Προϋπόθεση είναι βέβαια η αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη να προωθεί τον αναστοχασμό. Ένας μη κριτικός πατριωτισμός, ο οποίος αντιλαμβάνεται την πολιτική συμμετοχή ως μη αναστοχαστική ταύτιση προς ένα έθνος ή μια θρησκευτική κοινότητα, υπονομεύει την αυτονομία, υποστηρίζει ο Kymlicka.³⁰

Οι φιλελεύθερες αρετές, τις οποίες η φιλελεύθερη θεωρία θεωρεί ότι πρέπει να είναι ανεπτυγμένες σε μία σύγχρονη φιλελεύθερη κοινωνία, δεν επαρκούν. Αρετή αποτελεί το «δημόσιο πνεύμα» (public spiritedness), δηλαδή η ικανότητα των πολιτών να ασκούν κριτική στους δημόσιους λειτουργούς και να είναι πρόθυμοι να συμμετέχουν στη δημόσια διαβούλευση. Αρετές αποτελούν επίσης το αίσθημα δικαιοσύνης, που σηματοδοτεί την ικανότητα να σέβονται οι πολίτες τα δικαιώματα των άλλων, η ανεκτικότητα και η «κοινωνικότητα» (civility). Χρειάζεται όμως και μια κοινή αίσθηση ταυτότητας. Μπορεί, για παράδειγμα, δύο έθνη να μοιράζονται τα ίδια πολιτικά ιδανικά, αλλά να θέλουν να αποτελούν δύο διαφορετικά κράτη-έθνη, λόγω της διαφορετικής τους ταυτότητας. Άρα, είναι απαραίτητη η ύπαρξη της κοινής ιστορικής καταγωγής. Η ανάπτυξη του «δημόσιου πνεύματος» συνεπάγεται την ικανότητα των πολιτών μιας αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας να κρίνουν τους

δημόσιους λειτουργούς. Αυτό προϋποθέτει την ευρύτερη ικανότητα συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα, κατανόησης των διαφορετικών απόψεων και συμμετοχής στη δημόσια συζήτηση. Αφού οι σύγχρονες δημοκρατίες είναι πολυπολιτισμικές, οι πολίτες πρέπει να μπορούν να διαχωρίσουν τη θρησκευτική τους πίστη και τις πολιτισμικές τους δεσμεύσεις από τα ζητήματα που αφορούν το δημόσιο χώρο. Αυτή η διαδικασία δεν είναι όμως τόσο αυτονόητη για θρησκευτικές ομάδες, οι οποίες δίνουν προτεραιότητα στο θρησκευτικό κοσμοείδωλό τους. Η αρετή της «κοινωνικότητας» δεν αφορά μόνο το πολιτικό πεδίο, αλλά επίσης την καθημερινότητα. Ξεπερνά την αντίληψη που έχει ο φιλελευθερισμός για την ιδιότητα του πολίτη, γιατί αναφέρεται στη διάθεση συνεργασίας με άτομα διαφορετικής πολιτισμικής καταγωγής. Η «κοινωνικότητα» αφορά τόσο τη δημόσια, όσο και την ιδιωτική σφαίρα.³¹

Για τον Kymlicka, η αυτονομία αποτελεί μεν έναν αυτοτελή σκοπό, συγχρόνως όμως αποτελεί την προϋπόθεση μιας πληρέστερης και πιο ευτυχισμένης ζωής, δηλαδή ενός σημαντικότερου στόχου, του οποίου η κατάκτηση της αυτονομίας αποτελεί το πρώτο βήμα. Η αυτονομία αποτελεί τη βασική αξία, την οποία πρέπει να προωθούν οι φιλελεύθεροι θεσμοί. Η αυτονομία ωστόσο δεν πρέπει να αποτελεί αυτοσκοπό της πολιτικής εκπαίδευσης, συνεχίζει ο Kymlicka, συμφωνώντας με τους εκπροσώπους του πολιτικού φιλελευθερισμού, ούτε όμως να υπάγεται σε κοινούς πολιτικούς σκοπούς, δηλαδή να είναι άλλη μία από τις πολλές αξιακές δεσμεύσεις, που μπορούν να ανευρεθούν μέσα σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία. Η προσέγγιση του Kymlicka αποτελεί, με άλλα λόγια, μια απόπειρα συμβιβασμού μεταξύ της άποψης που δίνει προτεραιότητα στην ατομική αυτονομία και εκείνης που αντιλαμβάνεται την προτεραιότητα της αυτονομίας ως εμπόδιο στην προσπάθεια να εξασφαλιστεί η επιβίωση των διαφόρων πολιτισμικών μορφωμάτων. Για τον Kymlicka, η πραγμάτωση της αυτονομίας θέτει ως προϋπόθεση την ύπαρξη ενός περιβάλλοντος πολυπολιτισμικής συνεργασίας, η οποία αναπτύσσεται μόνο όταν έχουν αναπτυχθεί αισθήματα κοινωνικότητας μεταξύ των μελών διαφόρων πολιτισμικών παραδόσεων. Και στην περίπτωση αυτή, ο Kymlicka επιχειρεί να δημιουργήσει μια γέφυρα μεταξύ των δύο διαφορετικών προσεγγίσεων. Γιατί η ανάπτυξη της αρετής της κοινωνικότητας ξεπερνά τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος αμοιβαίου σεβασμού στη δημόσια σφαίρα, δηλαδή υπερβαίνει το σχήμα, το οποίο

προτείνει ο πολιτικός φιλελευθερισμός. Η «κοινωνικότητα» είναι μεν μια φιλελεύθερη αρετή, αλλά συνιστά μια ευρύτερη θετική διάθεση, που ξεπερνά τα πλαίσια της δημόσιας και επεκτείνεται στην ιδιωτική πλευρά της σχέσης μεταξύ μελών των διαφόρων κοινοτήτων.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας προσέγγισης, οι προτάσεις που αφορούν τις αρχές μιας πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης πρέπει να υπερβούν τις προτάσεις που εισάγουν οι εκπρόσωποι των διαφόρων απόψεων γύρω από εν λόγω θέμα. Τα «χωριστά» (separate) σχολεία, τα οποία υπερασπίζονται οι εκπρόσωποι των μειονοτήτων, βοηθούν στην ανάπτυξη ενός αισθήματος αυτοεκτίμησης στα μέλη των κοινοτήτων, τα οποία συχνά βιώνουν αισθήματα αποκλεισμού. Καθώς είναι συνήθως θρησκευτικά, αποτελούν μια διέξοδο για τους γονείς, οι οποίοι δεν μπορούν να συμβιβαστούν με την προτεραιότητα που δίνεται σε κοινές αξίες και ιδανικά, μέσα στο δημόσιο σχολείο, λόγω του πιθανού κινδύνου εξαφάνισης της παράδοσής τους. Όμως, θεωρεί ο Kymlicka, η κουλτούρα της «κοινωνικότητας» μπορεί να αναπτυχθεί μόνο μέσα σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον, όπου υπάρχει επικοινωνία μεταξύ των πολιτισμών. Είναι αμφίβολο εάν μέσα στα θρησκευτικά σχολεία μπορεί να μεταδοθεί ένα κλίμα συνεργασίας, το οποίο άλλωστε αποτελεί το στόχο της εκπαίδευσης, γύρω από την ιδιότητα του πολίτη. Η πιο πρόσφορη πρόταση είναι ένα φιλελεύθερο πολυπολιτισμικό σχολείο, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, θα παρουσιάζει με νηφαλιότητα και σεβασμό τις διάφορες πολιτισμικές παραδόσεις, εξασφαλίζοντας όμως την παγίωση του αισθήματος του ανήκειν, όσον αφορά την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα του κάθε μαθητή, αλλά και την ευρύτερη εθνική ταυτότητα.

5. Κοινωνική ενότητα και ποικιλία (diversity) : ο φιλελευθερισμός του W. Galston

Για τον Galston, οι φιλελεύθερες αξίες της δημοκρατίας και της συμμετοχής είναι σημαντικότερες από την αξία της αυτονομίας, στην οποία, κατά την άποψή του, λανθασμένα ο φιλελευθερισμός δίνει προτεραιότητα μέσα στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Σκοπός της δημοκρατικής εκπαίδευσης δεν μπορεί να είναι η αντιπαράθεση των μαθητών προς τις αξίες των γονιών τους, διότι κάτι τέτοιο θα ήταν αντίθετο προς την ίδια την αξία της ανεκτικότητας, την οποία ο φιλελευθερισμός υπερασπίζεται. Η δέσμευση σε αξίες που πηγάζουν από την πολιτισμική καταγωγή μπορεί να είναι συμβατή με αξίες που χαρακτηρίζουν το δημόσιο βίο, προσέγγιση η οποία συμβαδίζει με τη φιλελεύθερη αξία της ελευθερίας. Ο κάθε πολίτης μπορεί να επιλέξει όποια νοηματοδοσία θεωρεί πολύτιμη. Σεβασμός προς την ελευθερία σημαίνει να σεβόμαστε και τους τρόπους ζωής οι οποίοι δεν είναι αναστοχαστικοί.³² Μέσα σε ένα φιλελεύθερο καθεστώς, ο πολίτης πρέπει να έχει τη δυνατότητα να υποστηρίζει τις διάφορες κοσμοθεωρητικές του αντιλήψεις, οι οποίες αποτελούν «εκφρασιακές ελευθερίες» (expressive liberties).³³ Προτεραιότητα έναντι της ποικιλίας (diversity) πρέπει να έχει μόνο η ενότητα, την οποία πρέπει να εξασφαλίζουν οι φιλελεύθεροι θεσμοί και η οποία είναι απαραίτητη, ώστε να εξασφαλίζεται χώρος για την ανάπτυξη της ποικιλίας. Γιατί, σύμφωνα με τον Galston, ακόμα πιο σημαντικό από τη δημοκρατική πολυφωνία είναι το πολιτικό αγαθό, το οποίο αποτελεί τη βάση της ατομικότητας, αλλά και της κοινότητας. Το γεγονός αυτό όμως δεν αναγνωρίζει η φιλελεύθερη αντίληψη για την εκπαίδευση, αφού δίνει προτεραιότητα στην ατομική αυτονομία. Με αυτήν την έννοια, η συμμετοχή δεν είναι πρωτεύουσα έννοια για το φιλελευθερισμό, αλλά εργαλειακή. Το ίδιο συμβαίνει και για τη φιλελεύθερη έννοια της αρετής και της φιλελεύθερης πολιτικής εκπαίδευσης (civic education).³⁴ Για τον Galston, η ισότητα, μέσω της οποίας προσεγγίζει η φιλελεύθερη πολιτική εκπαίδευση τις πολιτισμικές κοινότητες, είναι αναποτελεσματική στο πεδίο της πρακτικής. Κάποιοι πολιτισμοί έρχονται σε αντίθεση με το γεγονός ότι για το φιλελευθερισμό η εκπαίδευση θεωρείται υποχρεωτική για κάθε πολίτη ή με το ότι η Αγγλική γλώσσα είναι η μόνη επίσημη γλώσσα της εκπαίδευσης. Χρειάστηκαν αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου, για

να φανεί ότι οι παραπάνω πρακτικές περιορίζαν την ελευθερία, μεγεθύνοντας τις δικαιοδοσίες της κυβέρνησης περισσότερο από όσο θα έπρεπε, ενώ συγχρόνως φέρνουν σε σύγκρουση τις απόψεις και πεποιθήσεις, που ανήκουν στην ιδιωτική σφαίρα, με τις δημόσιες επιταγές του φιλελεύθερου πολιτεύματος.³⁵

Ο Galston αμφισβητεί το σεβασμό, τον οποίο υποστηρίζει ότι δείχνει ο πολιτικός φιλελευθερισμός του Rawls προς όλα τα δόγματα και τις απόψεις του αγαθού. Ο «εύλογος» πλουραλισμός αφήνει έξω απόψεις νοηματοδοσίες, οι οποίες δεν περνούν τη δοκιμασία του «δημόσιου λόγου». Ο πολιτικός φιλελευθερισμός υποστηρίζει ότι όλοι οι πολίτες πρέπει να ακολουθούν μία κοινή πολιτική αντίληψη στη δημόσια σφαίρα και να ασκούν ανεμπόδιστα τα ποικίλα θρησκευτικά τους δόγματα στην ιδιωτική. Κατά τον Galston, η κοινή πολιτική αντίληψη στην περίπτωση αυτή καταπιέζει τους πολίτες, επιβάλλοντάς τους αξίες, τις οποίες δεν μπορούν λόγω των δεσμεύσεών τους να αποδεχτούν. Δεν πρόκειται μόνο για απαγόρευση της ελεύθερης άσκησης διαφόρων θρησκευτικών δογμάτων, αλλά για το ζήτημα του εάν νομιμοποιείται το κράτος να επέμβει στην ιδιωτική σφαίρα της ζωής των πολιτών. Το άτομο πρέπει να έχει το δικαίωμα να απέχει από τη δημόσια σφαίρα και να μην επιτρέψει την επέμβαση του κράτους.³⁶

Για τον Galston πρέπει να υιοθετήσουμε διαφορετική στρατηγική, από εκείνη του πολιτικού φιλελευθερισμού, αλλά και από εκείνη του κλασικού φιλελευθερισμού, κατά τις οποίες η αυτονομία και η ποικιλία είναι αλληλένδετες. Επειδή πολλοί πολιτισμοί δεν περιλαμβάνουν την αυτονομία ως αξία, η φιλελεύθερη αντίληψη, η οποία αντιλαμβάνεται την αυτονομία ως προϋπόθεση, συμβάλλει στην εξαφάνιση κάποιων πολιτισμών και όχι στην επιβίωσή τους. Έτσι, ο φιλελευθερισμός, παρά τις δηλώσεις του, δεν προωθεί, αλλά έρχεται σε αντίθεση με την ποικιλία. Σύμφωνα με τον Galston, το πραγματικό νόημα της αυτονομίας είναι η δυνατότητα επιλογής μεταξύ διαφόρων πολιτισμικών κοινοτήτων, την οποία πρέπει να έχει το άτομο και για την οποία προϋποτίθεται η ύπαρξη μιας ποικιλίας κοινοτήτων.³⁷

Η σύγκρουση, η οποία, κατά τον Galston, παρουσιάζεται μεταξύ των φιλελεύθερων αξιών της αυτονομίας και της ποικιλίας, μπορεί να επιλυθεί, δίνοντας προτεραιότητα στην ποικιλία. Το φιλελεύθερο κράτος πρέπει να γίνει ένα «Κράτος Ποικιλίας» (Diversity State), το οποίο θα προωθεί την ανεκτικότητα και τη διαφορά, σε κάθε ατομική ή ομαδική μορφή της, με μόνο περιορισμό τη διαφύλαξη της

κοινωνικής ενότητας, που είναι απαραίτητη. Για αυτό το λόγο πρέπει να μην συμπεριλαμβάνονται στους νόμους διατάξεις που μπορούν να προκαλέσουν συγκρούσεις μέσα στις κοινότητες. Κοινοί σκοποί, τους οποίους το κράτος πρέπει να προωθεί, είναι η διαφύλαξη της ανθρώπινης ζωής, της ανάπτυξης των βασικών ανθρώπινων ικανοτήτων και της «κοινωνικής ορθολογικότητας», δηλαδή εκείνης της ικανότητας κατανόησης, η οποία είναι απαραίτητη για τη συμμετοχή στην κοινωνία και την οικονομία. Μόνο για τους σκοπούς αυτούς το κράτος νομιμοποιείται να επέμβει στο εσωτερικό μιας κοινότητας.³⁸ Η ύπαρξη και λειτουργία θεσμών, οι οποίοι προωθούν την ποικιλία, προϋποθέτουν ένα κράτος ενότητας και όχι διασπασμένους θεσμούς, όπως θεωρούν κάποιοι εκπρόσωποι του πολυπολιτισμού. Οι πολιτικές που εφαρμόζει ένα τέτοιο κράτος απαιτούν διευρυμένα δικαιώματα των γονέων, τα οποία περιορίζονται μόνο από την κοινή κρατική εκπαιδευτική πολιτική. Η δημόσια εκπαίδευση πρέπει να συνυπάρχει με την ιδιωτική, η οποία πρέπει να ελέγχεται από το κράτος. Η ιδιωτική εκπαίδευση μπορεί να αποτελέσει εναλλακτική επιλογή, για εκείνους που θέλουν να ακολουθήσουν ένα συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα. Η θρησκευτική ελευθερία, που είναι κατοχυρωμένη από τους θεσμούς, δικαιολογεί την απαλλαγή των κοινοτικών μελών από την υποχρέωση να συμμετέχουν σε πρακτικές, οι οποίες θα προσέβαλλαν τις θρησκευτικές τους δεσμεύσεις.

Ο Galston τάσσεται υπέρ της απόφασης του Ανωτάτου Δικαστηρίου, που αφορά την υπόθεση *Wisconsin εναντίον Yoder* (1972). Σύμφωνα με την απόφαση, τα παιδιά της κοινότητας των Άμις μπορούσαν να απέχουν από τη γυμνασιακή εκπαίδευση της πολιτείας του Wisconsin, αφού σύμφωνα με τους Άμις, η συμμετοχή των νέων μελών της κοινότητας στην μέση εκπαίδευση, έως την ηλικία των δεκαέξι, όριο το οποίο η Πολιτεία έθετε για την υποχρεωτική εκπαίδευση, θα εμπόδιζε τα τελευταία να ασκήσουν ελεύθερα τη θρησκεία τους.

Ο Galston δηλώνει την αντίθεσή του στην απόφαση που αφορά την υπόθεση *Ohio Civil Rights Commission εναντίον Dayton Christian Schools, Inc.* (1986). Η Επιτροπή Πολιτικών Δικαιωμάτων δικάωσε την έγγαμο έγκυο δασκάλα ενός ιδιωτικού θρησκευτικού σχολείου, όταν το θρησκευτικό σχολείο, στο οποίο εργαζόταν, την απέλυσε, γιατί οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, τις οποίες το σχολείο πρέσβευε, δεν επέτρεπαν στις γυναίκες με παιδιά να εργάζονται. Όπως υποστηρίζει ο Galston, αν και η απόφαση του Σχολείου παραβίαζε τα δικαιώματα της δασκάλας,

η επαναπρόσληψή της θα σήμαινε τη συμμόρφωση της θρησκευτικής κοινότητας με την πλειοψηφία. Ο Galston τονίζει ότι παίρνει αυτήν τη θέση, επειδή η θρησκευτική κοινότητα είναι μειοψηφία, ενώ, αν οι θρησκευτικές απόψεις ταυτίζονταν με την πολιτική εξουσία, η θέση του θα ήταν εντελώς διαφορετική, αν όχι αντίστροφη.³⁹

Εν τέλει ο Galston παρουσιάζεται να υιοθετεί τη στρατηγική της κατά περίπτωση προσέγγισης όσον αφορά την εκπαιδευτική πολιτική, έχοντας πάντα ως προτεραιότητα την ελευθερία της κάθε κοινότητας να εξασκεί τις πολιτισμικές πρακτικές της. Την ίδια στρατηγική επιλέγει ο Galston και όσον αφορά το περιεχόμενο του προγράμματος διδασκαλίας. Δέχεται ότι δεν είναι αρκετή η διδασκαλία των κοινών αξιών που πρεσβεύει το Σύνταγμα, αλλά είναι απαραίτητη η διδασκαλία μιας κοινής εθνικής ταυτότητας, που προϋποτίθεται του αισθήματος του ανήκειν, ώστε να επιτευχθεί ειρηνική συνύπαρξη μέσα σε ένα έθνος. Είναι σκόπιμο να διδάσκεται μια ενοποιητική αντίληψη της ιστορίας, που προβάλλει ηρωικές μορφές, ακόμα και αν οι τελευταίες αποδεικνύονται μέσω ιστορικής έρευνας αποκυήματα της εθνικής φαντασίας.⁴⁰

Αποτελεί πραγματικά ένα ζήτημα, όπως ο Galston αναγνωρίζει, το ότι η ανάπτυξη κριτικής ικανότητας και η συμμετοχή στα κοινά προϋποθέτουν την αυτόνομη υποκειμενικότητα, η οποία πρέπει να μπορεί να αποστασιοποιηθεί από μια καταπιεστική κοινότητα καταγωγής. Η ανάπτυξη αυτής της ικανότητας προϋποθέτει όμως την προτεραιότητα της αυτονομίας και των δικαιωμάτων, στην οποία ο Galston ασκεί κριτική. Αντί να αντιλαμβάνεται την ελευθερία της ατομικότητας ως ικανότητα για αυτονομία, ο Galston κατανοεί την ελευθερία ως δυνατότητα ελεύθερης επιλογής μέσα από μια ποικιλία επιλογών. Η προστασία των κοινοτήτων και η εξασφάλιση της επιβίωσής τους τίθεται ως προϋπόθεση του δικαιώματος της ελεύθερης επιλογής. Εν τέλει το δικαίωμα της κοινότητας να επιβιώσει παρουσιάζεται ισχυρότερο από το δικαίωμα του ατόμου να αυτοκαθορίζεται μέσα σε αυτήν. Δεν στερείται από το άτομο η δυνατότητα να εγκαταλείψει την κοινότητά του και να υιοθετήσει μια διαφορετική κοσμοαντίληψη, δεν μπορεί όμως να διεκδικήσει εκείνα που του προσφέρονται από το φιλελεύθερο πλαίσιο, στο οποίο εντάσσεται η κοινότητά του. Η παράλληλη δέσμευση στην προώθηση μιας κοινής πολιτικής εκπαίδευσης δεν προσφέρει πολλά, όσον αφορά την προώθηση της αυτονομίας, εφ'όσον απαγορεύει την επέμβαση στο εσωτερικό

των κοινοτήτων. Ο φιλελευθερισμός του Galston χάνει την κριτική του διάσταση και λαμβάνει τη μορφή των κατά περίπτωση πολιτικών επίλυσης ζητημάτων, που αφορούν συγκρούσεις ατομικών δικαιωμάτων με τα δικαιώματα των κοινοτήτων να επιβιώσουν.

6. Πολυπολιτισμική εκπαίδευση και εκπαίδευση του πολίτη

Επισκοπώντας την προβληματική που έχει παρουσιαστεί στις προηγούμενες σελίδες, διαπιστώνουμε ότι επίκεντρο της συζήτησης αποτελεί η προσπάθεια συμβιβασμού της ποικιλίας των αξιακών τοποθετήσεων και κοσμοθεωριών, που προέρχονται από διάφορους πολιτισμούς, με τις φιλελεύθερες προϋποθέσεις της ελευθερίας και των ατομικών δικαιωμάτων μέσα σε μια σύγχρονη φιλελεύθερη πολυπολιτισμική κοινωνία. Μπορούμε να διαχωρίσουμε δύο τρόπους προσέγγισης του ζητήματος της συγκρότησης αρχών μιας σύγχρονης πολυπολιτισμικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Κάποιες προσεγγίσεις στρέφονται προς ένα κοινό πολιτικό πεδίο, όπου δημιουργείται συμφωνία όσον αφορά ελάχιστες κοινές αρχές, ενώ άλλες προσεγγίσεις δέχονται ότι πρέπει να υπάρχει μια ιεράρχηση ανάλογα με το αν η εκάστοτε προσέγγιση δέχεται ή απορρίπτει τις φιλελεύθερες προϋποθέσεις των δικαιωμάτων και της αυτονομίας.

Το ζήτημα της επιλογής μεταξύ των παραπάνω προσεγγίσεων έχει ήδη προκύψει στις αναλύσεις του πολιτικού φιλελευθερισμού του J. Rawls. Κατά τη μετεξέλιξη της Θεωρίας Δικαιοσύνης, έχει ασκηθεί κριτική για τη στροφή του Rawls προς την πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης. Για κάποιους κριτικούς του, ο πολιτικός φιλελευθερισμός έχει απομακρυνθεί από τον πυρήνα των φιλελεύθερων αξιών της αυτονομίας και του αυτοκαθορισμού, οι οποίες δέσμευαν τον κλασικό φιλελευθερισμό των Kant και Mill. Παρά τις διαβεβαιώσεις του Rawls για το αντίθετο, η κριτική υποστηρίζει ο πολιτικός φιλελευθερισμός δεν είναι παρά ένα *modus vivendi*, δηλαδή ένας τρόπος συμβιβασμού των ποικίλων νοηματοδοτήσεων, που εκδιπλώνονται μέσα σε ένα σύγχρονο φιλελεύθερο πολυπολιτισμικό καθεστώς, ώστε να αποσοβούνται οι συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμικών κοινοτήτων. Για τον Rawls, ο πολιτικός φιλελευθερισμός αποτελεί απαραίτητη μετεξέλιξη των θεωρητικών αρχών μιας σύγχρονης θεωρίας συγκρότησης των φιλελεύθερων θεσμών, οι οποίοι αφορούν μια κοινωνία πολιτών με διαφορετικές και ασυμβίβαστες νοηματοδοσίες των μελών της. Αν όμως οι αρχές του σεβασμού των δικαιωμάτων και της αυτονομίας είναι απαραίτητες προϋποθέσεις της φιλελεύθερης θεωρίας, ζήτημα αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο τα μέλη των κοινοτήτων μπορούν να συμβιβάσουν τη φιλελεύθερη δέσμευση της ελευθερίας του λόγου στη δημόσια

σφαίρα, με τις πολιτισμικές αξίες, οι οποίες όχι σπάνια έρχονται σε αντίθεση με την αυτονομία των μελών της κοινότητας. Ο φιλελεύθερος διαχωρισμός μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας συνιστά μια θεωρητική σύλληψη, η οποία αποτελεί τη θεωρητική θεμελίωση θεσμών που διασφαλίζουν τα ατομικά δικαιώματα των πολιτών. Ωστόσο, είναι δυσχερής ο διαχωρισμός μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού στα πλαίσια του εκάστοτε ατομικού βίου. Με δυσκολία μπορεί να γίνει κατανοητή μια αντίληψη της ατομικότητας, κατά την οποία το άτομο αποτελεί αντικείμενο σεβασμού στη δημόσια σφαίρα, μέσα στους θεσμούς της οποίας αυτενεργεί και συμμετέχει πολιτικά, ενώ στην ιδιωτική σφαίρα συμμετέχει σε πρακτικές που προσβάλλουν την αξιοπρέπειά του. Ζήτημα άλλωστε αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να διαμορφωθεί μια τέτοια ατομικότητα. Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί που ακολουθούν τις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού είναι εκείνο το πλαίσιο που μπορεί να υποστηρίξει τον παραπάνω διαχωρισμό μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου. Δεν διερευνάται όμως πως το υποκείμενο μπορεί να επεξεργαστεί αυτό το διαχωρισμό μέσα στην καθημερινότητα του βίου, όπου η διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού συχνά είναι αδύνατη. Κατά τον Rawls, η επιβίωση των διαφόρων πολιτισμών δεν μπορεί να αποτελεί προτεραιότητα, ακριβώς για το λόγο ότι μια παρόμοια ιεράρχηση θα ερχόταν σε σύγκρουση με τις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού, οι οποίες δίνουν προτεραιότητα στις κοινές αξίες της πολιτικής σφαίρας.

Κατά τον Macedo, το αγαθό δεν μπορεί να είναι κοινό για όλους, γιατί το κάθε άτομο έχει τη δική του νοηματοδοσία, η οποία προέρχεται από τη δική του πολιτισμική κοινότητα καταγωγής. Αποδέχεται όμως έναν φιλελεύθερο πυρήνα αξιών, που περιλαμβάνει την ελευθερία του ατόμου να επιλέξει τη δική του νοηματοδοσία. Σε πρακτικό επίπεδο, ο Macedo θέτει το προαπαιτούμενο του σεβασμού σε κοινές συνταγματικές αρχές, ενώ παράλληλα υπερασπίζεται την αυτοδιεύθυνση των κοινοτήτων. Δεν θεματοποιεί όμως περιπτώσεις κατά τις οποίες τα δύο παραπάνω συγκρούονται μέσα στα πλαίσια των διαφόρων εκπαιδευτικών πολιτικών. Η αρετή της «δημόσιας ευλογοφάνειας», η οποία στοχεύει στη δημιουργία πολιτών που μπορούν να επιχειρηματολογήσουν στο δημόσιο χώρο, προϋποθέτει την ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας και του αμοιβαίου σεβασμού. Η αξία της ανεκτικότητας, κατά την άποψή του, συμπληρώνει την αξιολογία του πολιτικού φιλελευθερισμού, η οποία περιορίζεται στο πολιτικό πεδίο. Το κοινό πλαίσιο

εξασφαλίζεται από τη διδασκαλία της ιστορίας και των κοινών φιλελεύθερων θεσμών, που προϋποθέτουν την ανεκτικότητα. Για τον Macedo, ο περιεκτικός φιλελευθερισμός, καθώς δίνει προτεραιότητα στην αυτονομία, δεν μπορεί να συμβιβαστεί με την ποικιλομορφία των αξιών στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες, αφού κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με επιβολή μιας άποψης του αγαθού. Όμως η διαφύλαξη των πολιτισμικών μειονοτήτων, την οποία ο Macedo υπερασπίζεται, δεν συμβιβάζεται πλήρως με τον πολιτικό φιλελευθερισμό που υιοθετεί, κατά τον οποίο οι αξίες των μειονοτήτων δεν μπορούν να αποτελέσουν κατευθυντήριες αρχές της εκπαιδευτικής πολιτικής. Εάν το ζητούμενο είναι η επιβίωση των μειονοτήτων μέσα στη φιλελεύθερη κοινωνία, οι θεσμοί, που προκύπτουν από τις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού, δεν επαρκούν για να εξασφαλίσουν την ύπαρξη των διαφορετικών πολιτισμικών παραδειγμάτων. Αν και ο Macedo επιχειρεί να εμπλουτίσει τη θεωρία του πολιτικού φιλελευθερισμού, με την οποία συμπαρατάσσεται, με αρχές που προωθούν την επιβίωση των μειονοτικών χαρακτηριστικών, οι θεωρητικές προϋποθέσεις που ενστερνίζεται δεν επιτρέπουν την κάλυψη των στόχων που εκείνος θέτει.

Η πρόταση της συμφωνίας στην πολιτική σφαίρα, την οποία έχει εισάγει ο Rawls, και ακολουθεί μεταξύ πολλών άλλων ο Macedo, θεωρείται από άλλους στοχαστές ελλιπής ως προς τον πυρήνα αξιών, τον οποίο θα έπρεπε να ενσωματώνει μια σύγχρονη αντίληψη για την πολυπολιτισμική εκπαίδευση. Παρά το ότι οι υποστηρικτές του πολιτικού φιλελευθερισμού δηλώνουν την ανάγκη κοινής πολιτικής εκπαίδευσης και δημόσιας χρήσης του λόγου από τα μέλη των ποικίλων κοινοτήτων, στοχαστές όπως η Gutmann θεωρούν ότι μια περιεκτική αντίληψη των φιλελεύθερων προϋποθέσεων των σύγχρονων εκπαιδευτικών και άλλων πολιτικών, μπορεί να εξασφαλίσει πληρέστερα το φιλελεύθερο σεβασμό στην ατομική αξιοπρέπεια. Σύμφωνα με τη Gutmann, μια πιο περιεκτική αξιολογία δεν είναι απαραίτητο να έρχεται σε σύγκρουση με μια δημοκρατική αντίληψη της εκπαίδευσης, η οποία δίνει προτεραιότητα στην πολιτική σφαίρα.

Η Gutmann αποδέχεται την αυτονομία ως πρωτεύουσα και απαραίτητη αξία, ωστόσο θεωρεί εξίσου σημαντικές τις κοινές για όλους τους πολίτες, δημοκρατικές αξίες ενός φιλελεύθερου κράτους, που προάγουν τη δημοκρατία και τη συμμετοχή. Παρά την απαραίτητη κοινή ταυτότητα, οι κοινότητες μπορούν να αυτονομηθούν, εάν

θωρήσουν ότι βάλλεται η ικανότητά τους για επιβίωση. Για την Gutmann, ο τρόπος με τον οποίον το δικό της μοντέλο, δηλαδή εκείνο της «δημοκρατικής εκπαίδευσης», δίνει προτεραιότητα στην πολιτική σφαίρα, κάνει το μοντέλο πιο περιεκτικό από εκείνο του πολιτικού φιλελευθερισμού. Γιατί για τη δημοκρατική εκπαίδευση απαραίτητες είναι οι αξίες του διαλόγου και της κριτικής, τις οποίες πρέπει οι κοινότητες να προωθούν, εάν θέλουν να συμμετέχουν στο δημόσιο διάλογο.

Όπως και ο Macedo, ο Galston δίνει έμφαση στην ελευθερία του ατόμου να επιλέξει τη νοηματοδοσία, την οποία εκείνο θεωρεί πληρέστερη, ακόμα και αν κάτι τέτοιο σημαίνει ότι το μέλος της κοινότητας έχει εγκαταλείψει την άποψη του αγαθού, η οποία προέρχεται από την κοινότητα καταγωγής του. Για τον Galston, η ελευθερία επιλογής της νοηματοδοσίας δεν έρχεται σε σύγκρουση με έναν κοινό πυρήνα αξιών, ο οποίος περιορίζεται στο πολιτικό πεδίο. Αυτός ο πυρήνας όμως κατά τον Galston δεν μπορεί να είναι εκείνος του πολιτικού φιλελευθερισμού, γιατί ο τελευταίος αποκλείει απόψεις που δεν συνάδουν με το δημόσιο λόγο (public reason). Το κράτος δεν πρέπει να περιορίζει την ελεύθερη επιλογή, υποστηρίζει. Ενώ ο πολιτικός φιλελευθερισμός συνήθως κατηγορείται για την «ισχνή» αντίληψη της αξιολογίας, την οποία διαθέτει, για τον Galston το πλαίσιο των κοινών αξιών, το οποίο πρέπει να προϋποτίθεται, οφείλει να είναι ακόμα πιο περιορισμένο. Κατά συνέπεια, ο Galston δέχεται διευρυμένα δικαιώματα των γονέων, τα οποία πρέπει να υπερισχύουν, έναντι εκείνων του κράτους. Υπερασπίζεται τα ιδιωτικά θρησκευτικά σχολεία, ώστε τα μέλη θρησκευτικών κοινοτήτων, που θεωρούνται ότι απειλούνται από το φιλελεύθερο κράτος, να έχουν τη δυνατότητα να απέχουν από τους θεσμούς, εάν εκείνοι δεν προωθούν την επιβίωσή τους. Κύρια προτεραιότητα του Galston είναι η ελευθερία των κοινοτήτων και των μελών τους να ασκήσουν τις νοηματοδοσίες τους. Ωστόσο, δεν φαίνεται να θεματοποιεί την περίπτωση, κατά την οποία η ελευθερία των μελών της κοινότητας να επιλέξουν κάποια άλλη νοηματοδοσία έρχεται σε σύγκρουση με το αίτημα επιβίωσης της κοινότητάς τους μέσα σε μία φιλελεύθερη κοινωνία. Η ίδια αντίφαση διαφαίνεται και από τη δέσμευσή του στη διδασκαλία μιας ενοποιητικής αντίληψης της ιστορίας, που θα εξασφαλίζει την απαραίτητη ενότητα. Δεν εξετάζει εάν αυτή η ενοποιητική αντίληψη της ιστορίας έρχεται σε αντίθεση με τη διδασκαλία της ιστορίας των μειονοτήτων.

Έχοντας γνώση των διαφορετικών επιλογών που προκύπτουν, όσον αφορά πιθανές συγκρούσεις, όπως εκείνες μεταξύ της αυτονομίας και των μειονοτικών δικαιωμάτων ή μεταξύ της προώθησης της εθνικής ιστορίας και των μειονοτικών ιστοριών, ο Kymlicka επιχειρεί να δώσει μια συμβιβαστική πρόταση. Παρά το ότι τονίζει τη σημασία της αυτονομίας, επιπλέον τονίζει ότι το άτομο καθορίζεται από τις πολιτισμικές καταβολές του. Υπερασπίζεται, παράλληλα, την ικανότητα αναστοχασμού και κριτικής. Για τον Kymlicka, η αρετή της κοινωνικότητας, η οποία είναι απαραίτητη μέσα σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία, αφορά τη διάθεση συνεργασίας με άτομα που προέρχονται από διαφορετικούς πολιτισμούς. Όπως υποστηρίζει, η αρετή αυτή ξεπερνά τη φιλελεύθερη αντίληψη του πολίτη, που περιορίζεται στο πολιτικό πεδίο. Υπερβαίνει τον πολιτικό φιλελευθερισμό και τη στροφή του τελευταίου στη δημόσια σφαίρα, ακριβώς γιατί αφορά την καθημερινότητα, όπως επίσης κάθε τομέα του βίου. Εξαιτίας αυτής της πεποίθησής του, ο Kymlicka δεν υπερασπίζεται τα χωριστά θρησκευτικά σχολεία. Η απομόνωση, υποστηρίζει, δεν προάγει την κοινωνικότητα, ούτε επίσης την ικανότητα για πολιτική συμμετοχή, κατά την οποία οι πολίτες επιθυμούν να συμμετάσχουν στη δημόσια διαβούλευση. Ένα πολυπολιτισμικό σχολείο θα πρέπει να παρουσιάζει με νηφαλιότητα τις διάφορες παραδόσεις, εξασφαλίζοντας παράλληλα το αίσθημα του ανήκειν στην εκάστοτε πολιτισμική κοινότητα, αλλά και στην κοινή εθνική ταυτότητα. Η έμφαση στη σημασία της κοινής πολιτισμικής ταυτότητας και της ιστορικής καταγωγής οδηγεί τον Kymlicka να υπερασπίζεται τη δυνατότητα κοινής πολιτικής πολιτισμικής εκπαίδευσης, η οποία όμως στηρίζεται στην προϋπόθεση του αισθήματος κοινής ιστορικής καταγωγής. Η αξία της αυτονομίας, ωστόσο, η οποία πρέπει να προωθείται, κατά τον Kymlicka δεν πρέπει να υπάγεται στο αίσθημα του ανήκειν ή ακόμα και σε φιλελεύθερους κοινούς σκοπούς.

Κύριος στόχος των διαφόρων αναζητήσεων παραμένει πάντα η συνοχή του πολιτικού σώματος, την οποία διαφυλάττει ανάλογα ένα περισσότερο ή λιγότερο περιεχομενικά φορτισμένο σύνολο αξιακών προϋποθέσεων, που σχετίζεται με το δημόσιο χώρο. Διαπιστώνουμε ότι σε τοποθετήσεις που δίνουν προτεραιότητα στην πολιτική σφαίρα, όπως του Macedo και του Galston, προκύπτει το πρόβλημα της σύνθεσης μεταξύ της προτεραιότητας του πολιτικού πεδίου, την οποία δέχονται, και της δέσμευσής τους στην ποικιλία και την επιβίωση των πολιτισμών. Εάν δεχτούμε

ότι η επιβίωση της ιδιαιτερότητας αποτελεί αξία, πρέπει να καταλήξουμε σε μια τοποθέτηση, η οποία προωθεί τις διάφορες ιστορικές παραδόσεις, παράλληλα όμως προωθεί την παράδοση της κουλτούρας του έθνους – κράτους, εντός του οποίου υπάρχουν οι μειονότητες. Οι πολυπολιτισμικές εκπαιδευτικές επιλογές οφείλουν εν τέλει να σέβονται ευρύτερες εκπαιδευτικές κρατικές πολιτικές, αλλά επίσης να λαμβάνουν υπ' όψιν αποφάσεις που προκύπτουν σε κοινοτικό επίπεδο και αφορούν τοπικές και κοινοτικές ανάγκες, όπως τονίζει το μοντέλο της δημοκρατικής εκπαίδευσης της A. Gutmann.

Η παραπάνω προβληματική συνδέεται επίσης με το ζήτημα των ορίων της κρατικής παρέμβασης. Απόψεις όπως του Galston τονίζουν την ελευθερία που πρέπει να έχει το άτομο έναντι της παρέμβασης από την πλευρά του κράτους. Εάν το κράτος πρέπει να υπερασπίζεται εξίσου τους διάφορους πολιτισμούς, μειονοτικούς ή μη, γεγονός το οποίο δείχνει ότι κατοχυρώνονται τα συλλογικά τους δικαιώματα, το άτομο πρέπει επίσης να έχει την ελευθερία να επιλέξει σε ποια κοινότητα θα ενταχθεί.

Όσο δύσκολη και αν είναι η επιλογή μεταξύ της μιας ή της άλλης άποψης στο επίπεδο της θεωρίας, δυσκολότερος παραμένει ο συνδυασμός θεωρητικών δεσμεύσεων και κρατικών πολιτικών, εκπαιδευτικών ή άλλων. Καθώς αποπειράται να πραγματωθεί η θεωρία, εκείνη διαψεύδεται ή επιβεβαιώνεται, μέσα σε μια διαδικασία συνεχών μετασχηματισμών, ατομικών και συλλογικών. Ο σεβασμός σε μια σημαντική παράμετρο, όπως εκείνη της πολιτισμικής ταυτότητας, πρέπει να συνδυάζεται με το σεβασμό στις ανάγκες της εκάστοτε ατομικότητας. Το αντικείμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής καλεί σε προσεγγίσεις που υπερβαίνουν τις μεθόδους της θεωρίας και απαιτούν το συγκερασμό της αφαίρεσης και καθολικότητας με την ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει την κάθε περίπτωση. Συνεπώς, μια παρόμοια σφαιρικότητα ως προς την επιστημολογική προσέγγιση πρέπει να προϋποθέτει το σεβασμό στην αυτονομία και αξιοπρέπεια του ατόμου. Εξετάζει επίσης τις μακροοικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις, που επιτρέπουν την ατομική αυτοπραγμάτωση. Ένα σύγχρονο μοντέλο πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης, που σέβεται την ατομικότητα, αλλά και την πολιτισμική καταγωγή, χρειάζεται να ενσωματώνει την κριτική διάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης, καθώς η προβληματική της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης εξ' ορισμού προκύπτει από την

ανάγκη ενσωμάτωσης της δεύτερης και τρίτης γενιάς μεταναστών μέσα σε ένα κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο ισότητας των ευκαιριών στο κράτος υποδοχής. Οι παραπάνω διαστάσεις της εκπαιδευτικής διαδικασίας τίθενται ως αιτήματα μιας αντίληψης της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης η οποία συμπληρώνει τη διαπολιτισμικότητα. Η διαπολιτισμική εκπαίδευση αποσκοπεί στην ομαλή ένταξη των πολιτισμικών μειονοτήτων μέσα στην υπάρχουσα εκπαίδευση. Το γεγονός της πολυπολιτισμικής σύστασης των σύγχρονων κοινωνιών δεν απαιτεί απλώς τη διαφοροποίηση των προϋποθέσεων και παραμέτρων της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ώστε η τελευταία να ενσωματώνει τα ποικίλα γλωσσικά, θρησκευτικά και αξιακά δεδομένα, αλλά αποτελεί ευκαιρία για ριζική αναδιαμόρφωση της ευρύτερης αντίληψης για την εκπαίδευση. Η εκπαίδευση στο σύνολό της δεν μπορεί παρά να είναι πολυπολιτισμικά ευαισθητοποιημένη, καθώς τείνει να εκλείπει πλέον η πολιτισμική ομοιογένεια. Η πολυπολιτισμική αντίληψη για την εκπαίδευση όμως μπορεί να αποτελέσει όχι απλή ανταπόκριση στην αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών που ευνοούν την πολυπολιτισμικότητα, αλλά αρετή που εμπλουτίζει και ενδυναμώνει την εκπαίδευση. Με αυτήν την έννοια, μπορεί να γίνει αντιληπτή ως απαραίτητη προϋπόθεση της φιλελεύθερης εκπαίδευσης, η οποία στοχεύει σε μία διαφορετική αντίληψη του πολίτη. Ο σεβασμός της διαφορετικής πολιτισμικής και θρησκευτικής καταγωγής αποτελεί καινούρια μορφή της κλασικής φιλελεύθερης αξίας της ανεκτικότητας, αυτή η μετεξέλιξη όμως μπορεί να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνει την κλασική έννοια της ανεκτικότητας και δεν υπολείπεται αυτής. Η πολυπολιτισμικότητα πρέπει να αποτελεί προϋπόθεση των κοινωνικών θεσμών και όχι αποτέλεσμα κατά περίπτωση διαφοροποίησης των εκπαιδευτικών πολιτικών. Η εκπαιδευτική πολιτική ξεκινά από την αντίληψη του πολίτη στην οποία αποβλέπει η εκπαιδευτική διαδικασία. Ο πολίτης ενός σύγχρονου φιλελεύθερου κράτους δεν αντιμετωπίζει το γεγονός της πολυπολιτισμικότητας παθητικά, δηλαδή δείχνοντας ανοχή στη διαφορά, αλλά ενεργητικά, αλληλεπιδρώντας με διαφορετικές αξίες και κοσμοαντιλήψεις, επιλέγοντας χαρακτηριστικά που του ταιριάζουν. Με αυτήν την έννοια, κάθε πολίτης διαμορφώνεται σε διαφορετική ατομικότητα, άξια σεβασμού όχι μόνο εξ' ορισμού, αλλά και λόγω της διαφοράς της. Η πολυπολιτισμική εκπαίδευση δεν θέτει ως στόχο μια παγιωμένη αντίληψη του πολίτη, κοινή για όλους, αλλά επιδιώκει τη δημιουργία πολιτών που έχουν την ικανότητα να αναπτύσσουν την

ικανότητα επικοινωνίας με τους συμπολίτες τους, ώστε να μπορούν να μετασχηματίζονται σαν προσωπικότητες. Επιπλέον, ο ενεργοποιημένος πολίτης δεν περιορίζεται μόνο στην ιδιωτική σφαίρα, αλλά έχει την ικανότητα να επιδρά στην κοινωνική και πολιτική κατάσταση μέσα στην οποία ζει. Για το λόγο αυτό μια σύγχρονη αντίληψη της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης αντιλαμβάνεται την ένταξη της νέας γενιάς όχι μόνο με γλωσσικούς και πολιτισμικούς όρους, αλλά υπό το πρίσμα μιας διαφοροποιημένης αντίληψης της ιδιότητας του πολίτη. Η έννοια της ιδιότητας του πολίτη προσδίδει πολιτική (civic) διάσταση στο τι αποτελεί αυτονομία μέσα σε έναν πλήρη και ισορροπημένο βίο. Ο πολίτης μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας αποτελεί μια ενεργή μονάδα, η οποία συνδιαμορφώνει τις πολιτικές επιλογές. Η πολιτική δεν ενσωματώνει απλά την πολυπολιτισμικότητα εξαιτίας επιλογών που προκύπτουν λόγω κοινωνικών συνθηκών, αλλά ξεκινά από πολυπολιτισμικές προϋποθέσεις, δηλαδή από την έννοια ενός πολίτη που έχει αναπτύξει την ικανότητα να αλληλεπιδρά με άλλους πολίτες, πιθανώς προερχόμενους από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Ο στόχος, τον οποίο θέτει η πολυπολιτισμική εκπαίδευση, είναι η ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ώστε η αλληλεπίδραση μεταξύ των πολιτών να αφορά τόσο την ιδιωτική, όσο και τη δημόσια σφαίρα και να επεκτείνεται στον πιθανό μετασχηματισμό των πολιτικών προϋποθέσεων του κοινού βίου. Με αυτήν την έννοια, η πολιτική διάσταση, την οποία μια αντίληψη για την πολυπολιτισμικότητα θέτει ως στόχο να ενσωματώσει, μπορεί να αντιδιασταλεί προς την αντίληψη της πολυπολιτισμικότητας κατά την οποία οι πολιτικές είναι παγιωμένες και δεν ανταποκρίνονται στις συνεχώς μεταβαλλόμενες ανάγκες. Εάν δεν αναπτυχθεί μέσω της εκπαίδευσης του πολίτη η ικανότητα της πολιτικής επικοινωνίας μεταξύ των πολιτών, τότε οι εκπαιδευτικές και άλλες πολιτικές καθορίζονται μόνο σε ανώτερο κρατικό επίπεδο και δεν υπόκεινται σε διαβούλευση από την πλευρά των κοινοτήτων.

Η πολιτική διάσταση προϋποθέτει την κάλυψη βασικών κοινωνικών και εκπαιδευτικών αναγκών, πράγμα που αποτελεί επίσης αντικείμενο της μεταναστευτικής πολιτικής. Οι στρατηγικές, οι οποίες αποσκοπούν σε κάλυψη οικονομικών και κοινωνικών αναγκών, πρέπει να σέβονται τη διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα των μεταναστών. Ο στόχος των εκπαιδευτικών πολιτικών δεν

μπορεί να είναι η αλλαγή της ταυτότητας, αλλά ο εμπλουτισμός της με νέες εμπειρίες, που προκύπτουν μέσα στο κράτος υποδοχής, διαδικασία η οποία οδηγεί στην παγίωση ενός κλίματος αμοιβαίου σεβασμού μεταξύ των πολιτισμών. Η εκπαιδευτική εμπειρία μετασχηματίζει τους αποδέκτες της, με τρόπο ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν σε δυσκολίες, καθώς τους εξοικειώνει με την εμπειρία της μάθησης.

Η αρετή της κοινωνικότητας, την ανάπτυξη της οποίας τονίζουν κάποια από τα μοντέλα που αναλύθηκαν σε προηγούμενες σελίδες, αποτελεί σημαντικό στόχο, ο οποίος συνδέει την ιδιωτική με τη δημόσια σφαίρα, επιτρέποντας την υπέρβαση αδυναμιών που χαρακτηρίζουν τα μοντέλα που στρέφονται στη δημόσια σφαίρα, τα οποία πιθανώς παραμελούν το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων στην ιδιωτική σφαίρα. Η ανάπτυξη της κοινωνικότητας και της δημοκρατικής συμμετοχής δίνει την απαραίτητη αίσθηση του ανήκειν στους μαθητές ενός σύγχρονου πολυπολιτισμικού σχολείου. Καθώς η ένταξη προϋποθέτει κοινές εμπειρίες, το σχολικό περιβάλλον αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο για τη δημιουργία και παγίωση ενός κλίματος δημοκρατικής συνεργασίας που αφορά το δημόσιο και ιδιωτικό βίο σε μια σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία. Εάν η ανεκτικότητα, ο σεβασμός και η υπευθυνότητα αποτελέσουν θεμελιώδεις αρετές του πολυπολιτισμικού σχολείου, οι ίδιες αρετές θα χαρακτηρίζουν και τους πολίτες της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, που υιοθετεί την ανάλογη εκπαιδευτική πολιτική, με αποτέλεσμα οι αυριανοί πολίτες να μπορούν πληρέστερα να προσφέρουν σε αυτήν.

Βιβλιογραφία

- Avigneri S. and de-Shalit A., *Communitarianism and Individualism*, Oxford University Press, Oxford, 1992.
- Callan E., «Common Schools for Common Education», *Canadian Journal of Education*, Vol. 20, No. 3, Summer 1995.
- , «Review of S. Macedo *Diversity and Distrust*», *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 33, No. 4, Dec. 2000.
- Galston W., «Liberal Virtues», *The American Political Science Review*, Vol. 82, No. 4, Dec. 1988.
- , «Civic Education in the Liberal State», στο Rosenblum, N. (ed.), *Liberalism and the Moral Life*, Harvard University Press, Cambridge, Ma, 1989.
- , *Liberal Purposes*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- , «Two Concepts of Liberalism», *Ethics*, Vol. 105, No 3, Apr. 1995.
- , «Review of *Diversity and Distrust* by S. Macedo», *Ethics*, Vol. 112, No. 2, Jan.2002.
- Gutmann A., *Democratic Education*, Princeton University Press, Princeton, N. Jersey, 1987.
- , «Undemocratic Education», στο Rosenblum, N. (ed.), *Liberalism and the Moral Life*, Harvard University Press, Cambridge, Ma, 1989.
- (ed.), *Multiculturalism and the "Politics of Recognition"*, Princeton University Press, Princeton, N. Jersey, 1992.
- , «Civic Education and Social Diversity», *Ethics*, Vol. 105, No. 3, Apr. 1995.
- Gutmann A. and Thompson D., «Moral Conflict and Political Consensus», *Ethics*, Vol. 101, No. 1, Oct. 1990.
- , «Why Deliberative Democracy is Different», στο Frankel Paul E., Miller Jr. F.D., Jeffrey P. (eds.), *Democracy*, Cambridge University Press, N. York, 2000.
- Habermas J., *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*, Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1994.
- Honneth A., McCarthy T., Offe C. and Wellmer A., *Cultural – Political Interventions in the Unfinished Project of the Enlightenment*, M.I.T. Press, Cambridge, Ma, 1992.
- Καντ Ι., «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα : Τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», στο *Δοκίμια*, εισαγ., μτφρ., σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, Δωδώνη, Αθήνα, 1971.
- Kymlicka W., *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*, Oxford University Press, N. York, 2001.
- Macedo S., *Liberal Virtues : Citizenship, Virtue and Community*, Oxford University Press,

- Oxford, 1990.
- , «Liberal Civic Education and Religious Fundamentalism : The Case of God v. John Rawls?», *Ethics*, Vol. 105, No. 3, Apr. 1995.
- , «Liberal Civic Education and its Limits», *Canadian Journal of Education*, Vol. 20, No. 3, Summer 1995.
- , «Transformative Constitutionalism and the Case of Religion. Defending the Moderate Hegemony of Liberalism», *Political Theory*, Vol. 26, No. 1, Feb. 1998.
- , *Diversity and Distrust : Civic Education in a Multicultural Democracy*, Harvard University Press, Cambridge, Ma, 2000.
- Μολύβας Γ. «Ο Sandel και τα θεμέλια της κοινοτιστικής αμφισβήτησης του ρωλσιανού φιλελευθερισμού», στο Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003.
- Moon, D. J., «Liberalism, Autonomy and Moral Pluralism», *Political Theory*, Vol. 31, No. 1, Feb. 2003.
- Mulhall S. and Swift A., *Liberals and Communitarians*, Blackwell, Oxford, 1992.
- Post D., «Liberalism and Its Discontents: A Review of Berger, Tarcov, and Gutmann», *American Journal of Education*, Vol. 96, No. 4, Aug. 1988.
- Rawls J., *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1993.
- Raz J., «Facing Diversity : The Case of Epistemic Abstinance», *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 19, No. 1, Winter 1990.
- Reese R., «Review of S. Macedo *Diversity and Distrust*», *The American Political Science Review*, Vol. 95, No. 3, Sep. 2001.
- Rosenblum N., «Review of A. Gutmann, *Democratic Education*», *Political Science Review*, Vol. 82, No. 4, Dec. 1988.
- Ρωλς Τ., *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, (επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου), Πόλις, Αθήνα, 2001.
- Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003.
- Σιούφα Β., *Η κριτική του κοινοτισμού στο φιλελευθερισμό: Alasdair MacIntyre και Charles Taylor*, (Διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 2002.
- Taylor C., «Multiculturalism and the “Politics of Recognition”», στο Gutmann A. (ed.), *Multiculturalism and the “Politics of Recognition”*, Princeton University Press, Princeton, N. Jersey, 1992.
- Χόνετ Ά., *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση. Για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος, Πόλις, Αθήνα, 2000.

¹ Για τη διαμάχη μεταξύ φιλελευθερισμού και κοινοτισμού βλ. Μολύβας Γ., «Ο Sandel και τα θεμέλια της κοινοτιστικής αμφισβήτησης του ρωλσιανού φιλελευθερισμού», στο Μ. Sandel, *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003, Mulhall S. and Swift A., *Liberals and Communitarians*, Blackwell, Oxford, 1992, Avigneri S. and de-Shalit A., *Communitarianism and Individualism*, Oxford University Press, Oxford, 1992, Σιούφα Β., *Η κριτική του κοινοτισμού στο φιλελευθερισμό*, (Διδακτορική Διατριβή), Ιωάννινα, 2002.

² Για πιο εκτενή παρουσίαση της άποψης του Taylor : C. Taylor, «Multiculturalism and the “Politics of Recognition”», στο A. Gutmann (ed.), *Multiculturalism and the “Politics of Recognition”*, Princeton University Press, Princeton, N. Jersey, 1992.

³ A. Honneth, T. McCarthy, C. Offe and A. Wellmer, *Cultural – Political Interventions in the Unfinished Project of the Enlightenment*, M.I.T. Press, Cambridge, Ma, 1992 και στα ελληνικά Ά. Χόνετ, *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση. Για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος, Πόλις, Αθήνα, 2000.

⁴ Βλ. Ρωλς Τ., *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, (επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου), Πόλις, Αθήνα, 2001, και Rawls J., *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1993.

⁵ Ως «περιεκτικό» αποδίδεται ο όρος «comprehensive». Κατά τον Rawls, περιεκτική είναι εκείνη η αντίληψη η οποία περιλαμβάνει αντιλήψεις για το τι είναι πολύτιμο για τον βίο, όπως επίσης για ιδεώδη της αρετής και του χαρακτήρα, τα οποία καθορίζουν την μη πολιτική πλευρά της ζωής του ατόμου. Συχνά οι θρησκευτικές και διάφορες φιλοσοφικές αντιλήψεις αποτελούν ιδανικά, τα οποία οφείλει το άτομο να πραγματοποιήσει, και τα οποία καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό, ή ακόμα και πλήρως, την ατομική συμπεριφορά. Ο Rawls προκρίνει έναντι των παραπάνω αντιλήψεων την αντίληψη για το τι είναι δίκαιο, η οποία δεσμεύει όλους τους πολίτες. Αυτή η προτεραιότητα αποτελεί εκείνο που καλείται «προτεραιότητα του ορθού» (ή του δίκαιου) έναντι του αγαθού.

⁶ Rawls J., *Political Liberalism*, όπ. παρ., σελ. 175.

⁷ Rawls J., όπ. παρ., σελ. 154.

⁸ Rawls J., όπ. παρ., σελ. 199-200. Αντιπαραθέσεις έχει προκαλέσει η επιλογή από την πλευρά της κοινότητας των Αμις, να απαγορεύει στα νεότερα μέλη της την παρακολούθηση σχολικών μαθημάτων μετά από μια συγκεκριμένη ηλικία. Σύμφωνα με τον πολιτικό φιλελευθερισμό, το κράτος δεν νομιμοποιείται να επιβάλλει τη συνέχιση της σχολικής εκπαίδευσης σε κοινότητες, οι παραδοσιακές αξίες των οποίων αντιτίθενται σε αξίες, που προωθεί η φιλελεύθερη εκπαίδευση.

⁹ Για όλη την προβληματική βλ. Habermas J., *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*, Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1994.

¹⁰ Η συζήτηση γίνεται στη σκιά των κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν το 19^ο αιώνα, όταν η πλειοψηφία των πολιτών ανήκε στο Προτεσταντικό δόγμα, γεγονός το οποίο οδήγησε πολλούς Καθολικούς να απέχουν από την δημόσια εκπαίδευση. Στην περίπτωση που εξετάζουμε, η κατάσταση έχει πλέον αντιστραφεί και οι Προτεστάντες αποτελούν πλέον τη μειοψηφία, η οποία διεκδικεί την επιβίωσή της.

¹¹ Macedo S., *Diversity and Distrust : Civic Education in a Multicultural Democracy*, Harvard University Press, Cambridge, Ma, 2000. Βλ. επίσης Reese R., «Review of S. Macedo *Diversity and Distrust*», *The American Political Science Review*, Vol. 95, No. 3, Sep. 2001, σελ. 735-736, Callan E., «Review of S. Macedo *Diversity and Distrust*», *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 33, No. 4, Dec. 2000, σελ. 861-862.

¹² Macedo S. «Transformative Constitutionalism and the Case of Religion. Defending the Moderate Hegemony of Liberalism», *Political Theory*, Vol. 26, No. 1, Feb. 1998, σελ. 56-80.

¹³ Βλ. Macedo S., «Liberal Civic Education and Religious Fundamentalism : The Case of God v. John Rawls?», *Ethics*, Vol. 105, No. 3, Apr. 1995, σελ. 491.

¹⁴ Η προτεραιότητα του ορθού χαρακτηρίζει τη φιλελεύθερη θεωρία ήδη από την καντιανή σκέψη βλ. Καντ Ι., «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα : Τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», στο *Δοκίμια*, εισαγ., μτφρ., σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, Δωδώνη, Αθήνα, 1971, σελ. 111-159. Για τις έννοιες του ορθού και του αγαθού, σχετικά με τη διαμάχη φιλελευθερισμού – κοινοτισμού βλ. Σιούφα Β., όπ. παρ., σελ. 72-75.

- ¹⁵ Βλ. Macedo S., *Liberal Virtues : Citizenship, Virtue and Community*, Oxford University Press, Oxford, 1990.
- ¹⁶ Macedo S., «Liberal Civic Education and its limits», *Canadian Journal of Education*, Vol. 20, No. 3, Summer 1995, σελ. 304-314.
- ¹⁷ Macedo S., «Liberal Civic Education and Religious Fundamentalism : The Case of God v. John Rawls?», όπ. παρ., σελ. 490.
- ¹⁸ Macedo S., όπ. παρ., σελ. 496.
- ¹⁹ Τη συμφωνία με τον πολιτικό φιλελευθερισμό του Rawls, σχετικά με τα ζητήματα της εκπαίδευσης, υποστηρίζει και ο Donald J. Moon, Βλ. Moon, D. J., «Liberalism, Autonomy and Moral Pluralism», *Political Theory*, Vol. 31, No. 1, Feb. 2003, σελ. 125-135. Το ίδιο δέχεται και ο Eamon Callan, ο οποίος όμως θεωρεί απαραίτητη μια πιο εκτεταμένη ηθική αντίληψη. Ο Callan αντιλαμβάνεται τον πολιτικό φιλελευθερισμό του Rawls ως συνέχεια των απόψεων του Dewey. Θεωρεί ότι πρέπει να ενθαρρύνουμε όχι μόνον το σεβασμό στο πολιτικό πεδίο, όπως πρεσβεύει ο πολιτικός φιλελευθερισμός, αλλά επίσης να ενθαρρύνουμε τη δημιουργία συμπάθειας μεταξύ των πολιτών που προέρχονται από διάφορα θρησκευτικά και λοιπά δόγματα, πρόγραμμα που πιθανώς θα υπερέβαινε το εύρος του πολιτικού φιλελευθερισμού. Η συμπάθεια μεταξύ των πολιτών δεν έρχεται σε αντίθεση με την ανάπτυξη κριτικής άποψης για τις θρησκευτικές και λοιπές πεποιθήσεις, η οποία πρέπει επίσης να αποτελεί προτεραιότητα της πολιτικής εκπαίδευσης, θεωρεί ο Callan. Βλ. Callan E., «Common Schools for Common Education», *Canadian Journal of Education*, Vol. 20, No. 3, Summer 1995, σελ. 251-271.
- ²⁰ Raz J., «Facing Diversity : The Case of Epistemic Abstinance», *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 19, No. 1, Winter 1990, σελ. 3-46.
- ²¹ Gutmann A., *Democratic Education*, Princeton University Press, Princeton, N. Jersey, 1987, σελ. 22.
- ²² Gutmann A., όπ. παρ., σελ. 17.
- ²³ Gutmann A., «Undemocratic Education», στο Rosenblum, N. (ed.), *Liberalism and the Moral Life*, Harvard University Press, Cambridge, Ma, 1989. Βλ. επίσης Rosenblum N., «Review of A. Gutmann, *Democratic Education*», *Political Science Review*, Vol. 82, No. 4, Dec. 1988, σελ. 1355-1356.
- ²⁴ Κριτική ωστόσο έχει ασκηθεί στη δημοκρατική αντίληψη της εκπαίδευσης της Gutmann, βλ. Post D., «Liberalism and Its Discontents: A Review of Berger, Tarcov, and Gutmann», *American Journal of Education*, Vol. 96, No. 4, Aug. 1988, σελ. 533-555. Εδώ ο συγγραφέας θεωρεί ότι η ευρεία συναίνεση, που προϋποτίθεται για την παραπάνω αντίληψη, δεν υπάρχει στις Ηνωμένες Πολιτείες.
- ²⁵ Gutmann A., *Democratic Education*, όπ. παρ., σελ. 104.
- ²⁶ Για το ζήτημα αυτό βλ. Gutmann A. and Thompson D., «Why Deliberative Democracy is Different», στο Frankel Paul E., Miller Jr. F.D., Jeffrey P. (eds.), *Democracy*, Cambridge University Press, N. York, 2000.
- ²⁷ Gutmann A. and Thompson D., «Moral Conflict and Political Consensus», *Ethics*, Vol. 101, No. 1, Oct. 1990, σελ. 64-88.
- ²⁸ Gutmann A., «Civic Education and Social Diversity», *Ethics*, Vol. 105, No. 3, Apr. 1995, σελ. 558.
- ²⁹ Gutmann A., όπ. παρ., σελ. 579.
- ³⁰ Kymlicka W., *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*, Oxford University Press, N. York, 2001, σελ. 310.
- ³¹ Kymlicka W., όπ. παρ., σελ. 296-300.
- ³² Galston W., «Civic Education in the Liberal State», στο Rosenblum, N. (ed.), *Liberalism and the Moral Life*, Harvard University Press, Cambridge, Ma, 1989, σελ. 93.
- ³³ Galston W., «Review of *Diversity and Distrust* by St. Macedo», *Ethics*, Vol. 112, No. 2, Jan. 2002, σελ. 390.
- ³⁴ Galston W., όπ. παρ., σελ. 386-391, και Galston W., «Liberal Virtues», *The American Political Science Review*, Vol. 82, No. 4, Dec. 1988, σελ. 1277-1290.
- ³⁵ Galston W., «Review of *Diversity and Distrust* by S. Macedo», όπ. παρ., σελ. 391.
- ³⁶ Galston W., «Two Concepts of Liberalism», *Ethics*, Vol. 105, No 3, Apr. 1995, σελ. 520.
- ³⁷ Galston W., όπ. παρ., σελ. 522-523.
- ³⁸ Galston W., όπ. παρ., σελ. 524-525.
- ³⁹ Galston W., όπ. παρ., σελ. 532-533.
- ⁴⁰ Galston W., *Liberal Purposes*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Έλληνες στο Καμερούν, ιστορία μιας επιχειρηματικής παρουσίας στην υποσαχάρια Αφρική(από τις απαρχές ως τα τέλη του 1970)

Nicolas Metaxides¹, Michel Fabrice Akono Abina²

Περίληψη στα ελληνικά

Η αναδρομή στην ιστορία της ελληνικής διασποράς στο Καμερούν συνδέεται με τις εμπορικές δραστηριότητες των Ελλήνων σε όλη την επικράτεια της χώρας ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Η παρουσία τους αν και «ενισχύθηκε» από την αποικιοκρατία στηρίχτηκε τόσο στην ικανότητά τους να αναπτύσσουν σχέσεις με τους αυτόχθονες, όσο και στις σχέσεις συνεργασίας με ντόπιους εμπόρους που «μαθήτευσαν» στο πλευρό των Ελλήνων στις εμπορικές πρακτικές «δυτικού τύπου». Στο κοινωνικό φαντασιακό των Καμερουνέζων ο Έλληνας θεωρείται, «γεννημένος έμπορος». Αντίστοιχα στο φαντασιακό των Ελλήνων οι Bamiléké είναι εκείνοι που ξεχωρίζουν με το επιχειρηματικό τους δαιμόνιο. Οι Έλληνες, μη αναγνωρίζοντας κατά κανόνα τη συμβολή των ντόπιων στην επιτυχία τους στο εμπόριο, αποδίδουν συχνά σε αυτούς – κυρίως στους Bamiléké - το βάρος της μετά το τέλος της δεκαετίας του 1970 αρνητικής συγκυρίας.

Λέξεις-κλειδιά : Έλληνες, Εμπόριο, Καμερούν, Υποσαχάρια Αφρική

¹ PhD in economics, PhD in human geography

² Master's degree in History of International Relations

Εισαγωγή

Από το 17ο αιώνα, το Καμερούν υπήρξε τόπος προσέλκυσης ευρωπαίων και ασιατών εμπόρων, ο αριθμός των οποίων αυξάνεται αισθητά μετά το τέλος της γερμανικής παρουσίας στη χώρα (1916). Το 1922 ανατέθηκε από την Κοινωνία των Εθνών, στη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία, η προστασία της χώρας με τη μορφή της Κηδεμονίας, γεγονός που κατέστησε το Καμερούν διεθνή «προορισμό» για όλες τις χώρες μέλη της Κοινωνίας των Εθνών. Μεταξύ των ξένων που εγκαταστάθηκαν στο Καμερούν και ξεχώρισαν με την παρουσία τους ήταν και μια μικρή κοινότητα Ελλήνων εμπόρων. Ονόματα, όπως των Παπαδόπουλου, Κρητικού, Δημητρόπουλου, Πολύδωρα, Κυριακίδη, Αντωνιάδη, Δεσποτάκη, Μαυρομάτη, Ιακωβίδη, Τσεκένη, Νικητόπουλου, Αρνόπουλου, παραπέμπουν σε μια ισχυρή ελληνική παρουσία στην αφρικανική αυτή χώρα³.

Χάρτης του Καμερούν

3 Archives Nationales de Yaoundé (ANY), 2AC, 9159, Européens : immigration et émigration européennes au Cameroun, 1940.

Οι Έλληνες ανέπτυξαν υπομονετικά ένα εκτεταμένο εμπορικό δίκτυο σε όλο το κεντροδυτικό Καμερούν. Η εμπορική τους παρουσία γίνεται εμφανής σε όλες σχεδόν τις πόλεις του κεντροδυτικού Καμερούν. Η πόλη που τους προσέλκυσε αρχικά ήταν η Douala, σημαντικό φυσικό ποτάμιο λιμάνι στις εκβολές του ποταμού Wouri στον Ατλαντικό ωκεανό. Η Douala πρόσφερε την σημαντική της κάλυψη στις εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες ενός κοσμοπολίτικου πληθυσμού που δεν έπαψε, για αρκετές δεκαετίες, να εισρέει προς την παράκτια αυτή περιοχή και την ενδοχώρα της (Mainet 1981, 1985). Άλλος σημαντικός πόλος έλξης υπήρξε η πόλη Yaoundé, πρωτεύουσα και διοικητικό κέντρο της χώρας που βρίσκεται στην επαρχία του Κέντρου και σε απόσταση 250 περίπου χιλιομέτρων από τη Douala. Η πόλη αυτή είναι γνωστή για το ήπιο κλίμα της, τα εύφορα εδάφη της και τους φιλόξενους αυτόχθονες κατοίκους της Ewondo, Benë και Eton, που είχαν ως κυριότερη ασχολία τους την καλλιέργεια και πώληση των προϊόντων του κακάο (Franqueville 1984).

Στα δυτικά, βορειοδυτικά ευδοκούν οι μεγάλες βιομηχανικού τύπου φυτείες καφέ⁴, μπανάνας που αρχικά δημιούργησαν οι Γερμανοί⁵ και ακολούθως διατήρησαν οι Γάλλοι (Barbier - Champaud - Gendreau 1983). Στα δυτικά, νοτιοδυτικά ευνοούνται οι καλλιέργειες του κακάο και τα φοινικόδεντρα. Οι κύριες γεωγραφικές περιοχές που ευνοούν όμως το κακάο είναι αυτές στα κεντρικά και νότια, καθώς σε αυτές υπάρχουν

4 Η καλλιέργεια του καφέ γίνεται σε τέσσερις ζώνες: 1. Κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής που συνδέει τη Douala με τη Nkongsamba μέχρι το υψόμετρο των 1000 μέτρων σε ηφαιστειακά εδάφη, 2. Στα δυτικά και σε υψόμετρο μεταξύ 1100 και 1800 μέτρων (καφές Arabica) στις περιοχές Bamoum και Bamiléké, μεταξύ των πόλεων Dschang, Bafoussam και Foumban, 3. Στις νότιες και δασικές περιοχές (καφές robusta), 4. Στα ανατολικά της χώρας στις περιοχές των πόλεων Batouri, Bertoua, Yokadouma (καφές excelsa) (Lembezat 1954 : 140-141).

5 Το Καμερούν κατά την πρώτη περίοδο της γερμανικής αποικιοκρατίας (1884-85) είναι σημείο ελλιμενισμού των γερμανικών πλοίων και τόπος συναλλακτικού εμπορίου. Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται μέχρι τα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα. "Νέες εμπορικές ροές δημιουργήθηκαν και ισχυρά ιδιωτικά συμφέροντα μπαίνουν στο παιχνίδι, παρά την αρχική αντίθεση της Μητρόπολης (...). Η διοίκηση θα κάνει τα πάντα για την προώθηση των συμφερόντων αυτών. Οι μεγάλες γερμανικές εταιρείες κινούνται προς την κατεύθυνση της εκμετάλλευσης του δασικού πλούτου (ξυλεία, καουτσούκ κτλ.) στα νοτιοανατολικά του Καμερούν. Αυτή είναι και η χρονική στιγμή της γέννησης των μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων που στόχο είχαν την παραγωγή - με ευρωπαϊκές μεθόδους - εξαγωγίμων προϊόντων για την κάλυψη των αναγκών των ευρωπαϊκών αγορών. Αυτές οι φυτείες αναπτύχθηκαν στις παράκτιες ζώνες νοτιοδυτικά της χώρας. Οι ντόπιοι που εργάζονται σε αυτές τις φυτείες δεν είναι μεταφορείς - βαστάζοι, όπως αυτοί που χρησιμοποιούνταν από τις εταιρείες εκμετάλλευσης του δασικού πλούτου για τη μεταφορά του καουτσούκ κατά μήκος των δασικών δρόμων προς την ακτή, αλλά ως εργατικά χέρια που έρχονταν από την ενδοχώρα με κατεύθυνση τις φυτείες στην περιοχή του όρους Καμερούν. Οι μεγάλες βιομηχανικού τύπου αγροτικές εκμεταλλεύσεις βρίσκονται σε ανταγωνισμό με τις μεγάλες εκτάσεις που είχαν παραχωρηθεί σε αποίκους (Lembezat 1954 : 18-19).

οι ιδανικές για την ευδοκίμησή του εδαφικές και κλιματολογικές συνθήκες⁶. Η ελληνική παρουσία συνδέεται με την αποικιοκρατία και κατά συνέπεια με τις κύριες αποικιακές εκμεταλλεύσεις που είναι η παραγωγή και εμπορία εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων όπως οι μπανάνες, ο καφές, το κακάο, το φοινικέλαιο. Έτσι οι Έλληνες απασχολούνται και σε πολλές περιπτώσεις γίνονται ιδιοκτήτες φυτειών μπανάνας και καφέ στις πόλεις βόρεια της Douala και κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής Douala – Nkongsamba. Στα κεντρικά και νότια εμπορεύονται κακάο καθώς οι περιοχές μέσα στο τροπικό δάσος δεν ευνοούν τις εκτεταμένες φυτείες αλλά τις μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις που αναπτύχθηκαν εξαιτίας της επιβολής στους ντόπιους από τους Γάλλους της καλλιέργειας του κακάο στη θέση της μέχρι τότε καλλιέργειας βρώσιμων αγροτικών προϊόντων⁷.

Κατά την άφιξή τους στο Καμερούν, οι Έλληνες, έρχονται να δουλέψουν για λογαριασμό μεγάλων ευρωπαϊκών οίκων. Δείχνουν την αξία τους δουλεύοντας στην ενδοχώρα για λογαριασμό των οίκων αυτών, ενώ κάποιοι ιδρύουν τη δική τους εμπορική δραστηριότητα (Charbonneau 1961 : 91). Εμπορεύονται κυρίως εξαγώγιμα αγροτικά προϊόντα, ενώ πωλούν στη λιανική εισαγόμενα προϊόντα καθημερινής χρήσης (Métaxidès 2010). Ωστόσο, αν και η φήμη τους σφυρηλατήθηκε κυρίως γύρω από το εμπόριο του κακάο και του καφέ⁸, οι Έλληνες ενίσχυσαν τον επιχειρηματικό

6 Το κακαόδέντρο είναι ένα ευαίσθητο δέντρο που δεν αντέχει στις πολύ υψηλές θερμοκρασίες, με ιδανική γι' αυτό θερμοκρασία αυτή που κυμαίνεται γύρω από τους 27ο και δεν ξεπερνά τους 32ο. Ευνοϊκές για την ανάπτυξή του όλες οι περιοχές του Καμερούν νότια των υψιπέδων της Adamaoua. Οι δασικές περιοχές στα κεντρικά και νότια της χώρας προσφέρονται περισσότερο στην καλλιέργεια του κακαόδέντρου με βροχοπτώσεις (γύρω στα 1500 mm) και αρκετά εκτεταμένη ξηρή περίοδο. Οι δυο άλλες ζώνες (η παράκτια δυτική στα όρια του όρους Καμερούν και η παράκτια νότια, χαρακτηρίζονται από ψηλότερες βροχοπτώσεις, γεγονός που δεν εμποδίζει την ανάπτυξη του φυτού αλλά δυσκολεύει την καλλιέργειά του αφού η υγρασία ευνοεί περισσότερο τις ασθένειες του φυτού, με αποτέλεσμα την μείωση της απόδοσης του φυτού στις ζώνες αυτές (Champaud 1966 : 105, 106).

7 Το κύριο εξαγώγιμο προϊόν του Καμερούν ήταν το κακάο που αναπτύχθηκε κυρίως επί γαλλικής διοίκησης και από τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Μεταξύ 1929-30 η πτώση των τιμών του κακάο «έδιωξε» τους Ευρωπαίους αφήνοντας την παραγωγή του κακάο στα χέρια των ντόπιων, στους οποίους όμως η καλλιέργεια του κακαόδέντρου επιβλήθηκε με παροτρύνσεις και πιέσεις από τη γαλλική διοίκηση μέσω άσκησης πολιτικών όπως για παράδειγμα η επιβολή κεφαλικού φόρου (Santoir – Borde (éd.), planche 12, 1995: 2). Η καλλιέργεια του κακαόδέντρου αυξήθηκε εντυπωσιακά στο ανατολικό (γαλλικό) Καμερούν μεταξύ 1919 και 1939, περίοδο στην οποία η παραγωγή διπλασιαζόταν κάθε τέσσερα χρόνια (Champaud 1966: 108). «Την πρώτη δεκαετία μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η παραγωγή και εξαγωγή εμπορεύσιμων αγροτικών προϊόντων αυξήθηκε πολύ γρήγορα. Τα τρία βασικά εξαγώγιμα προϊόντα, καφές, κακάο, μπανάνες αποτελούσαν το 70% της αξίας των εξαγωγών» (Joseph 1986 : 134).

8 Στο κοινωνικό φαντασιακό ο Έλληνας θεωρείται, ακόμα και σήμερα, ο «άνθρωπος του κακάο και του καφέ». Μια τέτοια «στερεότυπη εικόνα» αποδεικνύει ότι η δραστηριότητα αυτή των Ελλήνων αποτελούσε το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της παρουσίας τους και του πλουτισμού τους στο Καμερούν.

τους προσανατολισμό επεκτείνοντας τις δραστηριότητές τους – από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 - σε τομείς όπως η μεταποίηση, οι μεταφορές, οι κατασκευές (Métaxidès 2010a).

Οι Έλληνες έμποροι – σε αντίθεση με τους ευρωπαϊούς αποικιοκράτες – ανέπτυξαν εμπορικές σχέσεις με τους ομολόγους τους αυτόχθονες. Μετέφεραν σε αυτούς την «δυτική» εμπορική τεχνογνωσία ήδη από τη δεκαετία του '50. Με την ανεξαρτητοποίηση του Καμερούν (1960), οι αρχές της χώρας προώθησαν σταδιακά την ανάπτυξη μιας ντόπιας οικονομικής ελίτ. Αρχίζει μια περίοδος οικονομικού ανταγωνισμού μεταξύ Ελλήνων και Καμερουνέζων εμπόρων που γίνεται εντονότερη στη δεκαετία του 1970. Από το σημείο αυτό και μετά οι Έλληνες καλούνται να αξιοποιήσουν τις εμπορικές στρατηγικές τους και τα επιχειρηματικά τους δίκτυα για να επιβιώσουν και, παρά τις δυσμενείς συνθήκες, σε σημαντικό βαθμό το επιτυγχάνουν.

1. Καμερούν: Χώρα υποδοχής Ελλήνων μεταναστών.

Το Καμερούν, χώρα της Κεντρικής Αφρικής, ανοίγεται στον Ατλαντικό ωκεανό (στον κόλπο της Biafra), και εκτείνεται προς βορρά μέχρι τη λίμνη του Tchad σχηματίζοντας ένα νοητό τρίγωνο επιφάνειας 475.442 km², που συνδέει την ισημερινή με τη δυτική Αφρική. Χαρακτηρίζεται, όχι άδικα, ως *Αφρική σε μικρογραφία*⁹.

Οι Έλληνες έφτασαν στο Καμερούν σε δυο φάσεις : Η πρώτη ήταν στις αρχές της δεκαετίας του 1920 ενώ η δεύτερη χρονολογείται στα τέλη της δεκαετίας του 1940¹⁰. Οι πρωτοπόροι της πρώτης φάσης ήταν κυρίως ποντιακής και μικρασιατικής καταγωγής που μετά την Καταστροφή (1922) και την ανταλλαγή των πληθυσμών (1923) βρέθηκαν στη Douala μέσω Μασσαλίας. Σημαντικό χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της περιόδου είναι το γεγονός ότι οι Έλληνες μετανάστες είχαν μια ατελή εικόνα του αφρικανικού περιβάλλοντος (Métaxidès 2010 : 79). Η δεύτερη φάση χαρακτηρίζεται από τη μετανάστευση προερχόμενη από αφρικανικές χώρες όπως η

⁹ Η γεωμορφολογία του Καμερούν είναι πολυποίκιλη. Τροπικά δάση στα νότια που δίνουν τη θέση τους στη σαβάνα και τις στέπες της περιοχής του Sahel. Τα οροπέδια της Adamaoua προεκτείνονται από βορειοανατολικά ως τα νοτιοδυτικά στις ηφαιστειακές περιοχές του όρους Καμερούν (4095 μ.). Η οροσειρά της Adamaoua καθορίζει επίσης και τον υδρογραφικό προσανατολισμό της χώρας καθώς σε αυτή πηγάζουν οι ποταμοί που καταλήγουν είτε στη λίμνη του Tchad στα βόρεια, είτε στον Ατλαντικό στα νοτιοδυτικά, είτε ενισχύουν το υδρογραφικό τοπίο της γειτονικής Νιγηρίας (Métaxidès 2010: 91).

¹⁰ Όταν οι Έλληνες έφτασαν στο Καμερούν βρήκαν μια χώρα ελάχιστα αστικοποιημένη. Το 1933 μόλις το 3% του συνολικού πληθυσμού ήταν αστικοποιημένο, που μόλις και έφτανε το 12,1% το 1960.

Αίγυπτος, η Αιθιοπία, το Βελγικό Κονγκό, αλλά και από την ηπειρωτική (κυρίως ανατολική Μακεδονία και Θράκη) και νησιωτική Ελλάδα (κυρίως τα Δωδεκάνησα) (Métaxidès 2010a : 172).

Οι κυριότεροι παράγοντες ώθησης στη μετανάστευση των Ελλήνων στο Καμερούν ήταν πρωταρχικά οικονομικοί¹¹. Ο ρόλος τους στο οικονομικό σύστημα που γέννησε η αποικιοκρατία ήταν «ο ρόλος του μεσάζοντα ανάμεσα στο αποικιοκρατικό κεφάλαιο και στις ευρωπαϊκές μεγάλες επιχειρήσεις από τη μια και στον ιθαγενή λαό από την άλλη. Η συγκέντρωση και η προώθηση της εγχώριας παραγωγής προς τις μεγάλες εξαγωγικές εταιρείες, καθώς και η διοχέτευση εισαγόμενων προϊόντων μέσω του λιανικού εμπορίου απαιτούσαν καθημερινά στενή επαφή με τον ντόπιο παραγωγό και καταναλωτή... » (Μαρκάκης 1998 : 15). Η ροή των Ελλήνων προς το Καμερούν αυξήθηκε από τη δεκαετία του 1950 και εντεύθεν¹². Σε αυτό συντέλεσαν διάφοροι παράγοντες όπως η αυξανόμενη μεταναστευτική βάση, δηλαδή η μαγιά εκείνων των πρωτοπόρων που θα προσελκύσουν στη συνέχεια συγγενείς, συντοπίτες και φίλους. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας ήταν η αυξανόμενη χρήση αεροπορικής συγκοινωνίας που μικραίνει τις αποστάσεις, αν και ακόμα και το αεροπορικό ταξίδι έχει μεγάλη διάρκεια και το ταξίδι ακόμα και με αεροπλάνο είναι κουραστικό. Η ελληνική παρουσία αυξάνεται αριθμητικά, και η θέση της στην οικονομία του Καμερούν ενισχύεται σταδιακά ως τα μέσα στη δεκαετία του 1970 και διατηρούν την θέση τους αυτή ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Εξαιτίας της πετρελαϊκής κρίσης (δεκαετία 1970) και της «εθνοκεντρικής» πολιτικής του Προέδρου Ahidjo¹³, οι πρώτοι που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν σταδιακά τη χώρα ήταν οι μεγάλοι γαλλικοί οίκοι που προμήθευαν με εισαγόμενα προϊόντα τους λιανέμπορους μεταξύ των οποίων και τους

11 « Η αυξανόμενη πενία της Ελλάδας λόγω των γνωστών συνθηκών οικονομικής υπανάπτυξης, η μεγάλη ύπαρξη ιδιοκτησίας γης φεουδαρχικού τύπου, η ανυπαρξία βιομηχανικής υποδομής καθώς και τα δημογραφικά και οικονομικά προβλήματα που συσώρευσε στη χώρα η Μικρασιατική καταστροφή, ήταν οι κυριότεροι παράγοντες ώθησης για μετανάστευση» (Μάντζαρης 1981: 146).

12 Το 1935 υπήρχαν στο Καμερούν 103 Έλληνες (5% του συνόλου των ξένων στη χώρα) αποτελώντας τη δεύτερη, μετά τους Γάλλους κοινότητα ξένων στο Καμερούν (οι Γάλλοι ήταν 1761 δηλαδή 85% του συνόλου των ξένων) (Mbembe 1996 : 57). Στα τέλη του 1951 οι Έλληνες στο Καμερούν είναι 388 (3,08% του συνόλου των ξένων στη χώρα) ενώ οι Γάλλοι αριθμούν 10739 άτομα (85,42% του συνόλου των ξένων). Ακολουθούν οι Συριο – Λιβανέζοι με 169 άτομα (ποσοστό 1,34% του συνόλου των ξένων στο Καμερούν) (Lembezat 1954 : 71). Στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας μετά την ανεξαρτησία (απογραφή πληθυσμού του 1976) παρατηρούμε ότι οι αλλόχθονες Αφρικανοί αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα ξένων στο Καμερούν. Ακολουθούν οι Γάλλοι και στη συνέχεια οι Έλληνες (οι Έλληνες αποτελούν κάτι λιγότερο από το 5% του συνολικού πληθυσμού των ξένων στο Καμερούν) (Mainet 1985 : 87).

13 Πρώτος Πρόεδρος του Καμερούν (1960-1982).

Έλληνες. Οι Έλληνες που ως τότε αγόραζαν αποκλειστικά από τους γαλλικούς οίκους για να πουλήσουν στη λιανική, τώρα πήγαιναν οι ίδιοι στην Ευρώπη να αγοράσουν προϊόντα και έγιναν εισαγωγείς (Métaxidès 2010a : 174-175).

Η ελληνική δραστηριότητα στο Καμερούν συνδέεται αρχικά με τις δραστηριότητες που δρομολόγησε η αποικιοκρατία. Σχετίζεται με την εμπορία των εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων, την εκμετάλλευση της ξυλείας και του ορυκτού πλούτου και το γενικό εμπόριο (εισαγωγές ηλεκτρικού εξοπλισμού, υφασμάτων, ειδών κιγκαλερίας κτλ.). Η εκμετάλλευση του δασικού πλούτου και του ορυκτού πλούτου για την περίπτωση του Καμερούν, γινόταν ως το 1914 από τους Γερμανούς, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν και τις φυτείες που έφτιαξαν στα δυτικά της χώρας κυρίως στην περιοχή του όρους Καμερούν. Αργότερα την εκμετάλλευση του πλούτου της χώρας πήραν, μετά την ήττα των Γερμανών στο Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, οι Άγγλοι και οι Γάλλο¹⁴. Ακολούθως οι Γάλλοι διατήρησαν τις βιομηχανικές καλλιέργειες εξαγωγίμων προϊόντων (καφέ, μπανάνες) στα δυτικά της χώρας στην περιοχή του όρους Καμερούν και τις περιοχές των Grassfields και αντίστοιχα επέβαλαν την καλλιέργεια κακάο στα κεντρικά και νότια της χώρας (βλέπε ανωτέρω σημείωση 6).

Οι εξαγωγικοί οίκοι προσλάμβαναν κυρίως Έλληνες και τους έστελναν στην ενδοχώρα να διαπραγματευτούν την αγορά των προϊόντων με τους ντόπιους καλλιεργητές. Συχνά οι αντιπρόσωποι αυτοί ίδρυσαν, παράλληλα με το ρόλο τους ως ενδιάμεσων για την αγορά προϊόντων, μια μικρή λιανική επιχείρηση και πουλούσαν είδη πρώτης ανάγκης στους ντόπιους. Το πλεονέκτημα αυτών των Ελλήνων εμπόρων ήταν το γεγονός ότι έμεναν κοντά στους ντόπιους, μάθαιναν τη γλώσσα, τα ήθη και έθιμά τους και με τον τρόπο αυτό γίνονταν απολύτως απαραίτητοι στους χονδρέμπορους και εξαγωγείς. Συχνά μετά από κάποια χρόνια γίνονταν και οι ίδιοι χονδρέμποροι αγοράζοντας τα προϊόντα για λογαριασμό τους. Παράλληλα με τη δραστηριότητά τους στην ενδοχώρα, ίδρυσαν και εμπορικά καταστήματα και αποθήκες στις μεγάλες πόλεις και κυρίως στη Douala, κύριο εξαγωγικό κόμβο τόσο της χώρας όσο και όλης της ενδοχώρας της Κεντρικής Αφρικής. Υπήρχαν βέβαια και οι Έλληνες

¹⁴ Η Γαλλία πήρε το ανατολικό Καμερούν, ενώ το δυτικό Καμερούν πήρε η Βρετανία που είχε στη σφαίρα επιρροής της και τη Νιγηρία.

εκείνοι που έρχονταν στην Αφρική ως εποχιακοί μετανάστες την εποχή της συγκομιδής¹⁵.

Οι Έλληνες προσπάθησαν να κρατήσουν μια στάση σχετικά φιλική με τους ντόπιους στους οποίους είχαν και το συμφέρον να πωλούν τα προϊόντα τους (βιομηχανικά προϊόντα, όπως ηλεκτρικά είδη, υφάσματα κλπ.). Η κυρίαρχη όμως αντίληψη είναι πως τους θεωρούσαν κατώτερους, βρόμικους, οκνηρούς και συχνά κλέφτες, χωρίς ενδιαφέρον και κίνητρο για "πρόοδο". Σε γενικές γραμμές πάντως η σχέση μεταξύ Ελλήνων και Καμερουνέζων αντανακλάται καθαρά στα λόγια του Κ. Αντωνιάδη : « *Οι σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Καμερουνέζων ήταν, κατά κανόνα, πολύ καλές. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι ντόπιοι μεγαλέμποροι, ήδη από την εποχή της αποικιοκρατίας, αλλά και μετά την ανεξαρτησία, απέκτησαν σημαντική επαφή με το εμπόριο χάρη σε έναν Έλληνα φίλο ή και συνεργάτη τον οποίο συχνά συνόδευαν στην Ευρώπη και με τη βοήθεια του οποίου μάθαιναν την ευρωπαϊκή αγορά. Κανένας Καμερουνέζος μεγαλέμπορος δεν εξελίχθηκε μόνος του. Αυτό που συνετέλεσε στην εξέλιξή του ήταν η φιλική σχέση που αναπτύχθηκε σταδιακά ανάμεσα στον πωλητή και τον αγοραστή του. Εντέλει, πιστεύω, συμπληρώνει, ότι οι ισχυρές φιλικές σχέσεις στηρίχθηκαν σε σημαντικό βαθμό στα αισθήματα του Έλληνα που συνδέονται με τα εθιμικά χαρακτηριστικά της χριστιανικής του κουλτούρας* » (Akono Abina 2009). Αντίστοιχα, μεταξύ των Καμερουνέζων υπάρχουν εκείνοι που θεωρούν ότι ο Έλληνας ποτέ δεν υπήρξε αποικιοκράτης και ήταν πιο κοντά στους μαύρους υπαλλήλους του και τις οικογένειές τους, ενώ άλλοι πάλι τους τοποθετούν στην ίδια μοίρα με τους Γάλλους θεωρώντας τους σαν την αιχμή του δόρατος για την αποικιακή εκμετάλλευση στους τομείς όπου οι ίδιοι οι αποικιοκράτες δεν ήταν ανταγωνιστικοί (Métaxidès 2010a : 175-178).

Μετά την ανεξαρτησία (κυρίως στις αρχές του 1970) αναδύθηκε μια ντόπια πολιτικο-εμπορική τάξη που προσομοίαζε σε μια «*αμφισβητήσιμη ντόπια εθνική και γραφειοκρατική μπουρζουαζία*»¹⁶ που σαφώς επηρέασε στην πράξη το οικονομικό και

15 Τέλη Αυγούστου ως μέσα Φεβρουαρίου που γίνεται η συλλογή, το στέγνωμα και η πώληση του κακάο.

16 Οι θεωρίες περί κράτους στη Μαύρη Αφρική που αναπτύχθηκαν μετά τις ανεξαρτησίες στηρίζονταν στη χρήση του όρου ethnicity, με τις εθνότητες να αντιμετωπίζονται ως δομές που υποτίθεται ότι οργανώνουν σημαντικές πλευρές των ατόμων σε επίπεδο γλωσσικής επικοινωνίας, κουλτούρας με την έννοια της έκφρασης και της τελετουργίας, της συγγένειας, της παραγωγής και αναπαραγωγής. Η αποικιακή διοίκηση χρησιμοποίησε την εθνότητα ως πολιτική μονάδα στην οποία απέδωσε μια μακρά αναντίρρητη παράδοση ιστορικά εξελισσόμενη (Ranger 2004 : 225-278.). Ενώ η αποικιοκρατία

συνεπώς και επιχειρηματικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσονταν και οι ξένοι (Αφρικανοί αλλά και μη Αφρικανοί όπως οι Έλληνες). Η διαφθορά, για παράδειγμα, σε όλες τις βαθμίδες της διοίκησης και του κράτους¹⁷ έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του επιχειρηματικού status όλων των οικονομικών δρώντων και κατά συνέπεια και των Ελλήνων.

2. Η ανθρωπολογία μιας επιχειρηματικής μετανάστευσης.

Το πορτρέτο του Έλληνα μετανάστη στην Αφρική «εμφανίζει έναν νέο, αγρότη, αμόρφωτο και ανειδίκευτο» (Μαρκάκης 1998: 29). Αυτή είναι η περιγραφή του μέσου Έλληνα μετανάστη στην Αφρική. Μεταναστεύει στην Αφρική σε ηλικία που κυμαίνεται μεταξύ 20 και 30 ετών, είναι άγαμος και έχει ελάχιστη μόρφωση ή επαγγελματική εκπαίδευση. Αυτή η περιγραφή του Μαρκάκη, ενώ δεν απέχει από την πραγματικότητα, δεν αποτυπώνει με πιστότητα την εικόνα των Ελλήνων μεταναστών στο Καμερούν, ιδιαίτερα εκείνων που ήρθαν στο διάστημα από το 1920 ως τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου πολέμου, που ήταν στην πλειοψηφία τους μικρασιατικής καταγωγής¹⁸.

Ο φαρμακοποιός κύριος Παλαιολόγος – μιγάς ο ίδιος, από πατέρα Έλληνα και μητέρα Καμερουνέζα – μας διηγείται: «Ο πατέρας μου γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1898. Καταγόταν από την Καισάρεια. Το 1922 βρέθηκε στον Πειραιά και από κει στη Μασσαλία. Μέρος της οικογένειας έμεινε στην Ελλάδα, άλλοι μείνανε στη Μασσαλία, ενώ κάποιοι μετανάστευσαν είτε στην Αμερική, είτε στην Αφρική. Δυο από τα αδέρφια του πατέρα μου βρέθηκαν στη Σενεγάλη και άνοιξαν ζαχαροπλαστείο που παρασκεύαζε ανατολίτικα γλυκίσματα. Ο πατέρας μου δούλεψε αρχικά σε μια σαπωνοποιία στη Μασσαλία και με τις οικονομίες του πήγε Αφρική. Επέλεξε να πάει

περίορισε τις μετακινήσεις των πληθυσμών μέσα στα κρατικά όρια που αυθαίρετα δημιούργησε, η διαδικασία εξέλιξης των εθνοτήτων πήρε πολιτική μορφή που αποτελεί μια πραγματικότητα σε πολλούς τομείς της δημόσιας ζωής. Σχετικά με την αντίληψη των Ελλήνων για τους ντόπιους ανταγωνιστές τους και το ρόλο τους – επιχειρηματικό και πολιτικό – σημαντικό ρόλο έπαιξε αυτή η εθνοτική εικονογραφία που χαρακτηρίζει την αποικιακή αντίληψη για τις αφρικανικές εθνότητες [Σχετικά με τις εθνότητες στο Καμερούν και μια περιληπτική περιγραφή της πολιτικής ιστορίας του Καμερούν [βλέπε (Μεταξίδης 2009 : 156 – 158)].

¹⁷ Σχετικά με το κράτος και τη διαφθορά βλέπε Bayart (1979, 1989), Médard (1982, 1990).

¹⁸ Σημαντικά ονόματα της ελληνικής παροικίας στο Καμερούν της περιόδου αυτής είναι, μεταξύ πολλών άλλων, οι Κουλαξίδης (από το 1925 στο Καμερούν), Ομηρίδης (1929), Τσεκένης (1938), Μαυρομάτης (1928), Καλαφατάς (1930).

μέχρι εκεί που του επέτρεπε η τιμή του εισιτηρίου. Έτσι βρέθηκε στη Douala του Καμερούν στα 1927. Βρήκε εκεί τον Ομηρίδη που τον βοήθησε. Στα 1929 έφτασε στο Καμερούν ο Περσίδης που ήταν φαρμακοποιός που καταγόταν και αυτός από την Μικρά Ασία. Ο πατέρας μου έκανε εμπόριο καφέ, κακάο και αραχίδιας. Διέθετε δικά του φορτηγά. Προσκάλεσε και τον αδελφό του στο Καμερούν. Κέρδισαν γρήγορα αρκετά χρήματα και το 1931 αποφάσισαν να γυρίσουν στη Γαλλία και λίγο αργότερα επένδυσαν τα χρήματά τους στην Ελλάδα αγοράζοντας λεωφορεία. Όμως είχαν κάποια ατυχήματα και καθώς είχαν «λησμονήσει» να τα ασφαλίσουν – συνηθισμένη τακτική αυτή εκείνη την εποχή – έχασαν ότι είχαν κερδίσει μέχρι εκείνη τη στιγμή και αποφάσισαν να επιστρέψουν στην Αφρική ξεκινώντας πάλι από το μηδέν».

2.1. Η ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΟ ΚΑΜΕΡΟΥΝ

Ο κυριότερος και ίσως ο μοναδικός παράγοντας προσέλκυσης νέων μεταναστών στην Αφρική και στο Καμερούν εν προκειμένω, ήταν η πρότερη παρουσία ενός φίλου, συγγενούς ή συμπατριώτη. Η παρουσία συγγενών, φίλων ή ομοεθνών έδινε ένα αίσθημα ασφάλειας στο νεοφερμένο και λειτουργούσε για αυτόν επίσης ως πηγή μαθητείας. Μεταξύ των ατόμων που ρωτήσαμε το 28% ήρθαν στο Καμερούν έχοντας ένα συμβόλαιο με ελληνική ή ελληνοκυπριακή επιχείρηση, το 6,8% με γαλλική εταιρεία, το 9% με ελληνοβρετανική εταιρεία, το 55% εργάστηκε σε συγγενείς. Παρατηρήσαμε ότι σημαντικό ρόλο στην ένταξη και προσαρμογή στο περιβάλλον έπαιξε και η επαφή με άτομα κοινής προέλευσης και καταγωγής. Υπήρχαν πολύ έντονοι δεσμοί αλληλεγγύης μεταξύ ατόμων με κοινή καταγωγή. Ο Έλληνας ιδιοκτήτης ενός φούρνου της Douala μας είπε μεταξύ άλλων : «Άφησα τον Πειραιά για τη Μασσαλία. Έφτασα στο Καμερούν στις 17 Μάρτη 1955. Με προσκάλεσε ο θείος μου και νονός μου Δημήτρης Ζερβός. Αυτός δούλευε κοντά στο Μαυρομάτη στις φυτείες του Bangang στα βόρεια της Nkongsamba και της Dschang. Καθώς είχα ωραία φωνή και έψαλλα κάθε Κυριακή στην εκκλησία, ο Μητροπολίτης Νικόδημος που με εκτιμούσε με σύστησε στον Τσεκένη. Στην εταιρεία του Τσεκένη όλοι ήταν από την Καβάλα και τη Δράμα. Εκεί έμεινα μόλις τέσσερις μήνες. Εγώ σαν Ροδίτης που είμαι είχα συχνά προβλήματα με τους άλλους. Υπήρχαν γενικά αντιδικίες με όσους είχαν άλλη καταγωγή, όπως εγώ. Αργότερα βρήκα ένα Ροδίτη μουσουλμάνο τον Ιμπραήμ Παπαγκλί. Είχε δικό του

εμπορικό στη Douala. Έμεινα εκεί ως το 1958 οπότε και έφτιαξα τη δική μου επιχείρηση». Παρόμοια χαρακτηριστικά είχαν και οι σχέσεις καταγωγής και σε επίπεδο συνεταιρισμού.

2.2. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ

Συνήθως, ο πρώτος τόπος διαμονής ήταν προσωρινός. Επίσης κατά τη διάρκεια της παραμονής στο Καμερούν υπήρχε ανάγκη για αρκετές μετακινήσεις και συνήθως κάποιος Έλληνας άλλαζε πολλούς τόπους παραμονής κατά τη διάρκεια της ζωής του εκεί. Ο Πέτρος Βλάχος μας είπε ότι στα 40 και πλέον χρόνια του στο Καμερούν έζησε σε πολλές πόλεις : Douala, Yaoundé, Nkongsamba, Obala, Saa, Bafia, Foumban, Dschang, Bafang, Victoria, Kribi.

2.3. Η ΠΡΩΤΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Η πρώτη δραστηριότητα είναι συνήθως αυτή του υπαλλήλου. Η πλειοψηφία των πρώτων δραστηριοτήτων ήταν η απασχόληση ως ενδιάμεσων αγοραστών εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων και ως υπαλλήλων σε καταστήματα νεωτερισμών και τροφίμων. Η περίοδος της πρώτης απασχόλησης ήταν περίοδος μαθητείας (Métaxidès 2010 : 264).

Ακολουθεί η μαρτυρία ενός Έλληνα που είναι χαρακτηριστική όσων βρέθηκαν στο Καμερούν πριν τη δεκαετία του 1970. «Ο θεός μου έκανε εμπόριο όπως και η πλειοψηφία των Ελλήνων την εποχή εκείνη. Είχε δικό του μαγαζί στη Douala που διατηρούσε με το συνέταιρό του. Πουλούσε είδη διατροφής. Έφερνε όλων των ειδών τα αγαθά από την ενδοχώρα και τα πουλούσε. Λαχανικά, αυγά, ζωντανά πουλερικά κτλ. Τα αγόραζαν από την περιοχή της Nkongsamba. Ο θεός μου ίδρυσε επίσης καταστήματα στα πιο σημαντικά χωριά κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής Douala - Nkongsamba. Έκανε λιανικό και χονδρικό εμπόριο. Στα μαγαζιά του πουλούσε επίσης υφάσματα, έτοιμα ενδύματα, είδη υπόδησης, καπέλα, ομπρέλες, σκεύη εμαγιέ, χειροκίνητες ραπτομηχανές Singer, απορρυπαντικά και είδη πρώτης

ανάγκης όπως κονσέρβες ντομάτας, αλάτι, κονσέρβες σαρδέλας και πολλά ακόμα. Είχε 2-3 φορτηγά για τη μεταφορά των αγαθών. Όταν τα φορτηγά είχαν χώρο μετέφερε και ανθρώπους. Τα φορτηγά έφταναν από τα χωριά στη Nkongssamba με σακιά που περιείχαν σπόρους φοινικόδεντρου, καφέ και κακάο. Στην Nkongssamba γινόταν το παζάρι και πληρώνονταν οι προμηθευτές. Τα προϊόντα μεταπωλούνταν από το θείο μου στους εξαγωγείς της Douala. Λίγες μέρες αφότου έφτασα στο Καμερούν, με έστειλε ο θείος να εργαστώ στο υποκατάστημα της Nkongssamba. Η δουλειά δίπλα στο θείο ήταν το μεγάλο μου σχολείο στο Καμερούν».

Η ζωή στα χωριά έδινε τη δυνατότητα στους νεοφερμένους να μάθουν τις ντόπιες διαλέκτους αλλά κυρίως τα γαλλικά και τα Pidgin¹⁹ που ήταν απαραίτητα για τις συνεννοήσεις στις συναλλαγές με τους ντόπιους.

2.4. Η ΜΟΝΑΧΙΚΗ ΖΩΗ, ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΙΣ ΝΤΟΠΙΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ, Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.

Οι Έλληνες που έφταναν στο Καμερούν ήταν, στη πλειοψηφία τους, νέοι εργένηδες. Από τη δεκαετία του 1950, αλλά κυρίως μετά τη δεκαετία του 1960 άρχισαν να φέρνουν στο Καμερούν και τις οικογένειές τους. Πολλοί από τους Έλληνες εργένηδες του Καμερούν, πηγαίνοντας για διακοπές στην Ελλάδα, φρόντιζαν να βρουν σύζυγο από την πατρίδα. Οι Έλληνες, όπως και οι υπόλοιποι Λευκοί, είχαν σχέσεις με τις ντόπιες γυναίκες, αλλά σπάνια επέλεγαν να ζήσουν μαζί με κάποια από αυτές. Πάντα υπήρχε μια ντόπια γυναίκα διαθέσιμη για να συνάψει σχέση με ένα λευκό. Σε πολλές περιπτώσεις η γυναίκα προσφερόταν ως «δώρο» στο λευκό για το καλωσόρισμα. Η αφρικανή γυναίκα ήταν υπερήφανη να είναι με ένα Λευκό, ακόμα και να έχει παιδί μαζί του. Η σχέση της με το λευκό έμοιαζε να δίνει αξία στην ύπαρξη της. Οι Έλληνες όμως δεν αποδέχονταν σοβαρή σχέση με μαύρη γυναίκα. Είτε εξαιτίας των οικογενειακών και κοινωνικών περιορισμών, είτε εξαιτίας των δεσμών με τη χώρα καταγωγής και την ελληνικότητά τους, το όνειρο όλων ήταν να βρουν στην Ελλάδα την

19 Pidgin : γλώσσα, όχημα (φορέας), βασισμένη σε μια υπάρχουσα φυσική γλώσσα, με πολύ περιορισμένο λεξιλόγιο (συχνά από 700 ως 2000 λέξεις) και μια απλουστευμένη γραμματική. Δεν αποτελεί μητρική γλώσσα αυτών που την μιλούν : είναι μιας μορφής lingua franca, που χρησιμοποιείται από πληθυσμούς που έρχονται σε μεταξύ τους επαφή χωρίς να διαθέτουν κοινή γλώσσα επικοινωνίας.

ιδανική γυναίκα και μάνα για τα παιδιά τους. Η ελληνίδα γυναίκα έρχεται να πάρει τη βασική θέση και την υπόσταση που της δίνει η ελληνική παράδοση της οικογένειας²⁰.

Από τις εφήμερες όμως σχέσεις τους γεννήθηκαν πολλά παιδιά μιγάδες, τα περισσότερα από τα οποία δεν ήταν αναγνωρισμένα από τους φυσικούς πατεράδες τους κυρίως από ντροπή, αφού η πράξη αυτή δεν ήταν αποδεκτή από τον ελληνικό περίγυρο. Παρά το γεγονός όμως ότι οι Γάλλοι θεωρούνταν περισσότερο «προοδευτικοί» στον τομέα των ελεύθερων σχέσεων, ούτε αυτοί είχαν στην πλειοψηφία τους σοβαρές σχέσεις με τις ντόπιες γυναίκες. Συνήθως για τους ξένους λευκούς η γυναίκα έμπαινε στο σπίτι τους με την προκάλυψη της ιδιότητας της «νοικοκυράς» που συμπλήρωνε την παρουσία των υπηρετών και των παιδιών για τα θελήματα. Η γυναίκα προσέφερε τις ερωτικές της υπηρεσίες παίρνοντας ως αντάλλαγμα δώρα για κείνην και την οικογένειά της. Την εποχή εκείνη δεν υπήρχε η πορνεία με τη σημερινή της μορφή. Πάντως η συμπεριφορά του Έλληνα ήταν συνδεδεμένη με την προσπάθειά του να μιμηθεί το μεγάλο Λευκό (βλέπε το Γάλλο αποικιοκράτη). Η παρουσία άλλωστε των Γάλλων και η ομοιότητά του σε επίπεδο χρώματος του δέρματος ενίσχυε την ανάγκη του να διατηρήσει μια απόσταση από τους ντόπιους.

2.5. Η ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Οι Έλληνες δεν είχαν καμία κοινοτική οργάνωση ως τα τέλη της δεκαετίας του 1940 επειδή στα απομακρυσμένα χωριά όπου ζούσαν υπήρχαν ολιγομελείς ομάδες συμπατριωτών τους 5-10 ατόμων. Έτσι οι σχέσεις τους είχαν αποκλειστικά κοινωνικό χαρακτήρα και σχετιζόνταν είτε με τους συμπατριώτες τους, είτε με μέλη άλλων κοινοτήτων όπως αυτές των Γάλλων και των Λιβανέζων. Με την αύξηση του αριθμού τους και την μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους στα αστικά κέντρα από τη δεκαετία 1950 οργανώθηκαν κοινοτικά (Métaxidès 2010 : 180). Ενίοτε έκαναν εθιμοτυπικές επισκέψεις στις τοπικές αρχές (ντόπιους αρχηγούς, δημάρχους, δικαστές) αλλά δεν

20 Μας διηγήθηκαν ότι ο δικτάτορας Στυλιανός Παττακός εβρισκόμενος στο Καμερούν το 1972 στο πλαίσιο περιοδείας του στη Δυτική Αφρική είπε στους παρευρισκόμενους Έλληνες στη συνάντηση που είχε μαζί τους όταν του εξέφρασαν την ανάγκη της κοινότητας για δάσκαλο για τα παιδιά τους, ότι «δεν υπάρχει καλύτερος παιδαγωγός για τα παιδιά τους από την Ελληνίδα μητέρα».

ανέπτυσαν κοινωνικές σχέσεις με τους αυτόχθονες, εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις²¹. Σε γενικές γραμμές οι ευκαιρίες για διασκέδαση ήταν ελάχιστες, ακόμα και σε πόλεις όπως η πρωτεύουσα Yaoundé και οι Έλληνες αξιοποιούσαν για να βρεθούν τις μεγάλες θρησκευτικές και εθνικές γιορτές τους. Η δεκαετία βέβαια του 1950 έφερε σημαντικές ευκαιρίες διασκέδασης με τη δημιουργία, στα μεγάλα αστικά κέντρα, αιθουσών κινηματογράφου, αιθουσών διασκέδασης²², εστιατορίων, νυκτερινών κέντρων. Τα σαββατοκύριακα οι ξένοι (Έλληνες, Γάλλοι, Λιβανέζοι κτλ.) σύχναζαν σε μέρη όπου είχαν την ευκαιρία να κάνουν πικ-νικ, κυνήγι, θαλάσσια σπορ (ιστιοπλοΐα, ψάρεμα κλπ.). Οι πλουσιότεροι ανάμεσά τους ήταν μέλη ιδιωτικών λεσχών²³. Οι πρόσβαση των Καμερουνέζων στις ιδιωτικές λέσχες ήταν απαγορευμένη, αλλά σταδιακά μπορούσε να συμμετάσχει μια επιλεγμένη ντόπια ελίτ που βέβαια ήταν αριθμητικά ιδιαίτερα περιορισμένη. Τα μέλη των ιδιωτικών λεσχών, Ευρωπαίοι και Καμερουνέζοι, ήταν άτομα με μεγάλη οικονομική επιφάνεια καθώς οι εισφορές της συμμετοχής σε αυτές τις λέσχες ήταν πολύ υψηλές. Οι Καμερουνέζοι που συμμετείχαν ως μέλη ήταν κυρίως υψηλόβαθμα στελέχη της διοίκησης και μερικοί πλούσιοι έμποροι.

Οι Έλληνες στην πλειοψηφία τους αναζητούσαν τις οικογενειακές, φιλικές και κοινοτικές συναναστροφές, με τις τελευταίες να αποτελούν την συνεκτική ύλη για τη διατήρηση των πολιτιστικών δεσμών τους (Métaxidès 2010a : 180, 181).

3. Οι δραστηριότητες των Ελλήνων στο αποικιακό Καμερούν και στα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας

Οι Έλληνες εγκαθίσταντο στις πόλεις Douala και Yaoundé που ήταν και οι βασικοί πόλοι οικονομικής δραστηριότητας στη χώρα. Απασχολούνταν αρχικά σε μεγάλες

21 Όταν για παράδειγμα ο Γ. Κ. έφτασε για πρώτη φορά στο Eboussi, χωριό έτοπ στη περιοχή του Lékié για να πάρει μέρος σε μια τοπική περιοδική αγορά προκειμένου να πουλήσει προϊόντα, ο θείος του, που ζούσε από καιρό στο Καμερούν, τον γνώρισε στον τοπικό αρχηγό ο οποίος τον ανέλαβε υπό την προστασία του. Έκτοτε ήταν πάντα καλοδεχούμενος στην περιοχή και οι δραστηριότητές του δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα. Από καιρού εις καιρόν επισκεπτόταν τον «ευεργέτη» του φέρνοντάς του δώρα.

22 Μια από τις αίθουσες διασκέδασης και συνεύρεσης των Ελλήνων ήταν και η αίθουσα της κοινότητας.

23 “Οι ιδιωτικές λέσχες αποτελούν τους χώρους όπου είναι περισσότερο φανερές οι εθνοτικές διαφορές”. Πολύτιμη είναι η ανάλυση του Rubbers που αφορά στους αντίστοιχους κύκλους και τις κοινωνικές σχέσεις στο Κονγκό (Rubbers, B. 2009 : 57-60).

ευρωπαϊκές εμπορικές φέρμες²⁴. Ο ρόλος τους ήταν αυτός των ενδιάμεσων ανάμεσα στους αυτόχθονες καλλιεργητές καφέ και κακάο και τις ξένες εμπορικές εταιρείες που τους απασχολούσαν. Συγκεκριμένα, οι πρώτες εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στους Έλληνες της Douala και του Yaoundé με τους καλλιεργητές *ewondo*, *mbô* ή *bamiléké* πραγματοποιούνταν στην ενδοχώρα των πόλεων αυτών. Αυτοί οι ενδιάμεσοι αγόραζαν τα εξαγωγίμα αγροτικά προϊόντα (καφέ, κακάο, μπανάνες κτλ.). Σταδιακά κάποιοι από αυτούς γίνονται και οι ίδιοι χονδρέμποροι απασχολώντας συντοπίτες τους στη θέση των ενδιάμεσων ανάμεσα σε αυτούς και τους αυτόχθονες καλλιεργητές. Οι Έλληνες χονδρέμποροι της Douala και του Yaoundé ιδρύουν εμπορικά καταστήματα στις δυο αυτές μεγάλες πόλεις και υποκαταστήματα σε όλη την ενδοχώρα του κεντροδυτικού Καμερούν. Με την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τους ως αγοραστών εξαγωγίμων προϊόντων, οι Έλληνες ξεκίνησαν αντίστοιχα να πωλούν στους ντόπιους μεταποιημένα προϊόντα πρώτης ανάγκης, όπως ηδύποτα, υφάσματα, λάμπες πετρελαίου, αλάτι, ομπρέλες, ευρωπαϊκές και ασιατικές μάρκες καλλυντικών.

Ήδη από τα τέλη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, οι Έλληνες αποτελούν έναν από τους βασικούς κρίκους του εμπορίου στο Καμερούν. Στη δεκαετία του 1950 οι εμπορικές δραστηριότητες των Ελλήνων φτάνουν στο απόγειό τους. Οι επιγραφές με ελληνικά ονόματα χαρακτηρίζουν τους κεντρικούς δρόμους πολλών πόλεων (Akonolinga, Kribi, Meïganga, Ambam, Yokadouma, Bafia, Eséka, Edéa, Mbalmayo, Obala, Monatélé, Bertoua, Nanga-Eboko, Dschang, Yabassi, Bagangté, Abong-Mbang) (βλέπε χάρτη του Καμερούν). Στην χρονική αυτή περίοδο της τελευταίας αποικιακής περιόδου (1950-1960) συναντάμε την απαρχή μιας τάσης διαφοροποίησης των οικονομικών τους δραστηριοτήτων. Οι Έλληνες διευρύνουν τις δραστηριότητές τους διεισδύοντας σε νέους παραγωγικούς τομείς όπως οι υπεραστικές μετακινήσεις και μεταφορές, η οικοδομή, η εστίαση και τα αρτοποιία.

24 Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εταιρείες Paterson-Zochonis (PZ), Société du Haut-Ogooué (SHO), Compagnie Française de l'Afrique Occidentale (CFAO), Lever Group, Société Equatoriale Africaine (SEA), King J-R. (Charbonneau 1961 : 91).

Πίνακας 1 : Ονόματα Ελλήνων, κατόχων εμπορικών αδειών στις πόλεις Yaoundé και Douala τη δεκαετία του 1950

Όνομα	Είδος άδειας	Χρονιά απόκτησης
Γιώργος Πολύδωρας	Γενικό εμπόριο	1950
Paterson-Ζοχώνης	Γενικό εμπόριο	1950
Γιώργος Πιπίνης	Γενικό εμπόριο	1952
Παρασκευάς Βασιλειάδης	Αλκοολούχα ποτά	1955
Χριστοδουλίδης	Εστίαση	1952
Ηλίας Παπαδόπουλος	Γενικό εμπόριο και μεταφορές	1953
Γιώργος Κρητικός	Αλκοολούχα ποτά	1953
Δεσποτάκης	Μεταφορές και Γενικό εμπόριο	1954
Χρήστος Καραδιάς	Εμπόριο κακάο	1954
Λατράπουλος	Εστίαση	1954
Μαυρομάτης	Γενικό εμπόριο	1955
Παρασκευάς Βασιλειάδης	Εστίαση	1950
Βασιλειάδης	Γενικό εμπόριο και εστίαση	1955
Δημήτρης Δημητρόπουλος	Γενικό εμπόριο	1951

Πηγές : ANY, 1 AC, 7899, Yaoundé, boissons alcooliques, 1953 ; ANY, 1 AA 561, Etablissement commerciaux, immatriculation, 1955. ANY, 1 AC 972, Nyong et Sanaga, boisson, commerce, 1951 (ANY = Archives Nationales de Yaoundé - Εθνικά Αρχεία του Yaoundé).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, οι Έλληνες ελέγχουν το εμπόριο. Η ικανότητα προσαρμογής τους ενδυναμώνει τη θέση τους απέναντι στους άλλους ευρωπαίους εμπόρους (Γάλλους, Βρετανούς, Ιταλούς, Ολλανδούς), αλλά και τους Λιβανέζους ή ακόμα και τους Νιγηριανούς (Franqueville 1984 : 84-89). Σημαντικό ρόλο παίζουν τα φορολογικά πλεονεκτήματα, η αυθαίρετη εφαρμογή των νόμων προς όφελος των ευρωπαίων εμπόρων, η απαλλοτρίωση της γης που ανήκε στους αυτόχθονες με σκοπό την κατασκευή εμπορικών καταστημάτων και αποθηκών, το αποκλειστικό δικαίωμα πώλησης ορισμένων ειδών πολυτελείας και η εν γένει εφαρμογή μιας πολιτικής αθέμιτου ανταγωνισμού προς όφελος των λευκών στους οποίους συγκαταλέγονται και οι Έλληνες. Η προσάρτηση του Έλληνα στο περιβάλλον των λευκών τους επέτρεψε να αλλάξουν ή και να βελτιώσουν την θέση τους στο οικονομικό περιβάλλον του Καμερούν. Σταδιακά από λιανέμπορος και ενδιάμεσος, αναρριχάται στο επίπεδο του αυτόνομου επιχειρηματία, ημι-χονδρέμπορου ή και χονδρέμπορου.

Αυτή η οικονομική πρόοδος φαίνεται έντονα μέσα από τον πολλαπλασιασμό των εμπορικών σημάτων που φέρουν τα ονόματά τους.

Οι Έλληνες ήλεγχαν την πλειονότητα των καταστημάτων και σημείων πώλησης στα αστικά κέντρα Douala και Yaoundé, αλλά και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές. Οι κάτοικοι των Akonolinga, Bafia, Obala, Monatélé, Sangmélima, Lolodorf, Loum, Batouri, Manjo θεωρούνταν από τους σημαντικότερους πελάτες αυτού του "εμπορικού αποικισμού" των Ελλήνων. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, ο Έλληνας ήταν ο μόνος λευκός έμπορος εγκαταστημένος στην ηπειρωτική ενδοχώρα. Αντιμέτωπος με τις καιρικές συνθήκες, τα κουνούπια και τις τροπικές ασθένειες, ο Έλληνας έμπορος συνέχισε την «αποστολή» του, στην ενδοχώρα του Καμερούν, παρακινούμενος από το εμπορικό του ένστικτο, διείσδυσε στις πιο μακρινές αγορές, στα πιο απομονωμένα χωριά του τροπικού δάσους²⁵.

Οι Έλληνες προσελκύουν μέλη της οικογένειάς τους, αλλά και συγχωριανούς ή συντοπίτες τους. Οι πιο στενοί συνεργάτες τους στις επιχειρήσεις ήταν συνήθως αδέρφια, εξαδέλφια, σύζυγοι ή φίλοι. Κάποιοι μάλιστα κατάφεραν να πραγματοποιήσουν το όνειρο της δημιουργίας της δικής τους «εμπορικής δυναστείας». Η διαχείριση των επιχειρήσεων Δεσποτάκη είχαν ανατεθεί στα παιδιά του Αναστασία, Μανώλη και Γιώργο. Ο Ανέστης Αρνόπουλος είχε εμπιστευτεί μέρος της διοίκησης των εμπορικών του δραστηριοτήτων στον εξάδελφο και φίλο Τάκη Χατζηκαντάκη. Ο Πολυδώρου εμπιστεύτηκε τις επιχειρήσεις του σχεδόν καθ' ολοκληρίαν στον ανιψιό του Γιώργο Κυριακίδη και ο Αντωνιάδης μύησε τον γιο του Κωνσταντίνο στο εμπόριο και τη διοίκηση. Καθώς όμως αυξάνονταν οι οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων και ο κύκλος εργασιών τους, υπήρξε η αναγκαιότητα να

²⁵ Με την έλευση της αποικιοκρατίας στην υποσαχάρια Αφρική αυξήθηκε η αναγκαιότητα για τους Λευκούς για εργατικό δυναμικό απαραίτητα στα εργοτάξια των υποδομών που κατασκεύαζαν και στις φυτείες. Χρησιμοποίησαν για το σκοπό αυτό Αγγλοσάξονες τεχνικούς, Ιταλούς εργάτες, αλλά και αφρικανούς από διάφορα μέρη της Ηπείρου (Αγκόλα, Νιγηρία, Γκάνα, Σουδάν). Αυτό όμως που περισσότερο χρειαζόνταν ήταν άτομα που να έχουν την ικανότητα να διεισδύσουν στην αφρικανική ενδοχώρα και να εργαστούν κοντά στους ντόπιους, μένοντας στις επαρχίες της αφρικανικής ενδοχώρας για μεγάλα χρονικά διαστήματα, αποστολή που ανέλαβαν οι Λιβανέζοι και οι Έλληνες (Μεταξίδης 2009 : 293). Οπωσδήποτε δεν ήταν όλες οι περιοχές πρόσφορες για την επιτυχή ανάπτυξη δραστηριοτήτων - εμπορικών και άλλων - για τους ξένους μη Αφρικανούς. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της παρουσίας των Λιβανέζων στην περιοχή του Cécchi του νομού Agboville στην Ακτή Ελεφαντοστού που προσήλκυσε Λιβανέζους επειδή είχε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που ευνοούσαν την παρουσία τους. Το φυσικό περιβάλλον ευνοούσε τις αγροτικές καλλιέργειες εξαγωγίμων προϊόντων, η περιοχή φιλοξενούσε πολλές εθνικότητες από άλλες περιοχές της χώρας αλλά και από γειτονικές χώρες και τρίτον είχε ελαστικό σύστημα ιδιοκτησίας και χρήσης της γης ως τις αρχές της δεκαετίας του 1970 (Serhan 2003).

προστρέξουν στην αναζήτηση, πέραν του υπαλληλικού και διοικητικού δυναμικού που ήταν κατά αποκλειστικότητα ομοεθνείς, και στην αναζήτηση ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού που αποτελείτο από αυτόχθονες. Αυτοί οι τελευταίοι έκαναν το ντεμπούτο τους στα ευρωπαϊκά – βλέπε και ελληνικά - καταστήματα ως μεσίτες, πράκτορες, διαπραγματευτές, μεταφραστές, ακόμη και ως απλοί πωλητές. Η περίοδος αυτή της δεκαετίας του 1950 σηματοδοτεί την έναρξη μιας συνεργατικής σχέσης μεταξύ των Ελλήνων και των Καμερουνέζων, τόσο σε επίπεδο σχέσης εργοδότη – εργαζόμενου, όσο και σε επίπεδο εμπορικής συνεργασίας.

Η ανεξαρτησία του Καμερούν το 1960 δεν «τάραξε» με ουσιαστικό τρόπο την ελληνική επιχειρηματική δραστηριότητα στο Καμερούν²⁶. Σημαντική είναι όμως, την περίοδο αυτή (1960-1970), η χωρική μετατόπιση των Ελλήνων – τόσο σε επίπεδο εγκατάστασης όσο και σε επίπεδο δραστηριοτήτων. Οι Έλληνες συγκεντρώνονται στα δυο μεγάλα αστικά κέντρα, Douala και Yaoundé, δραστηριοποιούμενοι στους τομείς της οικοδομής, των αρτοποιειών, των πολυκαταστημάτων. Ουσιαστικά η ανεξαρτησία έβαλε στο παιχνίδι του ανταγωνισμού πολλούς δρώντες μεταξύ των οποίων ντόπιους εμπόρους, ξένους Αφρικανούς και ξένους μη Αφρικανούς όπως οι Λιβανέζοι. Ουσιαστικές αλλαγές στο οικονομικό περιβάλλον θα έρθουν στα μέσα της επόμενης δεκαετίας και θα συνδέονται με την οικονομική κρίση οπότε και θ' αρχίσουν να δοκιμάζονται οι Έλληνες και θα διαφανεί σε πιο βαθμό ήταν βαθιές οι ρίζες της πρότερης παρουσίας τους – οικονομικής και κοινωνικής – στη χώρα αυτή της Αφρικής²⁷.

4. Οι σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Καμερουνέζων.

4.1. ΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΚΑΜΕΡΟΥΝΕΖΩΝ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950: Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΜΥΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Ο ιός του εμπορίου είχε βρει γόνιμο έδαφος ιδίως στις περιοχές bamiléké (Grassfields) και haoussa. Από πολύ νωρίς εκδηλώθηκε το ενδιαφέρον των Ελλήνων

²⁶ Οι δραστηριότητες των Ελλήνων (με στοιχεία που αντλήθηκαν από τον «Εμπορικό κατάλογο των υπερπόντιων κτήσεων του 1958») ήταν : εμπόριο κάθε είδους 46,7%, εισαγωγές – εξαγωγές 24%, φυτείες 8,4%, μεταφορές 6%, ελεύθερα επαγγέλματα 5%, μεταποίηση 3,6%. Στα στοιχεία του καταλόγου δεν περιλαμβάνονται σαφώς οι απασχολούμενοι ως υπάλληλοι.

²⁷ Πράγμα που δεν είναι αντικείμενο μελέτης στο παρόν άρθρο.

να δουλέψουν με ντόπιους συνεργάτες. Η συνεργασία αυτή είχε οφέλη και για τις δυο πλευρές. Η συνεργασία με τους αυτόχθονες επέτρεψε στους Έλληνες να προσαρμοστούν καλύτερα και κυρίως να προωθήσουν τα εμπορεύματά τους στους ντόπιους πληθυσμούς. Ο ρόλος των συνεργατών ιθαγενών ήταν να διαφημίσουν στις ντόπιες γλώσσες τα προϊόντα που πουλούσαν οι ελληνικοί οίκοι, κάνοντας γνωστά τα προϊόντα τους στις τοπικές αγορές. Χάρης στον ντόπιο συνεργάτη, ο Έλληνας πετύχαινε να ελέγξει τις εμπορικές οδούς ως και τα πιο απομακρυσμένα χωριά. Αντίστοιχα ο Καμερουνέζος κέρδιζε και αυτός από τη συνεργασία αυτή. Κέρδιζε με τις γνωριμίες που έκανε τόσο με το ελληνικό στοιχείο όσο και με άλλους ευρωπαίους αλλά επίσης αποκτούσε πρόσβαση στην εμπορική τεχνογνωσία δυτικού τύπου. Άλλωστε οι Καμερουνέζοι υπάλληλοι που εργάζονταν στα καταστήματα των λευκών δεν είχαν άγνοια του εμπορίου. Πολλοί εξ αυτών ήταν πεπειραμένοι έμποροι, γνώστες των αγορών και των σημείων πώλησης της ενδοχώρας, όπως οι φημισμένοι έμποροι haoussa, bamiléké, bassa, éwondo, éton, bafia ή bulu. Η σχέση μεταξύ Ελλήνων και Αφρικανών επέτρεψε την εξέλιξη των σχέσεων συνεργασίας σε μια διαδικασία εμπειρικής μύησης στις τεχνικές του συναλλακτικού εμπορίου. Η διαδικασία ήταν απλή: ο νεαρός Καμερουνέζος που έμπαινε στο εμπόριο των υφασμάτων στις γειτονίες του Yaoundé, της Douala ή της Nkongsamba είχε ως αποκλειστικό προμηθευτή Έλληνα έμπορο. Η σχέση τους δεν περιορίζεται στη διαπραγμάτευση αλλά και στην παροχή συμβουλών και κανόνων, αφού η επιτυχία του Καμερουνέζου συνδέεται άρρηκτα με τις πωλήσεις του Έλληνα προμηθευτή²⁸. Είναι από τους Έλληνες εμπόρους που πολλοί Καμερουνέζοι έμαθαν να διαχειρίζονται τα καταστήματά τους. Πολλοί μάλιστα Καμερουνέζοι έμποροι συνόδευσαν τους Έλληνες ομολόγους τους σε διεθνείς εκθέσεις στη Δυτική Ευρώπη και την Ασία²⁹. Δίπλα στους Έλληνες εμπόρους, που ήταν περισσότερο επαγγελματίες και ολοκληρωτικά αφοσιωμένοι στο εμπόριο, σημαντικός αριθμός ντόπιων πωλητών εγκαταλείπουν σταδιακά το πλανόδιο περιοδικό εμπόριο για να αφοσιωθούν σε σταθερές και μόνιμες εμπορικές δραστηριότητες επιλέγοντας μόνιμους και σταθερούς χώρους πώλησης βασιζόμενοι σε μια νέα στρατηγική εμπορικής ανάπτυξης. Έτσι οι ντόπιοι αρχίζουν και

28 Κωνσταντίνος Αντωνιάδης, 62 ετών, γιος Έλληνα εμπόρου στο Καμερούν, επίτιμος πρόξενος σήμερα της Κυπριακής Δημοκρατίας στο Καμερούν (Yaoundé, 4 Ιουλίου 2009).

29 Ομοίως

κάνουν το εμπόριο την μόνιμη και επαγγελματική τους απασχόληση. Αυτή η επαγγελματοποίηση επέτρεψε σε χωριά και κωμοπόλεις να γίνουν εμπορικά κέντρα, και αργότερα να αναπτύξουν αστικά χαρακτηριστικά.

Επιπλέον, η προσέγγιση μεταξύ Ελλήνων και ντόπιων επέτρεψε στους Έλληνες να εργαστούν σε τομείς παράπλευρους αυτών του εμπορίου, όπως ενδεικτικά αναφέρουμε τον τομέα των μεταφορών και των υπεραστικών συγκοινωνιών. Τα *Motors Boys*, δηλαδή οι αυτόχθονες βοηθοί οδηγού, γίνανε με τον καιρό και οι ίδιοι κύριοι οδηγοί ή μηχανικοί αυτοκινήτων δίπλα στους παλιούς Έλληνες όπως οι Δεσποτάκης και Πονιάς.

Οι επενδύσεις των Ελλήνων στην οικοδομή δεν υπολείπονται των άλλων τους δραστηριοτήτων. Παπαδόπουλος Ηλίας, Πολύδωρας, Κυριακίδης, Σταματιάδης, Κρητικός, Αρνόπουλος, και αρκετοί άλλοι αποτέλεσαν παράδειγμα προς μίμηση για πολλούς Καμερουνέζους. Αρκετοί έμποροι *bamiléké* για παράδειγμα, εμπνεύστηκαν από το οικοδομικό στυλ των Ελλήνων. Πολλοί είναι επίσης οι Καμερουνέζοι που επωφελήθηκαν από τη στενή σχέση με τους Έλληνες στους τομείς της εστίασης και των αρτοποιειών.

Συμπερασματικά, οι σχέσεις μεταξύ αυτοχθόνων και Ελλήνων ήταν κοινωνικές σχέσεις, η δυναμική των οποίων ενισχύθηκε μετά την ανεξαρτησία (1960).

4.2. ΟΙ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΝΤΟΠΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑ.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Καμερουνέζων υφίστανται βαθιές αλλαγές. Η εποχή των συνεργασιών έμοιαζε να αλλάζει. Ο εθνικισμός άγγιξε και τον ντόπιο εμπορικό κόσμο, που ένιωσε πως είχε έρθει πια η στιγμή να γίνει κυρίαρχος στη χώρα του.

Οι Έλληνες παρά την δύσκολη περίοδο που είναι αυτή της μετάβασης της χώρας από το αποικιακό καθεστώς στην ανεξαρτησία εντείνουν την παρουσία τους στο Καμερούν. Απλά εγκαταλείπουν σταδιακά το λιανικό και ημι-χονδρικό εμπόριο προς όφελος των ντόπιων εμπόρων και στρέφονται στο εμπόριο των αγαθών πολυτελείας. Η κατάσταση αυτή ανήγγειλε την κάλυψη του εμπορικού κενού που άφηναν οι Έλληνες από τους ντόπιους εμπόρους.

Η κατάσταση αυτή σηματοδότησε την έναρξη των εμπορικής επεκτασιμότητας από την πλευρά των γηγενών εμπόρων στο Καμερούν. Επιπλέον, οι πρώτοι που οσμίστηκαν την επερχόμενη χιονοστιβάδα των ντόπιων «εμπόρων κατακτητών" ήταν οι ίδιοι οι Έλληνες. Η μαρτυρία του Πέτρου Βλάχου, από τους παλιότερους Έλληνες εμπόρους στο Καμερούν, περιγράφει την ανερχόμενη ανησυχία των ελλήνων εμπόρων στην ιδέα του ανταγωνισμού με την ντόπια ανερχόμενη οικονομική ελίτ : «Τα προϊόντα και το εμπόριο γενικά περνούσε από τα χέρια των Ελλήνων. Οι μεγάλοι ευρωπαϊκοί εμπορικοί οίκοι έχαναν σταδιακά τη φήμη και τη δύναμή τους αφήνοντας τη θέση τους στις νέες γενιές επιχειρηματιών μεταξύ των οποίων οι Έλληνες και οι ντόπιοι επιχειρηματίες, οι πιο φημισμένοι από τους οποίους ήταν οι Bamiléké. Το γεγονός ότι ο πρώτος πρόεδρος του ανεξάρτητου Καμερούν, Ahmadou Ahidjo, ήταν από το βορρά δημιούργησε τις ευνοϊκές εκείνες προϋποθέσεις για την ανάδυση μιας επιχειρηματικής τάξης που είχε προέλευση από τα βόρεια της χώρας» (Βλάχος 1999 : 51).

Μεταξύ των εμπορικών ανταγωνιστών των Ελλήνων στο Καμερούν, οι Bamiléké και οι Haoussa ήταν οι πιο τρομεροί. Είχαν σημαντικά πλεονεκτήματα μεταξύ των οποίων, η οργάνωσή τους, τα δίκτυά τους και η ανάπτυξή τους στο χώρο. Τους έβρισκε κανείς παντού, σε κάθε μορφής δραστηριότητα, στη λιανική, στο χονδρεμπόριο, με μεγάλο αριθμό σημείων πώλησης κοντά στα εμπορικά καταστήματα των Ελλήνων.

Συμπεράσματα

Το Καμερούν από τις απαρχές της αποικιακής κυριαρχίας δέχτηκε στο έδαφός του πολλές παρουσίες ξένων, κυρίως Ευρωπαίων και μεταξύ αυτών και Ελλήνων. Παρουσιάσαμε συνοπτικά την ελληνική επιχειρηματική διαδρομή στο Καμερούν και τα σημάδια που άφησαν στην χώρα υποδοχής. Σημαντική μειονότητα ανάμεσα σε άλλους ξένους, υπήρξαν στην καρδιά του ευρωπαϊκού αποικιοκρατικού οικονομικού συστήματος, επενδύοντας ως μεσάζοντες στους τομείς εκείνους που αυτό ευνόησε.

Οι Έλληνες ήρθαν μετανάστες στο Καμερούν σε μια εποχή που το Καμερούν βρισκόταν υπό αποικιακή διοίκηση. Εντάχθηκαν με επιτυχία στο «περιβάλλον» των Λευκών και έδρασαν ως η αιχμή του δόρατος για τους ευρωπαίους οικονομικούς

δρώντες αξιοποιώντας την επιθυμία τους να πλουτίσουν, την προσαρμοστικότητα τους στο αφρικανικό περιβάλλον, την «έφεση» και την τεχνογνωσία τους στο εμπόριο. Τα πρώτα χρόνια της παρουσίας τους στο Καμερούν ασχολήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά με την αγορά των προϊόντων (κακάο, καφέ) για λογαριασμό των Ευρωπαίων εξαγωγέων. Στη συνέχεια ασχολήθηκαν – παράλληλα σχεδόν – με το λιανικό εμπόριο προσφέροντας στις αγορές της ενδοχώρας είδη πρώτης ανάγκης που εισάγονταν στη χώρα από τους ευρωπαϊκούς εμπορικούς οίκους. Από τον Β' Πόλεμο και εντεύθεν οι Έλληνες επεκτείνουν σταδιακά τις δραστηριότητές τους στο χώρο των μεταφορών. Επενδύουν τα κέρδη τους από το εμπόριο στην αγορά φορτηγών με τα οποία μεταφέρουν τα εξαγώγιμα προϊόντα στο λιμάνι και τα είδη διατροφής για τον εφοδιασμό των πόλεων Yaoundé και Douala. Η ανάπτυξη των αστικών κέντρων και η συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων σε αυτές οδηγεί στην ανάγκη της μετακίνησης των αυτοχθόνων από τα γύρω χωριά και τις περιαστικές περιοχές να έρχονται για εργασία στις πόλεις. Ο Έλληνας αρχικά αξιοποιεί τα φορτηγά του για τη μεταφορά προϊόντων και ανθρώπων και στη συνέχεια μετασχηματίζει κάποια από αυτά ώστε να εκτελεί τις υπεραστικές μετακινήσεις των ατόμων. Αργότερα επενδύει και στην αγορά λεωφορείων τα οποία οδηγούν έλληνες αλλά και ντόπιοι οδηγοί. Η αγορά διευρύνεται και σε αυτή συμμετέχουν και οι ντόπιοι που αρχίζουν, δίπλα στους Έλληνες να μαθαίνουν επαγγέλματα (οδηγού, μηχανικού κτλ.).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 αρχίζουν οι ζυμώσεις που θα οδηγήσουν το 1960 στην ανεξαρτησία. Οι Έλληνες διώχνουν προσωρινά τις οικογένειες και τα παιδιά τους στην Ευρώπη και στην Ελλάδα ή την Κύπρο. Την ίδια περίοδο οι ελληνικές δραστηριότητες όχι όμως δεν μειώνονται αλλά αυξάνονται ραγδαία. Πολλές ευρωπαϊκές εταιρείες φεύγουν και αφήνουν ένα κενό που καλύπτουν αμέσως οι Έλληνες. Οι τελευταίοι αυτοί γίνονται οι ίδιοι εισαγωγής και μπαίνουν στο χώρο του εμπορίου ειδών πολυτελείας. Παράλληλα αναπτύσσουν βιοτεχνικές και οικοδομικές δραστηριότητες. Με την ανεξαρτησία αναδύεται μια νέα τάξη ντόπιων εμπόρων που καλύπτουν το χώρο του λιανικού εμπορίου αρχικά και σαφώς αλλάζουν τον προσανατολισμό και τις εμπορικές στρατηγικές των Ελλήνων.

Η ελληνική παρουσία στο Καμερούν είχε ως συνέπεια τη δημιουργία πολύπλευρων οικονομικών και εμπορικών σχέσεων μεταξύ Ελλήνων και Καμερουνέζων. Οι σχέσεις αυτές οδήγησαν στην μετεξέλιξη των «παραδοσιακών»

εμπορικών κοινοτήτων στο Καμερούν όπως αυτές των bamiléké και haoussa που δέχτηκαν την επιρροή του δυτικού εμπορίου από μια αντίστοιχη κοινότητα εμπόρων ξένων μη Αφρικανών που ήταν οι Έλληνες. Οι ντόπιοι αυτοί έμποροι που είχαν γνώση και έφεση στο εμπόριο ήδη από την προ-αποικιακή περίοδο που χρονολογείται από αρκετούς αιώνες, καλλιέργησαν το εμπορικό τους ταλέντο χάρη στους Έλληνες. Η σχέση Ελλήνων και αυτοχθόνων εμπόρων μεταμόρφωσε το εμπορικό περιβάλλον. Η χειραφέτηση των αφρικανών εμπόρων υπήρξε εκ των πραγμάτων μια ιστορικής σημασίας πραγματικότητα στην οποία συνετέλεσαν ενεργά οι Έλληνες που δραστηριοποιήθηκαν στο Καμερούν. Τα πλεονεκτήματα που έδωσε στους ντόπιους η πολιτική του ανεξάρτητου κράτους του Καμερούν από το 1960 και μετά, εύλογα δημιούργησε μια ντόπια οικονομική και εμπορική ελίτ. Αυτή η διεργασία προφανώς ανέδειξε τον ντόπιο έμπορο σε πρωταγωνιστικό ρόλο μέσα στη χώρα του μετά την ανεξαρτησία, χωρίς όμως σε καμιά περίπτωση να μειώνει την αξία της παρουσίας και συμμετοχής του ελληνικού εμπορίου στην οικονομική, εμπορική αλλά και κοινωνική ζωή στη χώρα.

Βασική Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

ΒΛΑΧΟΣ Π., *Αν Ήξερα*, Αθήνα, 1999.

MANTZAPHIS E., «Η αυξανόμενη αφομοίωση της «νέας» μικροαστικής τάξης στη Νότιο Αφρική», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, n° 42-43, 1981, pp. 145-152.

MANTZAPHIS E., «Εθνική και Κοινωνική συνείδηση στη διασπορά: Ο ελληνικός σύνδεσμος μεταλλωρύχων στη Νότιο Αφρική 1905–1920), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, no 48, 1984, pp. 94-110.

ΜΑΡΚΑΚΗΣ Γ., *Έλληνες στη μαύρη Αφρική, 1890-1990*, Αθήνα, εκδόσεις Τροχαλία, 1998.

ΜΕΤΑΞΙΔΗΣ Ν., *Επιχειρηματικότητα και Ανάπτυξη στην υποσαχάρια Αφρική*, Διδακτορική διατριβή στην οικονομική επιστήμη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2009.

Ξενόγλωσση

AKONO ABINA M. F., *Présence et activités des Grecs au Cameroun : le cas de la ville de Yaoundé*, mémoire de Master en Histoire, Université de Yaoundé I, Yaoundé 2009.

- ASSOUMOU J., *L'économie du cacao*, Paris, éditions Jean-Pierre Delarge, 1977.
- BARBIER, J-P. – CHAMPAUD, J. – GENDREAU, F., *Migrations et Développement, La région du Mounjo au Cameroun*, éditions de l'ORSTOM, 1983.
- BAYART, J-F., *L'Etat au Cameroun*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1979.
- BAYART, J-F., *L'État en Afrique, La politique du ventre*, Paris, Fayard, 1989.
- BAYART J-F., *L'illusion identitaire*, Paris, Fayard, 1996.
- CHAMPAUD J., (1966) «L'économie cacaoyère du Cameroun», Cahiers ORSTOM, Série Sciences Humaines, vol. III, n° 3, 1966, pp. 105-124.
- CHARBONNEAU J. R., *Marchés et marchands d'Afrique Noire*, Paris, La Colombe, 1961.
- DONGMO J-L., *Le dynamisme bamiléké (Cameroun)*, Vol.2, Yaoundé, CEPER, 1981.
- FRANQUEVILLE A., *Yaoundé. Construire une capitale*, Paris, Editions de l'ORSTOM - Etudes urbaines, 1984.
- FODOUOP K., *Le marché de Lagos à Douala*, Mémoire de DES, Université de Yaoundé, 1974.
- HUGON Ph., *Analyse du sous développement en Afrique Noire: l'exemple de l'économie du Cameroun*, Paris, P.U.F, 1968.
- JOSEPH R., *Le mouvement nationaliste au Cameroun*, éditions Karthala, 1986.
- LEMBEZAT B., *Le Cameroun*, paris, éditions maritimes et coloniales, 1954.
- MAINET G., *Douala, ville principale du Cameroun*, Yaoundé, Orstom /Minrex, 1981.
- MAINET G., *Douala, croissance et servitude*, Paris, L'Harmattan, 1985.
- MBEMBE A., *La naissance du maquis dans le Sud-Cameroun, 1920-1960 : histoire des usages de la raison en colonie*, Paris, Karthala, 1996.
- MÉDARD J-F., *L'état sous-développé en Afrique noire: clientélisme politique ou néo-patrimonialisme?* « Travaux et Documents » no 1, CEAN, Institut d'études politiques de Bordeaux, 1982.
- MÉDARD J-F., *L'état néo-patrimonial en Afrique*, *Politique Africaine*, 39, septembre, 1990, pp. 25-36.
- METAXIDES N., *La diaspora hellénique en Afrique noire: esprit d'entreprise, culture et développement des Grecs au Cameroun*, Ph.D. Dissertation in Human Geography, Université Michel de Montaigne - Bordeaux 3, Bordeaux, France, 2010.
- METAXIDES N., "Les Grecs du Cameroun, une diaspora d'entrepreneurs (1950- 2007)", *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 26 (2), 2010α, pp.169-189.
- MONGO Béti., *Ville Cruelle*, Présence Africaine, 1971.

- RANGER T., L'invention de la tradition en Afrique a l'époque coloniale, (in) Hobsbawm, E. – Ranger, T. (dir) (2004) *L'invention de la tradition*, éditions Amsterdam, 2004, pp. 225-278.
- RATHERY G., *Cameroun, terre d'avenir*, Yaoundé, Chambre de Commerce et d'Industrie du Cameroun, 1960.
- RUBBERS B., *Faire fortune en Afrique : Anthropologie des derniers colons du Katanga*, Paris : Karthala, 2009.
- SANTOIR C. – BOPDA A., (éd.) *Atlas régional Sud - Cameroun*, Paris, ORSTOM– MINREST, 1995.
- SERHAN N., Le départ précipité des Libanais de Cecchi (Côte d'Ivoire) : xénophobie, difficultés économiques ou autres motifs ? (in) Catherine Coquery- Vidrovitch (et al.) (Éds), *Etre étranger et migrant en Afrique au XXème siècle*, Volume II, Éd. L'Harmattan, 2003, pp.431 - 449.
- WARNIER J-P., *L'esprit d'entreprise au Cameroun*, Paris, Karthala, 1993.

Η ιεράρχηση των επαγγελματικών στόχων του Έλληνα εκπαιδευτικού: Εμπειρική προσέγγιση

Αντώνης Παπαοικονόμου¹

Περίληψη

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο την παρουσίαση των επαγγελματικών στόχων του Έλληνα εκπαιδευτικού στην καθημερινή εκπαιδευτική διαδικασία. Στην αρχή γίνεται μια προσπάθεια σκιαγράφησης της ταυτότητας ρόλου του εκπαιδευτικού όπως επίσης και του επαγγελματισμού του. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η έρευνα σε 720 εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με ερωτήματα σχετικά με την ανάπτυξη θετικού συναδερφικού κλίματος, τη διοικητική άνοδο σε θέσεις ευθύνης, την απόκτηση υψηλότερων ακαδημαϊκών προσόντων, την ανάπτυξη θετικής σχέσης με τους μαθητές, τη διδασκαλία του αντικειμένου με βάση τα πιο πρόσφατα πορίσματα και την επίτευξη υψηλότερων επιδόσεων των μαθητών. Τέλος, εξετάζεται η σχέση του φύλου στη διαμόρφωση των επαγγελματικών στόχων του εκπαιδευτικού.

Λέξεις κλειδιά: εκπαιδευτικός, επαγγελματισμός, ταυτότητα, σταδιοδρομία

¹ Εκπαιδευτικός, Διδάκτωρ Φιλοσοφίας ΑΠΘ

Το επάγγελμα του εκπαιδευτικού ως επαγγελματική ταυτότητα

Είναι γενικά αποδεκτό ότι το επάγγελμα είναι μια από τις βασικότερες διαστάσεις της προσωπικότητας των ατόμων. Παρόλα αυτά τα επαγγέλματα διαφέρουν σημαντικά όσον αφορά την υποκειμενική σημασία που έχουν για τα άτομα. Μπορούν να καταταχθούν σε ένα συνεχές ανάμεσα σε επαγγέλματα που καταλαμβάνουν κεντρική θέση για τη δόμηση και τη ψυχοδυναμική ισορροπία του «εαυτού», όπως τα επιστημονικά και τα καλλιτεχνικά, και σε εκείνα που καταλαμβάνουν περιφερειακή θέση (Parelius & Parelius, 1978). Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που επηρεάζουν τη θέση του επαγγέλματος στο παραπάνω συνεχές. Αυτοί αφορούν την επένδυση χρόνου και χρήματος, τον κόπο που απαιτεί και την αυτοεκτίμηση που πηγάζει από αυτό (Παπαοικονόμου, 2011). Η επαγγελματική ταυτότητα του εκπαιδευτικού σχετίζεται σε ορισμένες μελέτες όχι μόνο με το τι οι άλλοι πιστεύουν για το τι πρέπει να κάνουν και τι πρέπει να ξέρουν οι εκπαιδευτικοί, αλλά επίσης και με το τι πιστεύουν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί ότι είναι σημαντικό στο επάγγελμά τους βασισμένοι στις εμπειρίες τους όπως επίσης και τους στόχους που θέτουν στην καθημερινή εκπαιδευτική διαδικασία. (Ξωχέλλης, 1984, 1989, Χατζηδήμου & Ταράτορη, 1990, Δημητριάδου, 1982).

Η έννοια της σταδιοδρομίας, όντας ένα βασικό συστατικό του επαγγέλματος και της υποκειμενικής αντίληψης του υποκειμένου για τον εαυτό του, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και τους στόχους που τίθενται από το υποκείμενο. Έτσι, ανάμεσα στα ονομαζόμενα «καθιερωμένα» επαγγέλματα έχει γίνει αναφορά «στα στάδια της σταδιοδρομίας του γιατρού» (Hall, 1998) και «στο σχεδιασμό της σταδιοδρομίας του δικηγόρου» (Slocum, 1966). Λίγες όμως αναφορές έχουν γίνει για τη σταδιοδρομία του εκπαιδευτικού (Δημητριάδου, 1982). Ο λόγος έγκειται στο γεγονός ότι παρόλο που οι εκπαιδευτικοί ως παιδαγωγοί είναι «επαγγελματίες», δηλαδή «professionals», δεν τους αναγνωρίζεται το ίδιο status των «professionals», όπως στους γιατρούς και τους δικηγόρους (Κελπανίδης, 2002). Οι όροι «επαγγελματισμός» και «επαγγελματοποίηση» είναι μετάφραση των αντίστοιχων αγγλικών όρων «professionalism» και «professionalization»². Στην Αγγλική

² Ετυμολογικά η λέξη «profession» προήλθε από το ρήμα profess που σημαίνει «παίρνω όρκο». Professional άρα είναι το άτομο που «παίρνει όρκο» ότι θα ανταποκριθεί στο ρόλο του.

γλώσσα ωστόσο η έννοια «profession» διαφέρει ουσιαστικά από την έννοια «occupation». Ενώ η δεύτερη χαρακτηρίζει κάθε επάγγελμα γενικά η πρώτη αναφέρεται μόνο σε ορισμένα επαγγέλματα υψηλού κύρους, τα οποία πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις: 1) Συνεπάγονται ειδικές επιστημονικές γνώσεις, τις οποίες κατέχουν μόνο τα μέλη της συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας. 2) Έχουν ισχυρές επαγγελματικές οργανώσεις, οι οποίες ελέγχουν την είσοδο στο επάγγελμα και οι οποίες λειτουργούν ως ομάδες πίεσης (Η ΟΛΜΕ δεν αποτελεί σύλλογο, αλλά ομοσπονδία, δεν δίνει άδεια άσκησης σε τυχόν παρατυπία, το κράτος παίρνει το πτυχίο σε αντίθεση π.χ. με τον ιατρικό σύλλογο). 3) Υπάρχει κώδικας συμπεριφοράς με δεσμευτικές νόρμες για τα μέλη της επαγγελματικής ομάδας. 4) Στην επαγγελματική οργάνωση έχει χορηγηθεί αυτονομία από την πολιτεία και ελευθερία να ρυθμίζει τα θέματά της, να ελέγχει τη συμπεριφορά των μελών της και να έχει το δικαίωμα σε περίπτωση ανάρμοστης συμπεριφοράς να αφαιρεί την άδεια άσκησης του επαγγέλματος. 5) Τα μέλη της επαγγελματικής κατηγορίας προσφέρουν τις υπηρεσίες τους κάτω από ευνοϊκές για αυτά συνθήκες. 6) Το επάγγελμα έχει υψηλό γόητρο και θεωρείται «αποστολή» (Κελπανίδης, 2002). Σε σχέση με τους εκπαιδευτικούς, ο Eric Hoyle ορίζει τον επαγγελματισμό ως την ικανότητα του εκπαιδευτικού να εντάσσει τη διδασκαλία του σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και να ενδιαφέρεται για τη θεωρία και τις τρέχουσες εξελίξεις της Παιδαγωγικής (Hoyle, 1980). Στοιχεία επαγγελματισμού για τους J. W. Little & M. W. McLaughlin επίσης είναι η επαρκής αρχική εκπαίδευση, η επιμόρφωση, η έρευνα και οι μεταπτυχιακές σπουδές (Little, J. W., & McLaughlin, M. W, 1993).

Κατά την προηγούμενη δεκαετία έγινε μεγάλη συζήτηση σχετικά με την επαγγελματική ταυτότητα, την επαγγελματική ανάπτυξη και τον επαγγελματισμό των εκπαιδευτικών ως προϋποθέσεις της αποτελεσματικής εκπαιδευτικής διαδικασίας και της επίτευξης των στόχων που θέτει ο εκπαιδευτικός (Παπαναούμ, 2003). Προσδιορίστηκε επίσης μια σειρά κριτηρίων όσον αφορά τη συμμετοχή και την ουσιαστική απόδοση στο επάγγελμα του εκπαιδευτικού: οι εκπαιδευτικοί είναι αναγκαίο να έχουν γνώσεις ικανότητες, δεξιότητες στα ειδικά αντικείμενα και στην παιδαγωγική, να είναι αποτελεσματικοί στον τομέα της φροντίδας και της ανάπτυξης όλων των μαθητών, να ανταποκρίνονται σε επαγγελ-

ματικά και ηθικά κριτήρια τα οποία έχουν προσδιοριστεί από και για το επάγγελμα, να δρουν ως ένα είδος ισχυρού συνηγόρου για το επάγγελμα και το δημόσιο συμφέρον, να συμβάλλουν στην ανάπτυξη, την οικοδόμηση και την προώθηση της γνώσης που αποτελεί τη βάση του συγκεκριμένου επαγγέλματος, να καθορίζονται από έναν ισχυρό ηθικό προσανατολισμό μέσα από όλες τις περιοχές της γνώσης και της διδασκαλίας (Delors, 1999).

Πώς προσδιορίζεται ωστόσο ο ικανός και αποτελεσματικός εκπαιδευτικός στην πράξη; Είναι άραγε αυτός ο οποίος γνωρίζει βασικές έννοιες, υποθέσεις, συζητήσεις και προβληματισμούς που αναπτύσσονται στο συγκεκριμένο επιστημονικό χώρο; Αυτός που είναι σε θέση να αξιολογεί τις πηγές της γνώσης, της διδασκαλίας και τα υλικά του αναλυτικού προγράμματος, την ακρίβεια και την χρησιμότητά τους στην παρουσίαση και αναπαράσταση συγκεκριμένων ιδεών και εννοιών; Αυτός που χρησιμοποιεί διάφορες απόψεις, θεωρίες, τρόπους γνώσης και μεθόδους αναζήτησης στη διδασκαλία εννοιών και ειδικών διδακτικών αντικειμένων και θεμάτων; Αυτός που εμπλέκει τους μαθητές σε διαδικασίες επεξεργασίας, ανάλυσης, αμφισβήτησης της γνώσης σύμφωνα με τη διαδικασία αναζήτησης και τα επιστημονικά και διδακτικά δεδομένα εντός του δικού του επιστημονικού κλάδου; Πρόκειται για το άτομο που επεξεργάζεται και αναλύει διάφορες παρανοήσεις στον χώρο του κλάδου που αποτελούν εμπόδιο στη γνώση; Ή είναι αυτός που χρησιμοποιεί μια ποικιλία ερμηνειών και επεξεργάζεται πολλαπλούς τρόπους προσλήψεων εννοιών οι οποίες βοηθούν τους μαθητές να αναπτύξουν έναν τρόπο σκέψης και κατανόησης, αυτός που διευκολύνει εμπειρίες γνώσης και μάθησης οι οποίες επιτρέπουν ή διευκολύνουν την επαφή και τη διασύνδεση με άλλες γνωστικές περιοχές, με εμπειρίες από την πρακτική και καθημερινή ζωή και το χώρο του επαγγέλματος; Είναι τέλος εκείνος ο οποίος χρησιμοποιεί υλικά και εργαλεία που διευκολύνουν την πρόσβαση σε γενικά περιεχόμενα μάθησης και γνώσης για άτομα με δυσκολίες, μαθησιακές και άλλες; Προφανώς η απάντηση των παραπάνω ερωτήσεων είναι ότι αποτελεσματικός εκπαιδευτικός είναι εκείνος ο οποίος τα συνδυάζει όλα.

Βασικός άξονας της παρούσας μελέτης θα αποτελέσει ο «εαυτός» του εκπαιδευτικού, ως «ενορχηστρωτής» των επιμέρους στόχων που θέτει στην καθημερινή εκπαιδευ-

τική διαδικασία και την ιεράρχηση τους στην αυτοαντίληψη του (Παπαοικονόμου & Κυρίτσης, 2011). Οι στόχοι οι οποίοι θα διερευνηθούν είναι:

- Η ανάπτυξη θετικού συναδερφικού κλίματος και συνεργασίας στο σχολείο,
- η θέληση για διοικητική άνοδο σε θέση συμβούλου, προϊστάμενου γραφείου, περιφερειάρχη κλπ.,
- η θέληση για απόκτηση υψηλότερων ακαδημαϊκών προσόντων, όπως για παράδειγμα μεταπτυχιακό, διδακτορικό,
- η ανάπτυξη θετικής σχέσης με τους μαθητές,
- η διδασκαλία του αντικειμένου με βάση τα πορίσματα των πιο πρόσφατων επιστημονικών εξελίξεων και
- η επίτευξη υψηλότερων επιδόσεων των μαθητών με αποτελεσματικότερη μέθοδος της διδασκαλίας.

Επίσης θα διερευνηθεί η επίδραση του φύλου, η κατοχή δεύτερου πτυχίου, μεταπτυχιακών και διδακτορικών τίτλων και η θέση στη διοικητική ιεραρχία στην επιλογή των παραπάνω στόχων.

Μέθοδος και δείγμα της έρευνας

Για τη διερεύνηση του ερευνητικού προβλήματος θεωρήθηκε ως καταλληλότερη μέθοδος η επισκόπηση (survey) που παρά τους περιορισμούς της, θεωρείται πλεονεκτικότερη άλλων ερευνητικών εργαλείων προκειμένου να συμμετάσχει στην έρευνα ένας μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών και των δυο βαθμίδων από όλη την Ελλάδα (Heller, K. & Rosemann, R., 1974). Για την κατασκευή του ερωτηματολογίου χρησιμοποιήθηκαν παρόμοιες έρευνες που διεξήχθησαν στις Ηνωμένες Πολιτείες που είχαν ως σκοπό τη διερεύνηση της αποτελεσματικότητας των εκπαιδευτικών στον εργασιακό τους χώρο (Guskey & Passaro, 1994). Πληθυσμός της έρευνας ήταν οι εκπαιδευτικοί όλων των δημόσιων σχολείων της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Συγκεντρώθηκαν 720 απαντήσεις με ποσοστό απόκρισης το 36,3% των σταλμένων ερωτηματολογίων που αποτελεί και το τελικό δείγμα. Το ποσοστό αυτό μπορεί να θεωρηθεί, σύμφω-

να με τα διεθνή δεδομένα, αρκετά ικανοποιητικό για έρευνες με ερωτηματολόγια (Ξωχέλλης, 1984, Παπαναούμ, 2003). Το γεγονός αυτό το ενισχύουν οι ιδιόρρυθμες ελληνικές συνθήκες, δηλαδή το γεγονός ότι οι Έλληνες εκπαιδευτικοί διακατέχονται από ένα αίσθημα δυσπιστίας για κάθε είδους έρευνα. Για την ανάδειξη σχέσεων με τους δημογραφικούς και τους άλλους παράγοντες χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πακέτο SPSS και η μέθοδος του χ^2 ως η πλέον κατάλληλη μέθοδος συσχέτισης ονομαστικών και κατηγορικών μεταβλητών.

Το προφίλ των εκπαιδευτικών της έρευνας

Καταρχάς, πραγματοποιήθηκε μια δοκιμαστική έρευνα στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο του Πολύκαστρου Κιλκίς. Παρουσιάστηκαν κάποια προβλήματα στο αρχικό ερωτηματολόγιο κυρίως λόγω του ότι η παραγοντική ανάλυση έδειξε χαμηλές συσχετίσεις ανάμεσα στις μεταβλητές που αποτελούσαν τους δείκτες. Αφού έγιναν οι απαιτούμενες αλλαγές στο ερωτηματολόγιο και αναδιαμορφώθηκαν οι διάφορες ερωτήσεις που παρουσίασαν πρόβλημα στην παραγοντική ανάλυση έγινε ξανά δοκιμαστική έρευνα στο Γυμνάσιο Αξιούπολης στο Κιλκίς. Αφού ξεπεράστηκαν τα προβλήματα και φάνηκαν ισχυρές φορτίσεις στην παραγοντική ανάλυση, πήρε την τελική του μορφή και συντάχθηκε η αρχική επιστολή που συνόδευε τη σελίδα στο διαδίκτυο. Στάλθηκαν γύρω στα 1982 ηλεκτρονικά μηνύματα σε εκπαιδευτικούς όλων των κλάδων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Για την εύρεση των λιστών ηλεκτρονικού ταχυδρομείου χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οι υπηρεσίες του Πανελληνίου Σχολικού δικτύου και κυρίως οι νεόκοπες λίστες του Βήματος Ερμής. Πιο συγκεκριμένα, στο Πανελλήνιο Σχολικό Δίκτυο (www.sch.gr) υπάρχουν διαθέσιμες οι ιστοσελίδες εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης όλων των ειδικοτήτων. Σε κάθε μια από αυτές υπάρχει διαθέσιμη η ηλεκτρονική διεύθυνση του κάθε εκπαιδευτικού. Επίσης, μια νέα λειτουργία του δικτύου είναι η δημιουργία ενός κόμβου σε κάθε νομό της χώρας με τη δυνατότητα διάχυσης ενός μηνύματος ηλεκτρονικού σε όλους τους χρήστες του νομού (Βήμα Ερμής).

Σε διάστημα ενός μηνός είχαν συγκεντρωθεί 720 απαντήσεις. Συνολικά απάντησε το 36,3% που αποτελεί και το τελικό δείγμα. Το ποσοστό αυτό μπορεί να θεωρηθεί, σύμφωνα με τα διεθνή δεδομένα, αρκετά ικανοποιητικό για έρευνες με ερωτηματολόγια (Παπαναούμ, 2003). Το γεγονός αυτό το ενισχύουν οι ιδιόρρυθμες ελληνικές συνθήκες, δηλαδή το γεγονός ότι οι Έλληνες εκπαιδευτικοί διακατέχονται από ένα αίσθημα δυσπιστίας για κάθε είδους έρευνα (Ξωχέλης, 1984). Αφού συγκεντρώθηκαν τα ερωτηματολόγια συγκρίθηκε το ποσοστό των επιστρεφόμενων ερωτηματολογίων της κάθε βαθμίδας εκπαίδευσης με το ποσοστό των εκπαιδευτικών της κάθε βαθμίδας του πληθυσμού:

Πίνακας 2. Κατανομή εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και ποσοστό εκπαιδευτικών του πληθυσμού κατά βαθμίδα εκπαίδευσης

Βαθμίδα	Αριθμός και ποσοστό (%) εκπαιδευτικών της έρευνας		Ποσοστό (%) εκπαιδευτικών του πληθυσμού
	N	%	%
Νηπιαγωγεία	55	7,6	8,0
Δημοτικά	160	22,3	27,3
Γυμνάσια-Λύκεια	480	66,6	59,5
Missing	25	3,3	
Σύνολο	720	100,0	100,0

Παρατηρείται μια μικρή απόκλιση στον πληθυσμό των δασκάλων των Δημοτικών σχολείων και των καθηγητών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Από τις αναλυτικές κατανομές των εκπαιδευτικών που πήραν μέρος στην έρευνα διαφαίνεται επίσης μια επαρκής αντιστοιχία ανάμεσα στις ειδικότητες των εκπαιδευτικών της έρευνας και του πληθυσμού όσον αφορά κυρίως τους εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παρατηρούμε υπεραντιπροσώπηση των εκπαιδευτικών πληροφορικής προφανώς λό-

γω της μεγαλύτερης εξοικείωσής και πρόσβασής τους στο δίκτυο, δεδομένου ότι στην περίπτωση αυτή το ερωτηματολόγιο εστάλη ηλεκτρονικά. Πιο αναλυτικά:

Πίνακας 3. Ειδικότητες εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα

Ειδικότητα	Συχνότητα	Ποσοστό δείγματος	Ποσοστό πληθυσμού ³
Θεολόγοι	19	2,6	2,5
Φιλολόγοι	107	14,9	14,5
Μαθηματικοί	45	6,3	6,4
Φυσικοί κλπ.	48	6,7	6,6
Γαλλικών	12	1,7	1,9
Αγγλικών	43	6,0	3,1
Γερμανικών	8	1,1	0,7
Καλλιτεχνικών	3	0,4	0,7
Οικονομολόγων	8	1,1	0,8
Κοινωνιολόγοι	2	0,1	0,5
Φυσικής Αγωγής	31	4,3	3,1
Μηχανικοί	5	0,7	0,3
Νομικών κλπ.	1	0,1	0,4
Ιατροί, Γεωπόνοι	12	1,7	0,2
Μουσικών	5	0,7	1,2
Τεχνολόγοι ΑΣΕΤΕΜ	7	1,0	0,5
Λοιποί Τεχνολόγοι	18	2,5	0,7
Πληροφορικής	105	14,6	2
Νηπιαγωγοί	55	7,6	9,1
Δάσκαλοι	160	22,2	43,7
Σύνολο	695	96,5	98,9
Missing	25	3,5	1,1
	720	100	100

³ Πηγή ΕΣΥΕ.

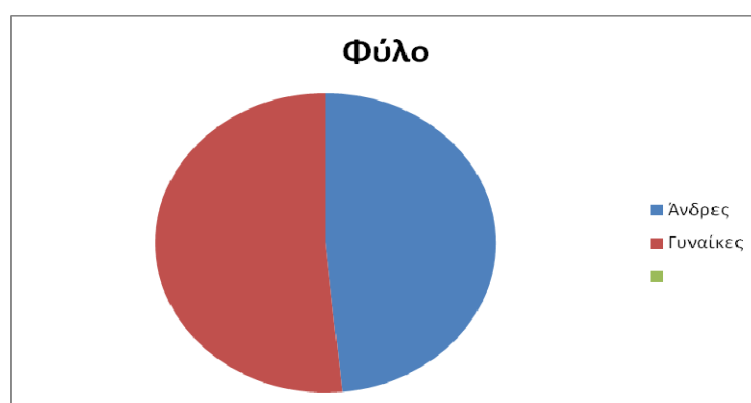
Από την αντιπαραβολή από τους παραπάνω εκπαιδευτικούς οι μισοί περίπου ήταν άνδρες και οι μισοί γυναίκες. Πιο αναλυτικά:

Πίνακας 4. Φύλο των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα

ΦΥΛΟ	Συχνότητα	Ποσοστό
Άνδρες	345	47.9
Γυναίκες	367	51.0
Δεν απάντησαν	8	1.1
Σύνολο	720	100.0

Σχηματικά η κατανομή έχει ως εξής:

Σχήμα 1. Το φύλο των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα

Από τα δεδομένα που παρουσιάζονται στον πίνακα 2 και στο Σχήμα 1 φαίνεται μια ισομερής συμμετοχή των ανδρών και των γυναικών στην έρευνα.

Παρουσίαση αποτελεσμάτων

Καταρχάς έγινε ο μη παραμετρικός έλεγχος χ^2 (κριτήριο καλής προσαρμογής). Τα αποτελέσματα του παρακάτω πίνακα δείχνουν ότι τα δεδομένα που συλλέχθηκαν ακολουθούν την κανονική κατανομή και είναι κατάλληλα για τους διαφόρους στατιστικούς υπολογισμούς:

Πίνακας 1. Μη παραμετρικός έλεγχος χ^2 (κριτήριο καλής προσαρμογής)

	Ανάπτυξη θετικού συναδερφικού κλίματος και συνεργασίας στο σχολείο	Διοικητική άνοδος σε θέση συμβούλου, προϊστάμενου γραφείου, περιφερειάρχη κλπ.	Απόκτηση υψηλότερων ακαδημαϊκών προσόντων, π.χ. μεταπτυχιακό, διδακτορικό	Ανάπτυξη θετικής σχέσης με τους μαθητές	Διδασκαλία του αντικείμενου με βάση τα πορίσματα των πρόσφατων επιστημονικών εξελίξεων	Επίτευξη υψηλότερων επιδόσεων των μαθητών με αποτελεσματικότερη μεθόδευση της διδασκαλίας.
Chi-square	73,805	999,498	299,014	859,552	107,819	223,812
df	5	5	5	5	5	5
Asymp. Sig.	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

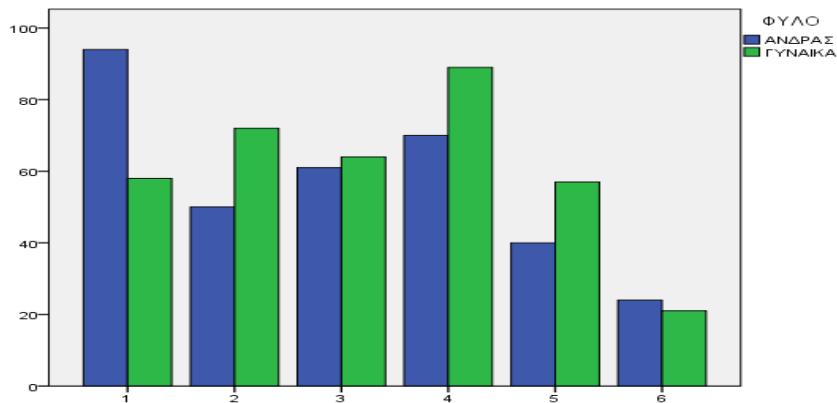
Από τον Πίνακα 2 διαφαίνεται ότι η ανάπτυξη θετικού συναδερφικού κλίματος και συνεργασίας στο σχολείο είναι μεν σημαντικός παράγοντας για ένα μεγάλο ποσοστό του δείγματος (το 39,1% τον θεωρεί πρώτη ή δεύτερη προτεραιότητα). Παρόλα αυτά ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό (36,7%) τον θεωρεί τέταρτη ή πέμπτη προτεραιότητα. Πιο συγκεκριμένα οι κατανομές έχουν ως εξής:

Πίνακας 2. Ανάπτυξη θετικού συναδερφικού κλίματος και συνεργασίας στο σχολείο

Προτίμηση	Συχνότητα	Ποσοστό	Πραγματικό Ποσοστό	Συσσωρευτικό Ποσοστό
ΠΡΩΤΗ	152	21,1	21,7	21,7
ΔΕΥΤΕΡΗ	122	16,9	17,4	39,1
ΤΡΙΤΗ	125	17,4	17,8	56,9
ΤΕΤΑΡΤΗ	159	22,1	22,7	79,6
ΠΕΜΠΤΗ	98	13,6	14,0	93,6
ΕΚΤΗ	45	6,3	6,4	100,0
Σύνολο	701	97,4	100,0	
Missing	19	2,6		
Σύνολο	720	100,0		

Για τον στατιστικό έλεγχο χρησιμοποιήθηκε ο χ^2 διότι θεωρείται ο πιο κατάλληλος για τη συσχέτιση ονομαστικών και κατηγορικών μεταβλητών. Έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση στο στόχο της ανάπτυξης θετικού κλίματος και συνεργασίας στο σχολείο και στο φύλο των ερωτώμενων ($\chi^2=17,341$ $df=5$ $p<0,004$). Σύμφωνα με το παρακάτω διάγραμμα το 27,7% των ανδρών εκτιμά ότι το θετικό κλίμα και η συνεργασία πρέπει να αποτελούν πρώτη προτεραιότητα των εκπαιδευτικών σε σύγκριση με το 16,1% των γυναικών.

Σχήμα 1. Απόψεις ανδρών και γυναικών εκπαιδευτικών για την ανάπτυξη θετικού κλίματος και συνεργασίας στο σχολείο.

Ένας επιπλέον παράγοντας ο οποίος παρουσιάζει στατιστικά σημαντική σχέση είναι η κατοχή ή όχι μεταπτυχιακού ($\chi^2=14,350$ $df=5$ $p<0,012$). Σύμφωνα με αυτόν τον έλεγχο το 23% των εκπαιδευτικών που κατέχουν μεταπτυχιακό θεωρούν ότι πρώτη προτεραιότητα τους είναι η ανάπτυξη θετικού κλίματος με τους συναδέλφους τους σε σύγκριση με το 21,5% αυτών που δεν κατέχουν. Σημαντικό εύρημα αποτελεί το γεγονός ότι το 19,4% αυτών που κατέχουν μεταπτυχιακό θεωρούν ως πέμπτη προτεραιότητα τον παραπάνω στόχο σε σύγκριση με το αντίστοιχο 11,7% αυτών που δεν κατέχουν. Τέλος η κατοχή ή όχι διευθυντικής θέσης αποτελεί στατιστικά σημαντικό παράγοντα ($\chi^2=11,847$ $df=5$ $p<0,04$). Σύμφωνα με αυτή τη σύγκριση το 50,6% των ερωτώμενων διευθυντών θεωρεί την ανάπτυξη κλίματος συνεργασίας ως πρώτη ή δεύτερη προτεραιότητα τους σε σύγκριση με το αντίστοιχο 37,8% των υπόλοιπων εκπαιδευτικών. Οι υπόλοιποι παράγοντες (διδακτορικό, δεύτερο πτυχίο) δεν αποτελούν στατιστικά σημαντικές μεταβλητές και για αυτό το λόγο δεν θα αναφερθούν τα αποτελέσματα.

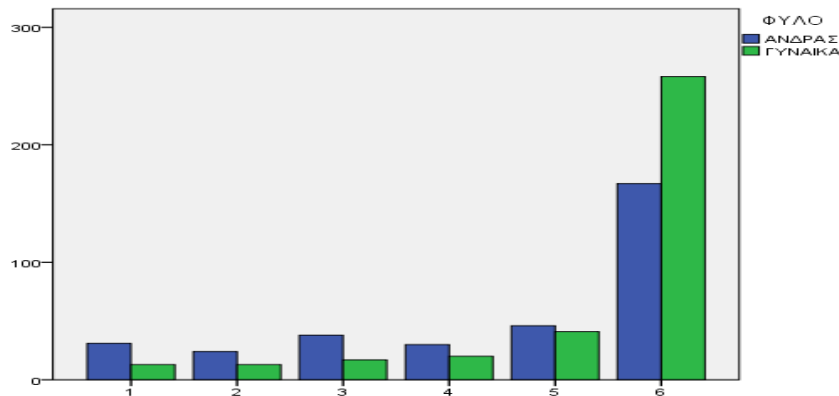
Όσον αφορά το δεύτερο στόχο από τον Πίνακα 3 φαίνεται ξεκάθαρα η αδιαφορία της πλειοψηφίας του δείγματος για τη διοικητική άνοδο δε θέση συμβούλου, διευθυντή, προϊσταμένου κλπ. (60,9%).

Πίνακας 3. Διοικητική άνοδος σε θέση συμβούλου, προϊστάμενου γραφείου, περιφερειάρχη κλπ.

Προτίμηση	Συχνότητα	Ποσοστό	Πραγματικό Ποσοστό	Συσσωρευτικό Ποσοστό
ΠΡΩΤΗ	44	6,1	6,3	6,3
ΔΕΥΤΕΡΗ	37	5,1	5,3	11,6
ΤΡΙΤΗ	55	7,6	7,9	19,5
ΤΕΤΑΡΤΗ	50	6,9	7,2	26,6
ΠΕΜΠΤΗ	87	12,1	12,4	39,1
ΕΚΤΗ	426	59,2	60,9	100,0
Σύνολο	699	97,1	100,0	
Missing	21	2,9		
Σύνολο	720	100,0		

Ο στατιστικός έλεγχος έδειξε ότι το φύλο αποτελεί στατιστικά σημαντική μεταβλητή ($\chi^2=39,510$ $df=5$ $p<0,001$). Παραπάνω ειπώθηκε ότι οι εκπαιδευτικοί στο σύνολο τους δεν ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τη διοικητική άνοδο σε διευθυντικές θέσεις. Ο στατιστικός έλεγχος δείχνει ότι το 49,7% των ανδρών το θέτει ως τελευταία προτεραιότητα σε σύγκριση με το φαίνεται 71,3% των γυναικών. Το προηγούμενο συμπέρασμα παραστατικά στο ακόλουθο σχήμα:

Σχήμα 2. Σχέση φύλου και επιδίωξη διοικητικής ανόδου

Η κατοχή μεταπτυχιακού είναι επίσης ένας στατιστικά σημαντικός παράγοντας ($\chi^2=21,912$ $df=5$ $p<0,001$). Η σύγκριση έδειξε ότι το 15,8% των εκπαιδευτικών που κατέχουν μεταπτυχιακό τίτλο έχουν ως πρώτη ή δεύτερη προτεραιότητα την άνοδο σε διοικητικές ή διευθυντικές θέσεις σε σύγκριση με το αντίστοιχο 9,9% των υπολοίπων εκπαιδευτικών. Επίσης το 64,6% των εκπαιδευτικών που δεν κατέχουν μεταπτυχιακό θέτουν τον παραπάνω στόχο ως έκτη προτεραιότητα σε σύγκριση με το 51% αυτών που κατέχουν τίτλο. Οι υπόλοιπες μεταβλητές δεν είναι στατιστικά σημαντικές.

Το προηγούμενο εύρημα συνδέεται με το στόχο που διατυπώνεται στον πίνακα 3 που αφορά την απόκτηση υψηλότερων ακαδημαϊκών. Ένα ποσοστό της τάξης του 55,7% δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την απόκτηση υψηλότερων προσόντων.

Πίνακας 4. Απόκτηση υψηλότερων ακαδημαϊκών προσόντων, π.χ. μεταπτυχιακό, δι-δακτορικό

Προτίμηση	Συχνότητα	Ποσοστό	Πραγματικό Ποσοστό	Συσσωρευτικό Ποσοστό
ΠΡΩΤΗ	102	14,2	14,6	14,6
ΔΕΥΤΕΡΗ	72	10,0	10,3	24,9
ΤΡΙΤΗ	80	11,1	11,5	36,4
ΤΕΤΑΡΤΗ	107	14,9	15,3	51,7
ΠΕΜΠΤΗ	282	39,2	40,4	92,1
ΕΚΤΗ	55	7,6	7,9	100,0
Σύνολο	698	96,9	100,0	
Missing	22	3,1		
Σύνολο	720	100,0		

Ο έλεγχος των μεταβλητών έδειξε ότι το φύλο αποτελεί ένα στατιστικά σημαντικό παράγοντα ($\chi^2=25,881$ $df=5$ $p<0,001$). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα ένα ποσοστό της τάξης του 28,3% των ανδρών θεωρούν ως πρώτη ή δεύτερη προτεραιότητα τους την απόκτηση υψηλότερων ακαδημαϊκών προσόντων σε σύγκριση με το αντίστοιχο 21,9% των γυναικών. Επίσης το 45,6% των γυναικών τοποθετεί το στόχο αυτό στην πέμπτη θέση σε σύγκριση με το αντίστοιχο 34,9% των ανδρών. Επίσης όπως είναι αναμενόμενο το μεταπτυχιακό είναι ένας στατιστικά σημαντικός παράγοντας ($\chi^2=48,631$ $df=5$ $p<0,001$). Σύμφωνα με αυτή τη σύγκριση το 26% των εκπαιδευτικών που κατέχουν μεταπτυχιακό τίτλο έχουν ως πρώτο στόχο την απόκτηση υψηλότερων ακαδημαϊκών προσόντων σε σύγκριση με το αντίστοιχο 10,2% των υπόλοιπων εκπαιδευτικών. Οι υπόλοιπες μεταβλητές δεν ήταν στατιστικά σημαντικές.

Στον Πίνακα 4 και στην ερώτηση που αφορά τη διδασκαλία του αντικειμένου με βάση τα πορίσματα των πιο πρόσφατων επιστημονικών εξελίξεων παρατηρείται μια ισοκατανομή των απαντήσεων. Το εύρημα όμως που γίνεται άμεσα αντιληπτό εξετάζοντας τα αποτελέσματα των πινάκων 21 και 23 είναι η «μαθητοκεντρική» προσέγγιση των πε-

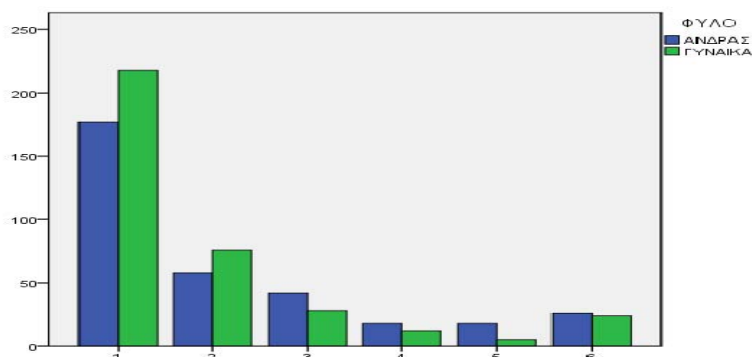
ρισσότερων εκπαιδευτικών δεδομένου ότι ένα ποσοστό 75,4% έχουν ως πρώτη ή δεύτερη προτεραιότητα τους την ανάπτυξη μιας θετικής σχέσης με τους μαθητές ενώ το 55% έχουν ως πρώτη ή δεύτερη προτεραιότητά τους την επίτευξη υψηλότερων επιδόσεων των μαθητών με αποτελεσματικότερη μεθόδευση της διδασκαλίας.

Πίνακας 5. Ανάπτυξη θετικής σχέσης με τους μαθητές

Προτίμηση	Συχνότητα	Ποσοστό	Πραγματικό Ποσοστό	Συσσωρευτικό Ποσοστό
ΠΡΩΤΗ	395	54,9	56,2	56,2
ΔΕΥΤΕΡΗ	135	18,8	19,2	75,4
ΤΡΙΤΗ	70	9,7	10,0	85,3
ΤΕΤΑΡΤΗ	30	4,2	4,3	89,6
ΠΕΜΠΤΗ	23	3,2	3,3	92,9
ΕΚΤΗ	50	6,9	7,1	100,0
Σύνολο	703	97,6	100,0	
Missing	17	2,4		
Σύνολο	720	100,0		

Οι στατιστικοί έλεγχοι έδειξαν ορισμένα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Το φύλο αποτελεί στατιστικά σημαντικό παράγοντα ($\chi^2= 17,341$ $df=5$ $p<0,002$). Σύμφωνα με τις κατανομές το 81% των γυναικών έχουν ως πρώτο ή δεύτερο στόχο την ανάπτυξη θετικής σχέσης με τους μαθητές σε σύγκριση με το 69,3% των ανδρών εκπαιδευτικών. Οι υπόλοιπες μεταβλητές δεν είναι στατιστικά σημαντικές.

Σχήμα 3. Σχέση φύλου και σχέσης με το μαθητή

Στον πίνακα 5 παρουσιάζονται οι κατανομές του πέμπτου στόχου που είναι η διδασκαλία του αντικειμένου με βάση τα πορίσματα των πιο πρόσφατων επιστημονικών εξελίξεων. Το 19,5% τον θέτουν ως πρώτο στόχο ενώ το 45,8% τον θέτουν ως τρίτη ή τέταρτη επιλογή.

Πίνακας 6. Διδασκαλία του αντικειμένου με βάση τα πορίσματα των πιο πρόσφατων επιστημονικών εξελίξεων

Προτίμηση	Συχνότητα	Ποσοστό	Πραγματικό Ποσοστό	Συσσωρευτικό Ποσοστό
ΠΡΩΤΗ	137	19,0	19,5	19,5
ΔΕΥΤΕΡΗ	133	18,5	19,0	38,5
ΤΡΙΤΗ	170	23,6	24,3	62,8
ΤΕΤΑΡΤΗ	151	21,0	21,5	84,3
ΠΕΜΠΤΗ	67	9,3	9,6	93,9
ΕΚΤΗ	43	6,0	6,1	100,0
Σύνολο	701	97,4	100,0	
Missing	19	2,6		
Σύνολο	720	100,0		

Επιπρόσθετα οι συσχετίσεις έδειξαν ότι το φύλο είναι πάλι στατιστικά σημαντικός παράγοντας ($\chi^2=12,256$ $df=5$ $p<0,031$). Πιο συγκεκριμένα, το 23,7% των ανδρών πιστεύει ότι αυτός ο στόχος είναι πρώτη προτεραιότητα σε σύγκριση με το 15,7% των γυναικών εκπαιδευτικών. Επίσης και η κατοχή μεταπτυχιακού είναι στατιστικά σημαντικός παράγοντας ($\chi^2=19,813$ $df=5$ $p<0,001$). Σύμφωνα με αυτή τη συσχέτιση το 23% αυτών που κατέχουν μεταπτυχιακό τίτλο τοποθετούν αυτό το στόχο στην πρώτη θέση σε σύγκριση με το 18,2% αυτών που δεν κατέχουν. Επίσης η διευθυντική θέση είναι ένας στατιστικά σημαντικός παράγοντας ($\chi^2=11,875$ $df=5$ $p<0,04$). Μόνο το 25,3% των ερωτώμενων εκπαιδευτικών που κατέχουν διευθυντική θέση το θεωρεί πρώτη ή δεύτερη προτεραιότητα σε σύγκριση με το 40,5% των υπολοίπων.

Ο τελευταίος στόχος που εξετάστηκε σ' αυτήν την έρευνα ήταν η επίτευξη υψηλότερων επιδόσεων των μαθητών με αποτελεσματικότερη μεθόδευση της διδασκαλίας. Παρατηρήθηκε εκ νέου η έμφαση που δίνουν οι εκπαιδευτικοί στους μαθητές τους. Το 55% θεωρούν το συγκεκριμένο στόχο ως πρώτη ή δεύτερη προτεραιότητα. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 6.

Πίνακας 7. Επίτευξη υψηλότερων επιδόσεων των μαθητών με αποτελεσματικότερη μεθόδευση της διδασκαλίας.

Προτίμηση	Συχνότητα	Ποσοστό	Πραγματικό Ποσοστό	Συσσωρευτικό Ποσοστό
ΠΡΩΤΗ	226	31,4	32,2	32,2
ΔΕΥΤΕΡΗ	160	22,2	22,8	55,0
ΤΡΙΤΗ	147	20,4	20,9	75,9
ΤΕΤΑΡΤΗ	73	10,1	10,4	86,3
ΠΕΜΠΤΗ	55	7,6	7,8	94,2
ΕΚΤΗ	41	5,7	5,8	100,0
Σύνολο	702	97,5	100,0	
Missing	18	2,5		
Σύνολο	720	100,0		

Τέλος οι συσχετίσεις με τους διάφορους παράγοντες έδειξαν ότι πάλι το φύλο είναι στατιστικά σημαντική μεταβλητή ($\chi^2=11,803$ $df=5$ $p<0,004$). Το 34% των ανδρών σε σύγκριση με το 30,3% των γυναικών εκπαιδευτικών θεωρούν τις υψηλότερες επιδόσεις των μαθητών ως πρώτη προτεραιότητα τους.

Συζήτηση

Στην παρούσα εργασία έγινε διερεύνηση των στόχων του εκπαιδευτικού στην καθημερινή μαθησιακή διαδικασία στην οποία αποτελεί αναπόσπαστο μέρος. Σύμφωνα με τους Tschannen-Morana και Hoy (2001) η αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού συνδέεται απόλυτα με πλείστους εκπαιδευτικούς στόχους όπως η επιμονή του, ο ενθουσιασμός του, η δέσμευση στο ρόλο του και η συμπεριφορά του στην καθημερινή εκπαιδευτική διαδικασία, όπως επίσης και με τις επιδόσεις των μαθητών τους όπως το κίνητρο και η αυτοεκτίμηση. Επιλέχθηκαν έξι στόχοι οι οποίοι σκιαγραφούν την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού στο εργασιακό του περιβάλλον, οι οποίοι καλύπτουν όλο το φάσμα της καθημερινής δραστηριότητας του εκπαιδευτικού (Goddard et al, 2000, Guskey, 1982). Αυτοί περιλαμβάνουν την ανάπτυξη θετικού κλίματος συνεργασίας με τους συναδέλφους τους στο σχολείο, επιδίωξη διοικητικής ανόδου, επιδίωξη απόκτησης περισσότερων ακαδημαϊκών τίτλων, την ανάπτυξη θετικής σχέσης με τους μαθητές, τη διδασκαλία του αντικειμένου με βάση τα πορίσματα των πιο πρόσφατων επιστημονικών εξελίξεων και την επίτευξη υψηλότερων επιδόσεων των μαθητών με αποτελεσματικότερη μεθόδευση της διδασκαλίας. Όσον αφορά την ανάπτυξη συναδελφικού κλίματος η στατιστική ανάλυση έδειξε ότι περισσότερο οι άνδρες εκπαιδευτικοί το θεωρούν πρώτη προτεραιότητα από ότι οι γυναίκες. Επίσης η κατοχή μεταπτυχιακού τίτλου επηρεάζει περισσότερο τους κάτοχους του έτσι ώστε να θέτουν τον παραπάνω στόχο ως πρώτη προτεραιότητα. Επίσης η μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών δεν ενδιαφέρεται για την ανέλιξη της σε διοικητικές θέσεις όπως επίσης και οι άνδρες αλλά σε σαφώς μικρότερο βαθμό. Όπως είναι φυσικό η κατοχή μεταπτυχιακού ωθεί τους εκπαιδευτικούς στο ενδιαφέρον της κατάκτησης μιας διευθυντικής θέσης σε αντίθεση με τους υπόλοιπους που

κατά πλειοψηφία δεν δείχνουν το ανάλογο ενδιαφέρον. Σε σχέση με την ίδια απόκτηση υψηλότερων ακαδημαϊκών προσόντων το φύλο αποτελεί στατιστικά σημαντικό παράγοντα δεδομένου ότι μεγάλη μερίδα των ανδρών εκπαιδευτικών ενδιαφέρεται για την απόκτηση επιπλέον τίτλων σε αντίθεση με τις γυναίκες. Σημαντικό εύρημα της παρούσας εργασίας αποτελεί το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των εκπαιδευτικών του δείγματος θεωρεί ότι η ανάπτυξη θετικής σχέσης με τους μαθητές αποτελεί την πρώτη προτεραιότητα τους. Διαφοροποιήσεις παρατηρούνται ανάμεσα στα φύλα με τις γυναίκες να προηγούνται σε σημαντικό βαθμό. Η διδασκαλία με βάση τα τελευταία επιστημονικά πορίσματα αποτελεί στόχο που προτιμάται περισσότερο από τους άνδρες εκπαιδευτικούς και από αυτούς που κατέχουν μεταπτυχιακό τίτλο. Τέλος η επίτευξη υψηλότερων επιδόσεων από τους μαθητές θεωρείται από τους άνδρες σε μεγαλύτερο βαθμό πρώτη προτεραιότητα από ότι στις γυναίκες.

Τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την ανάλυση και την ερμηνεία των δεδομένων βεβαιώνουν το γεγονός ότι ο Έλληνας εκπαιδευτικός επιλέγει τους στόχους του με βάση τις επαγγελματικές του αξίες που υιοθετεί και οι οποίες είναι περισσότερο ιδεαλιστικές παρά υλιστικές. Στο κέντρο του ενδιαφέροντος του παραμένει ο μαθητής και ο συνάδελφος του και περιφερειακά μόνο βρίσκονται η επιδίωξη ανέλιξης στην ιεραρχία και η απόκτηση επιπλέον ακαδημαϊκών προσόντων. Η μελλοντική έρευνα πάνω στους επαγγελματικούς στόχους του εκπαιδευτικού θα έπρεπε να στραφεί στους λόγους που τους ωθούν να είναι γενικά απρόθυμοι να καταλάβουν διοικητικές θέσεις και να αποκτήσουν επιπλέον προσόντα παρόλο που κάτι τέτοιο θα ολοκλήρωνε κατά κοινή ομολογία την αποτελεσματικότητα στο συνολικό τους έργο.

Βιβλιογραφία

- Delors, J., Εκπαίδευση: Η αναγκαία ουτοπία, στο: Unesco, Εκπαίδευση. Ο θησαυρός που κρύβει μέσα της, Αθήνα, Gutenberg, 1999σελ. 23-52.
- Goddard, R. D., Hoy, W. K., & Woolfolk Hoy, A..Collective teacher efficacy: Its meaning, measure, and impact on student achievement. American Educational

- Guskey, T. R. Differences in teachers' perceptions of personal control of positive versus negative student learning outcomes. *Contemporary Educational Psychology*, 7, 70–80, 1982.
- Guskey, T., & Passaro, P. Teacher efficacy: A study of construct dimensions. *American Educational Research Journal*, 31, 627–643, 1994.
- Hall, O., The stages of the medical Career, *American Sociological Review*, March, 1998.
- Heller, K. & Rosemann, R., *Plannung und Auswertung empirischer Untersuchungen*, Stuttgart, 1974.
- Hoyle, E., Professionalization and de-professionalization in education. Στο E. Hoyle & J. Megarry (eds.). *World yearbook of education 1980* (σελ. 42-57). London: Kegan Publisher, 1980.
- Little, J. W., & McLaughlin, M. W. (Eds.), *Teachers' work: Individuals, colleagues, and contexts*. New York: Teachers College Press, 1993, σελ. 133.
- Parelius, A. P. & Parelius, R. J., *The Sociology of Education*, Prentice Hall, 1978, σελ. 187.
- Slocum, W. L., *Occupational Careers*, Aldine Publishing Co., 1966.
- Δημητριάδου, Κ., *Με ποια κριτήρια επιλέγει ο Έλληνας εκπαιδευτικός το επάγγελμα του*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1982.
- Κελπανίδης, Μ., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες και Πραγματικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, 2002, σελ. 216.
- Ξωχέλλης, Π., *Εκπαίδευση και εκπαιδευτικός σήμερα*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1989.
- Ξωχέλλης, Π., *Το εκπαιδευτικό έργο ως κοινωνικός ρόλος*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1984.
- Παπαναούμ, Ζ. *Το επάγγελμα του εκπαιδευτικού*, Τυπωθήτω, 2003, σελ. 93
- Παπαϊκονόμου, Α., *Ο ρόλος και ο εαυτός (self): Η κεντρικότητα του εκπαιδευτικού ρόλου για τη συγκρότηση του εαυτού*, Θεσσαλονίκη, Διδακτορική διατριβή (Αδημοσίευτη), 2011.
- Παπαϊκονόμου, Α. & Κυρίσης, Δ., *Η αυτοαντίληψη των εφήβων και οι παράγοντες που τη διαμορφώνουν*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2011.
- Χατζηδήμου, Δ. & Ταρατόρη, Ε., *Η ειδίκευση των εκπαιδευτικών της Δημοτικής Εκπαίδευσης, μια παιδαγωγική εμπειρική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, Γιαχούδη-Γιαπούλη, 1990.

Διερευνώντας τις διεργασίες νομοθέτησης και εφαρμογής ενός συστήματος διασφάλισης ποιότητας στο ελληνικό Πανεπιστήμιο

Άγγελος Καβασακάλης¹ - Γιώργος Σταμέλος²

Περίληψη

Το παρόν κείμενο θέτει ως στόχο τη διερεύνηση των συνθηκών που οδήγησαν στην εφαρμογή ενός συστήματος αξιολόγησης ως θεσμοποιημένου μηχανισμού διασφάλισης της ποιότητας του ελληνικού Πανεπιστημίου. Τα θεωρητικά εργαλεία για την ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων αντλούνται από την εργασία των Sabatier και Jenkins-Smith γνωστή ως «Advocacy Coalition Framework». Σε αυτό το πλαίσιο το ελληνικό πανεπιστήμιο νοείται ως υποσύστημα πολιτικής εντός του οποίου δρώντες δημιουργούν συνασπισμούς δικτύων για την υπεράσπιση μίας πολιτικής. Για την παραγωγή δεδομένων αφενός πραγματοποιήθηκαν 35 ημιδομημένες συνεντεύξεις δρώντων-κλειδιά του υποσυστήματος, αφετέρου αναλύθηκαν επίσημα κείμενα πολιτικής των δικτύων και κείμενα πολιτικής σχετικά με τις ευρωπαϊκές πολιτικές διασφάλισης της ποιότητας των πανεπιστημίων.

Λέξεις-κλειδιά: εκπαιδευτική πολιτική, πανεπιστήμιο, διασφάλιση ποιότητας, *Advocacy Coalition Framework (ACF)*

¹ Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Πατρών - καθηγητής, Εκπαιδευτήρια Γείτονα

² Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

1. Θεωρητικό πλαίσιο

1.1. Συνοπτική περιγραφή “Advocacy Coalition Framework – ACF”

Η «ACF» θεωρεί τη χάραξη πολιτικής ως μια συνεχή διαδικασία χωρίς συγκεκριμένη αρχή και τέλος. Το περιεχόμενο δε των όποιων μεταρρυθμίσεων επηρεάζεται από τα διαρκώς μεταβαλλόμενα δίκτυα συνασπισμού τα οποία αντιπροσωπεύουν διαφορετικά πολιτικά πιστεύω (αξίες) και συμφέροντα. Τα δίκτυα συνασπισμού ορίζονται ως ομαδοποιήσεις δρώντων ή/και δικτύων που συντονίζουν μέχρι ενός ορίου τις γνώσεις, τις δράσεις και τη συμπεριφορά τους με στόχο την επίτευξη κοινών ή συμπληρωματικών στόχων πολιτικής (Hula, 1999). Τα συνήθως αντιμαχόμενα δίκτυα πολιτικής ενεργοποιούνται και δρουν σε ένα συγκεκριμένο υποσύστημα πολιτικής το οποίο ορίζεται ως ο χώρος μέσα στον οποίο πραγματοποιείται η αλληλεπίδραση των δρώντων που προέρχονται από ένα πλήθος δημόσιων και ιδιωτικών οργανισμών. Οι δρώντες που, σύμφωνα με τη θεωρία εκτός των κλασικών δρώντων, μπορεί να είναι και πολιτικοί ερευνητές/αναλυτές ή δημοσιογράφοι, προσπαθούν να επηρεάσουν και να διαμορφώσουν τις κυβερνητικές αποφάσεις που σχετίζονται με το συγκεκριμένο πεδίο πολιτικής (Sabatier, 1988: 131). Επομένως, τα αντιμαχόμενα δίκτυα πολιτικής μετέχοντας ενεργά στη διαμόρφωση, εφαρμογή, ανάλυση, αξιολόγηση και στον επανασχεδιασμό της εκάστοτε δημόσιας πολιτικής.

Η ACF έχει ως αρχή της τη βασική υπόθεση ότι οι συνασπισμοί διαθέτουν ένα καλά ανεπτυγμένο σύστημα πεποιθήσεων που συνδέει θεμελιώδεις αξίες και αντιλήψεις με τις αιτίες των πολιτικών προβλημάτων και επομένως και με τις κατάλληλες επιλογές και προσεγγίσεις για την επίλυσή τους (Zafonte και Sabatier, 2004: 78). Τα συστήματα πεποίθησης είναι οργανωμένα σε μία ιεραρχική δομή τριών επιπέδων.

Στην κορυφή του συστήματος υπάρχει ο «βαθύς πυρήνας» των πεποιθήσεων (deep core beliefs) που περιλαμβάνει τις βασικές οντολογικές και κανονιστικές πεποιθήσεις σχετικά με την ανθρώπινη φύση και την ιεραρχική προτεραιότητα σε θεμελιώδεις αξίες. Οι πεποιθήσεις του «βαθύ πυρήνα» ξεκινούν να οικοδομούνται κατά την ευρύτερη διαδικασία κοινωνικοποίησης των δρώντων ήδη από την παιδική ηλικία και για το λόγο αυτό είναι εξαιρετικά δύσκολο να μεταβληθούν κατά τη χρονική

διάρκεια που λαμβάνει χώρα μία συγκεκριμένη διαδικασία πολιτικής (Leach et al., 2005: 192; Sabatier και Jenkins-Smith, 1999: 120). Στο ενδιάμεσο επίπεδο, βρίσκονται οι κεντρικές πολιτικές πεποιθήσεις (policy core beliefs) που αντιπροσωπεύουν τις κύριες κανονιστικές δεσμεύσεις και αντιλήψεις οι οποίες είναι πάνω και πέρα από το συγκεκριμένο υποσύστημα πολιτικής. Πρόκειται για τη μετάπλαση πεποιθήσεων που προέρχονται από το «βαθύ πυρήνα» σε πολιτικές πεποιθήσεις μέσω κατάλληλων προσαρμογών. Η μετάπλαση αυτή επιτυγχάνεται με τη κατανόηση των σχέσεων-αλληλεπιδράσεων εντός του υποσυστήματος καθώς και του υποσυστήματος με τον εξωτερικό του περίγυρο (Sabatier και Jenkins-Smith, 1999: 132-133). Στο κατώτερο επίπεδο βρίσκονται οι δευτερεύουσες πεποιθήσεις (secondary beliefs) που έχουν σαφώς πιο στενό πεδίο αναφοράς και συγκροτούνται από τις πιο πρακτικές αντιλήψεις, τα καθημερινά συμβάντα και τις επιμέρους πληροφορίες που απορρέουν από την εφαρμογή μιας πολιτικής (Sabatier και Jenkins-Smith, 1999: 1210).

Ουσιαστικά, η διαδικασία παραγωγής πολιτικής εντός του θεωρητικού μοντέλου της ACF συνοψίζεται στα εξής: Δρώντες ενός υποσυστήματος πολιτικής αντιλαμβάνονται κάποιο πρόβλημα ή μια πηγή δυσαρέσκειας πάνω σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα, προσπαθούν να προσδιορίσουν τις αιτίες και να προτείνουν κάποιο πρόγραμμα πολιτικής για να αντιμετωπίσουν ή να εξουδετερώσουν τις αιτίες αυτές. Ως αποτέλεσμα αναπτύσσεται ένα σύστημα πεποίθησης καθώς και η πρακτική εφαρμογή του κατά τη διάρκεια της πολιτικής διαδικασίας. Παράλληλα, όμως, υπάρχουν άλλοι δρώντες (ατομικοί ή/και συλλογικοί) που είτε διαφωνούν με τη συγκεκριμενοποίηση των αιτιών, είτε διαφωνούν με το προτεινόμενο πρόγραμμα πολιτικής. Κατά συνέπεια, αυτοί οι δρώντες μέσω των αλληλεπιδράσεών τους κατασκευάζουν ένα εναλλακτικό σύστημα πεποιθήσεων και προσπαθούν να το προωθήσουν, συνήθως μέσα σε ένα συγκρουσιακό περιβάλλον (Jenkins-Smith, 1988: 172-173). Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι στα πλαίσια αυτής της θεωρητικής οπτικής σημαντικό ρόλο για την παραγωγή πολιτικής διαδραματίζουν οι «διαμεσολαβητές πολιτικής» (policy brokers). Σύμφωνα με την ACF είναι μια ομάδα δρώντων που στόχο έχει τη διαχείριση της έντασης και της σύγκρουσης και την εύρεση ενός κοινά αποδεκτού σημείου ισορροπίας μεταξύ των πεποιθήσεων και των επιλογών πολιτικής των αντιμαχόμενων συνασπισμών. Όμως, όπως επισημαίνει και

ο Sabatier ο διαχωρισμός μεταξύ των δρώντων που ανήκουν σε έναν συνασπισμό και των διαμεσολαβητών πολιτικής δεν είναι σαφής και διακριτός. Είναι δε σωστότερο, να γίνεται αντιληπτός ο ρόλος τους ως ένα συνεχές φάσμα όπου στο ένα άκρο υπάρχουν οι «υπερασπιστές» μιας πολιτικής στο άλλο οι «πολέμιοι» του συγκεκριμένου πολιτικού προγράμματος και στο ενδιάμεσο του φάσματος οι «διαμεσολαβητές» (Sabatier, 1988: 141).

Επίσης για την κατανόηση της πολιτικής διαδικασίας πρέπει να επισημανθεί ότι η συγκεκριμένη θεωρητική ματιά δεν «κοιτάζει» απομονωμένα το υποσύστημα πολιτικής, καθώς πιστεύει ότι οι πολιτικές διαδικασίες μέσα σε αυτό σχετίζονται και, πολλές φορές, επηρεάζονται από δύο σύνολα εξωγενών παραγόντων (Sabatier και Jenkins-Smith 1988: 132-133). Το πρώτο, μάλλον σταθερό, περιλαμβάνει τη βασική συνταγματική δομή, τις κοινωνικο-πολιτισμικές αξίες και τους φυσικούς πόρους του πολιτικού συστήματος. Αυτό το σύνολο παραμέτρων αποτελεί σπάνια το αντικείμενο των στρατηγικών δράσεων συνασπισμών επειδή αλλάζει πολύ αργά και δύσκολα. Το δεύτερο σύνολο παραμέτρων είναι δυναμικότερο και συνήθως περιλαμβάνει τις κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές καθώς και αλλαγές στο κυβερνητικό δίκτυο. Εμπριέχει επίσης και τις επιδράσεις από άλλα υποσυστήματα πολιτικής, που μπορεί με κάποιον τρόπο να σχετίζονται. Κατά συνέπεια, αποτελεί συχνότερα το προνομιακό πεδίο ανάπτυξης δράσης των διαφόρων δικτύων και δρώντων.

Τέλος το συγκεκριμένο πλαίσιο παρέχει τρεις κατηγορίες υποθέσεων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη διερεύνηση και τελικώς την απάντηση ερευνητικών ερωτημάτων. Αυτές οι κατηγορίες υποθέσεων σχετίζονται: (α) με το σχηματισμό και τη δράση των συνασπισμών υπεράσπισης μίας πολιτικής, (β) με την απόκτηση πολιτικής γνώσης κατά τη διάρκεια παραγωγής και υλοποίησης ενός προγράμματος πολιτικής, και (γ) με την αλλαγή πολιτικής λόγω εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων.

Το παρόν κείμενο επικεντρώνεται στα ευρήματα που σχετίζονται με τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η αλλαγή πολιτικής κατά τη διάρκεια παραγωγής και υλοποίησης ενός συγκεκριμένου προγράμματος πολιτικής. Συνεπώς εδώ θα αναφερθούμε μόνο στις υποθέσεις της ACF που αφορούν την αλλαγή πολιτικής¹.

1.2. Θεωρητικές υποθέσεις σχετικά με την αλλαγή πολιτικής στην ACF

Διακρίνονται δύο γενικές υποκατηγορίες υποθέσεων. Η πρώτη αφορά στην αλλαγή πολιτικής σε ένα υποσύστημα μέσω εξωτερικών μεταβολών και η δεύτερη αναφέρεται στην αλλαγή πολιτικής σε ένα υποσύστημα εξαιτίας εσωτερικών μεταβολών. Πιο συγκεκριμένα:

1.2.1 Αλλαγή πολιτικής σε υποσύστημα εξαιτίας εξωτερικών μεταβολών

«(α) οι κεντρικές πολιτικές επιλογές ενός προγράμματος διακυβέρνησης, εκφρασμένες ως συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο, δεν θα αναθεωρηθούν σε σημαντικό βαθμό όσο ο συνασπισμός υπεράσπισης της συγκεκριμένης πολιτικής παραμένει στην εξουσία εκτός κι εάν αλλαγές επιβάλλονται από ένα ιεραρχικά ανώτερο σύστημα πολιτικής και (β) οι κεντρικές πολιτικές επιλογές σε ένα υποσύστημα πολιτικής μπορεί να αλλάξουν υπό την επίδραση εξωγενών παραγόντων στο υποσύστημα, όπως αλλαγές στις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, στη δημόσια γνώμη [για το ζήτημα πολιτικής] ή σε αλλαγές σε ένα άλλο υποσύστημα πολιτικής με το οποίο βρίσκεται σε αλληλεπίδραση» (Sabatier, 1993: 34). Ας σημειωθεί ότι οι Sabatier και Jenkins-Smith προτείνουν, σε μεταγενέστερό τους κείμενο, τη θεώρηση των εξωγενών αλλαγών ως αναγκαίων αλλά όχι ικανών παραγόντων για την αλλαγή (Sabatier και Jenkins-Smith, 1999: 147).

1.2.2. Αλλαγή πολιτικής σε υποσύστημα εξαιτίας εσωτερικών μεταβολών

Μια δημόσια πολιτική μπορεί επίσης να αλλάξει από το εσωτερικό του υποσυστήματος, κάτω από κάποιες προϋποθέσεις *«α) μια πρώτη συνθήκη είναι όταν γίνεται ευρέως αντιληπτή μια κατάσταση αδιεξόδου που τα διαφορετικά δίκτυα συνασπισμών υπεράσπισης θεωρούν ότι είναι προβληματικό να συνεχιστεί, β) όταν υπάρχει συμμετοχή από δρώντες που ανήκουν σε όλα τα διαφορετικά δίκτυα του υποσυστήματος, γ) όταν εδραιώνεται στο υποσύστημα κοινή απόφαση υπέρ της συναίνεσης πάνω στο συγκεκριμένο θέμα πολιτικής, δ) όταν έχει μεσολαβήσει ο απαραίτητος χρόνος για αναστοχασμό, ε) όταν υπάρχει και δραστηριοποιείται ένας ικανός διαμεσολαβητής μεταξύ των διαφορετικών συνασπισμών, στ) όταν με την πάροδο του χρόνου έχει εδραιωθεί ένας ικανοποιητικός βαθμός αμοιβαίας*

εμπιστοσύνης και ζ) όταν έχει παραχθεί γνώση πάνω στο συγκεκριμένο θέμα πολιτικής του υποσυστήματος (μέσω της πολιτικής εμπειρίας) μεταξύ των αντιμαχόμενων συνασπισμών» (Leach *et al.*, 2005: 194-196).

2. Διασφάλιση της ποιότητας και ανώτατη ευρωπαϊκή εκπαίδευση: Συνοπτική παρουσίαση

2.1. Διασφάλιση της ποιότητας και ανώτατη εκπαίδευση: Ευρωπαϊκό επίπεδο

Το Σεπτέμβριο 1998 ανακοινώνεται η «*Σύσταση για την ευρωπαϊκή συνεργασία με σκοπό τη διασφάλιση της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση*» και συστήνεται να δημιουργηθούν και να υποστηριχθούν διαφανή συστήματα αξιολόγησης με στόχο τη διαφύλαξη της ποιότητας στην ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση και την ανάπτυξη συνεργασιών τόσο μεταξύ των κρατών-μελών όσο και σε ευρύτερο ευρωπαϊκό επίπεδο (Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1998). Το επόμενο έτος στη «*Διακήρυξη της Μπολόνια*» το 1999 υπάρχει μόνο μια σύντομη αναφορά στη διασφάλιση της ποιότητας στα πανεπιστήμια μέσω του στόχου που δηλώνεται από τη φράση «*Προώθηση της ευρωπαϊκής συνεργασίας στη διασφάλιση της ποιότητας με στόχο την ανάπτυξη συγκρίσιμων κριτηρίων και μεθοδολογιών*» (Bologna Declaration, 1999: 3). Ωστόσο, σε συνδυασμό με τη Σύσταση του 1998 αρκετά κράτη στον ευρωπαϊκό χώρο αποφασίζουν τη δημιουργία εθνικών ανεξάρτητων αρχών διασφάλισης ποιότητας, γεγονός που αποτυπώνεται και στην επισήμανση της έκθεσης «*Trends I*» (Haug, *et. al.*, 1999).

Στο επόμενο ανακοινωθέν της διαδικασίας της Μπολόνια (στην Πράγα το 2001) δηλώνεται ότι οι υπουργοί παιδείας «*αναγνώρισαν το ζωτικό ρόλο που παίζουν τα συστήματα διασφάλισης της ποιότητας για την εξασφάλιση υψηλών ποιοτικών κριτηρίων και για τη διευκόλυνση της συγκρισιμότητας των πιστοποιημένων προσόντων σε ολόκληρη την Ευρώπη. Επίσης ενθάρρυναν τη στενότερη συνεργασία μεταξύ των δικτύων αναγνώρισης τίτλων σπουδών και των δικτύων διασφάλισης ποιότητας. Έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην αναγκαιότητα στενής ευρωπαϊκής συνεργασίας για την αμοιβαία εμπιστοσύνη και αποδοχή των εθνικών συστημάτων διασφάλισης ποιότητας*» (Bologna process, 2001: 2).

Το Οκτώβριο 2004 δημοσιοποιείται μία ακόμη Σύσταση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή σχετική με την ανώτατη ευρωπαϊκή εκπαίδευση η οποία καταλήγει σε πέντε συγκεκριμένα μέτρα που, όπως δηλώνεται, συμβάλλουν στην αμοιβαία αναγνώριση των συστημάτων διασφάλισης της ποιότητας και των προσπαθειών αξιολόγησης στην ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση. Επιγραμματικά: (α) όλα τα ιδρύματα να εισάγουν ή να αναπτύξουν εσωτερικούς μηχανισμούς διασφάλισης ποιότητας, (β) οι εθνικές αρχές διασφάλισης ποιότητας που ήδη λειτουργούν να εφαρμόζουν αμερόληπτα τα στοιχεία διασφάλισης της ποιότητας που αναφέρονται στη Σύσταση του 1998, (γ) να συνεργαστούν οι αρχές διασφάλισης ποιότητας με την ENQA ώστε να καταρτιστεί ένα «Ευρωπαϊκό Μητρώο Οργανισμών Διασφάλισης της Ποιότητας και Διαπίστευσης», (δ) να δίνεται η δυνατότητα στα ιδρύματα να επιλέγουν αυτά από αυτό το Μητρώο τον οργανισμό που θα πραγματοποιήσει την αξιολόγησή τους και (ε) να αποδέχονται και να χρησιμοποιούν τα αποτελέσματα των επίσημων αρχών διασφάλισης ποιότητας ως βάση για τη λήψη διαφόρων αποφάσεών τους (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2004: 10-11).

Το 2005 στη συνάντηση του Μπέργκεν οι υπουργοί παιδείας υιοθέτησαν τις προτάσεις που υπήρχαν στην έκθεση “Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area” (“ESG”) για τα τρία επίπεδα προτύπων και οδηγιών για τη διασφάλιση της ποιότητας (ονομαστικά η εσωτερική αξιολόγηση, η εξωτερική αξιολόγηση και η αξιολόγηση των ανεξάρτητων εθνικών αρχών διασφάλισης ποιότητας (Bologna process, 2005: 5). Την επόμενη χρονιά υπήρξε νέα Σύσταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «Για περαιτέρω ευρωπαϊκή συνεργασία με σκοπό τη διασφάλιση της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση» (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2006: 61) στην οποία προωθούνται όλες οι προτάσεις που είχαν προκύψει αφενός από την προηγούμενη «ενωσιακή» διαδικασία μέχρι το 2004 και αφετέρου από την υπουργική απόφαση στο Μπέργκεν στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Μπολόνια.

Στη συνάντηση του Λονδίνου το 2007 οι υπουργοί στην ανακοίνωσή τους «καλωσόρισαν την θέσπιση του Μητρώου» (Ευρωπαϊκό Μητρώο Αρχών Διασφάλισης Ποιότητας: European Quality Assurance Register –EQAR-) το οποίο, όπως υποστηρίζεται στην ανακοίνωση, θα έχει προαιρετική φύση, θα είναι ανεξάρτητο, διαφανές και αυτοχρηματοδοτούμενο. Οι υπουργοί καθόρισαν ότι οι

αιτήσεις των αρχών διασφάλισης ποιότητας για είσοδο στο Μητρώο θα εξετάζονται στη βάση της συμμόρφωσης με την έκθεση «ESG» και με στοιχεία που θα προκύπτουν από διαδικασίες αξιολόγησής τους κυρίως σε εθνικό επίπεδο (Bologna process, 2007: 4). Δύο χρόνια αργότερα, το 2009 στην υπουργική συνάντηση της Λουβέν, διαπιστώθηκε η πρόοδος στον άξονα της διασφάλισης της ποιότητας, τόσο με την εκτεταμένη εφαρμογή των «ESG» όσο και με την ίδρυση και την έναρξη της λειτουργίας του EQAR. Για τα επόμενα τρία έτη οι υπουργοί ζήτησαν να συνεχιστεί η συνεργασία για την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής διάστασης στη διασφάλιση της ποιότητας και επισήμαναν την ανάγκη εξωτερικής αξιολόγησης του EQAR (Bologna process, 2009).

2.2. Διασφάλιση της ποιότητας και ανώτατη εκπαίδευση: εθνικό επίπεδο

Οι εξελίξεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο άσκησαν πιέσεις σε εθνικό επίπεδο σχετικά με τη δημιουργία ενός θεσμοποιημένου συστήματος διασφάλισης της ποιότητας στα ελληνικά πανεπιστήμια.

Από τις προηγούμενες εμπειρίες σε ελληνικό επίπεδο φαινόταν ότι για να θεσπιστεί ένα σύστημα αξιολόγησης της ανώτατης εκπαίδευσης θα έπρεπε πρώτον, να έχει αναπτυχθεί μια κουλτούρα ποιότητας και δεύτερον, να έχουν τεθεί οι υποδομές ώστε το υπουργείο παιδείας να διαθέτει τις κατάλληλες δομές που θα συνέβαλλαν στο σχεδιασμό των μελλοντικών επιλογών και την υιοθέτηση πρακτικών σχετικά με τη διασφάλιση της ποιότητας των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης (ΥΠΕΠΘ – Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης ΕΠΕΑΕΚ, 2002).

Με βάση το διαμορφωμένο ευρωπαϊκό πλαίσιο, το υπουργείο παιδείας προετοίμασε ένα νομοσχέδιο για τη θεσμοθέτηση ενός μηχανισμού διασφάλισης της ποιότητας το οποίο όριζε ότι την ευθύνη και εφαρμογή θα είχε το Εθνικό Συμβούλιο Διασφάλισης της Ποιότητας (ΥΠΕΠΘ – Σχέδιο Νόμου, 2003). Η δημοσιοποίηση του νομοσχεδίου προκάλεσε εντάσεις και αντιδράσεις ανάμεσα στους δρώντες και στα δίκτυα εντός του ελληνικού πανεπιστημίου οι οποίες οδήγησαν την ηγεσία του ΥΠΕΠΘ, υπό τον κίνδυνο του πολιτικού κόστους, να αναβάλει το σχεδιασμό της και να μην προωθήσει το νομοσχέδιο στη Βουλή.

Όμως η Ελλάδα είχε δεσμευθεί να θεσμοθετήσει ένα εθνικό σύστημα διασφάλισης της ποιότητας μέχρι τη συνάντηση του Μπέργκεν την άνοιξη του 2005

το οποίο θα ακολουθούσε τα πρότυπα και τις οδηγίες της έκθεσης “ESG”. Ο νόμος για τη διασφάλιση της ποιότητας της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης τελικά ψηφίστηκε το καλοκαίρι του 2005 (Ν. 3374/2005). Επιγραμματικά, ο συγκεκριμένος νόμος προβλέπει την πραγματοποίηση της αξιολόγησης σε δύο φάσεις (εσωτερική αξιολόγηση και εξωτερική) κάθε τέσσερα χρόνια. Η εσωτερική αξιολόγηση θα πραγματοποιείται από τα μέλη ΔΕΠ του κάθε Τμήματος καθώς θεσπίζεται μία μονάδα εσωτερικής αξιολόγησης η οποία είναι υπεύθυνη για την ολοκλήρωση της διαδικασίας, τη σύνταξη της έκθεσης εσωτερικής αξιολόγησης και την προώθησή της στην ΑΔΙΠ (Αρχή Διασφάλισης και Πιστοποίησης της Ποιότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση). Η εξωτερική αξιολόγηση πραγματοποιείται με ευθύνη της ανεξάρτητης αρχής και έχει ως τελικό παραδοτέο την έκθεση εξωτερικής αξιολόγησης της εκάστοτε ακαδημαϊκής μονάδας.

Σε όλη αυτή την περίοδο οι δημόσιες συζητήσεις υπήρξαν πολύ έντονες με αποκορύφωμα την περίοδο που δημοσιεύθηκε για δημόσια διαβούλευση το νομοσχέδιο για τη διασφάλιση της ποιότητας της ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα² (άνοιξη και το καλοκαίρι 2005) το οποίο τελικά ψηφίστηκε τον Ιούλιο. Ο λόγος αυτής της έντονης δημόσιας διαμάχης για ένα σημαντικό ζήτημα πολιτικής ήταν και ένας από τους λόγους για τη διεξαγωγή της ευρύτερης του συγκεκριμένου άρθρου έρευνας σχετικά με την εγκαθίδρυση και εφαρμογή ενός θεσμοποιημένου συστήματος διασφάλισης ποιότητας στην ελληνική ανώτατη εκπαίδευση.

3. Μεθοδολογία έρευνας

Η συλλογή δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω σχεδιασμένων ποιοτικών ημιδομημένων συνεντεύξεων και επικουρικώς μέσω της ανάλυσης σχετικών κειμένων πολιτικής.

Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις προβλέπεται να περιέχουν ένα σύνολο και μία ακολουθία θεμάτων που πρέπει να καλυφθούν κατά τη διάρκεια των συζητήσεων. Ταυτόχρονα με αυτή τη δομή, που προϋποθέτει σχεδιασμό και προετοιμασία, είναι απαραίτητο να υπάρχει ευελιξία και ανεκτικότητα σε αλλαγές στην ακολουθία των υπό συζήτηση ζητημάτων αλλά και των πιθανών ερωτήσεων καθώς είναι

απαραίτητο η συζήτηση να επιτρέπει στους συνομιλητές να αναπτύσσουν τις δικές τους αφηγήσεις (Kvale, 1996: 124).

Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να λαμβάνουν υπόψη τους τη θεματολογία που προέκυψε από τις δημόσιες διαβουλεύσεις σχετικά με την παραγωγή και υλοποίηση του συγκεκριμένου προγράμματος πολιτικής. Έτσι, οι «άξονες συζήτησης» των συνεντεύξεων ήταν: (α) το ελληνικό πανεπιστήμιο σήμερα, (β) προωθούμενες εκπαιδευτικές πολιτικές για το «ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο», (γ) η έννοια της ποιότητας και της αξιολόγησης στο πανεπιστήμιο, (δ) ο Νόμος 3374/2005, (ε) σχολιασμός των συνθηκών και του τρόπου διεξαγωγής της δημόσιας συζήτησης για τη διασφάλιση της ποιότητας στο ελληνικό πανεπιστήμιο, (στ) προτάσεις για ένα σύγχρονο ελληνικό πανεπιστήμιο. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν είτε με δρώντες των επιμέρους δικτύων είτε με μεμονωμένους δρώντες-κλειδιά για το υποσύστημα πολιτικής ή ειδικούς για τα σχετικά ζητήματα πολιτικής για την ανώτατη εκπαίδευση.

Μία παρένθεση είναι απαραίτητη σε αυτό το σημείο σχετικά με τους μεμονωμένους δρώντες κλειδιά. Η ACF αφήνει ανοικτή τη δυνατότητα να υπάρχουν δρώντες εντός ενός συγκεκριμένου υποσυστήματος οι οποίοι δεν ανήκουν σε κάποιο επιμέρους δίκτυο ή συνασπισμό δικτύων με αποτέλεσμα να μη μοιράζονται το κοινό σύστημα πεποιθήσεων κάποιου συνασπισμού. Ένας τέτοιος δρών αρκεί να έχει είτε αυξημένο ενδιαφέρον για το υπό ανάλυση ζήτημα πολιτικής και ταυτοχρόνως να έχει κάποιες ειδικές γνώσεις, είτε λόγω των συνδέσεων του εντός του δικτύου να είναι δρών-κλειδί (Meltsner, 1976) ή ειδικές ικανότητες στην ανάλυση και στη διαδικασία παραγωγής πολιτικής (Sabatier, 1988: 141). Μάλιστα, όπως υποστηρίζουν σε μεταγενέστερο κείμενό τους οι Sabatier και Jenkins-Smith υπάρχουν πάντοτε σε όλη τη διάρκεια των αλληλεπιδράσεων για την παραγωγή ενός πολιτικού προγράμματος αυτοί οι ατομικοί δρώντες που δεν ανήκουν και δεν σχετίζονται με κάποιον συνασπισμό υπεράσπισης. Αυτοί οι «ανένταχτοι» δρώντες διατηρούν ένα ρόλο που θεωρείται ιδιαίτερος και σημαντικός, όπως έχουν δείξει ερευνητικές εργασίες στο πλαίσιο της ACF για πάνω από μια δεκαετία (Sabatier και Jenkins-Smith, 1999: 120). Σε αρκετές περιπτώσεις οι ιδέες και οι δράσεις ενός μεμονωμένου δρώντος-κλειδί είναι πολύ σημαντικές δεδομένου ότι έχουν πρόσθετο ειδικό βάρος και σημαντική ισχύ με αποτέλεσμα να μπορούν να επηρεάζουν τόσο τη συγκρότηση της

πολιτικής ατζέντας όσο και την ανάπτυξη της πολιτικής πράξης. Αυτό οφείλεται κυρίως στη δυνατότητα του δρώντος να προσελκύει τα φώτα της δημοσιότητας κατά τη διατύπωση μιας άποψης αλλά και επειδή είναι σε θέση να έχει πολλαπλές αλληλεπιδράσεις με ποικίλους δρώντες διαφορετικών δικτύων.

Αρχικό στάδιο της ευρύτερης, του παρόντος κειμένου, έρευνας ήταν η συγκεκριμενοποίηση των δικτύων, των μεμονωμένων δρώντων-κλειδιών και των ειδικών που δρουν στο υποσύστημα πολιτικής του ελληνικού πανεπιστημίου. Από την ανάλυση κειμένων πολιτικής βρέθηκε ότι κατά τη διάρκεια του συγκεκριμένου προγράμματος πολιτικής δραστηριοποιήθηκαν τα επιμέρους δίκτυα: «Σύνοδος Πρυτάνεων», «ΠΟΣΔΕΠ», «ΑΡ.ΣΗ.» (Αριστερά Σήμερα), «GURF» (Greek University Reform Forum), «Πρωτοβουλία για την Αναβάθμιση του Πανεπιστημίου», «ΚΙΠΑΝ» (Κίνηση Πανεπιστημιακής Αναβάθμισης), «ΙΝΕ-ΓΣΕΕ», «ΣΕΒ-ΙΟΒΕ», καθώς και τα κοινοβουλευτικά κόμματα, «ΝΔ», «ΠΑΣΟΚ», «ΚΚΕ» και «ΣΥΡΙΖΑ» τα οποία, στη συγκεκριμένη έρευνα, θεωρούνται δίκτυα.

Τελικώς, διεξήχθησαν 35 ημιδομημένες συνεντεύξεις.

Με τη βοήθεια συγκεκριμένης «σχάρας» ανάλυσης³ διευκολύνθηκε η παραγωγή των πρώτων αποτελεσμάτων της έρευνας. Στη συνέχεια, με επιπλέον επεξεργασία δομήθηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν οι πολιτικές πεποιθήσεις⁴ του εκάστοτε δρώντος όπως προέκυψαν από τη συνέντευξή του. Τέλος, μέσω ανάλυσης πραγματοποιήθηκε η σύνθεση των συστημάτων πεποίθησης των επιμέρους δικτύων και των συνασπισμών υπεράσπισης.

Η χρήση της ανάλυσης κειμένων πολιτικής θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, όπως έχει ήδη ειπωθεί, ως επικουρική της μεθόδου των συνεντεύξεων με την έννοια της συμβολής της στην ανάδειξη των αξόνων συζήτησης των ημιδομημένων συνεντεύξεων. Ο ρόλος αυτής της ανάλυσης δεν ήταν μόνο προπαρασκευαστικός των συνεντεύξεων. Προσέφερε επίσης και τη δυνατότητα πληρέστερης κατανόησης των παραγόμενων δεδομένων από τις συνεντεύξεις των δρώντων μέσω της αντιπαραβολής τους και/ή της ερμηνείας τους.

Ουσιαστικά, χρησιμοποιήθηκαν παραπάνω από μία ποιοτικές ερευνητικές μέθοδοι. Όπως έχει ήδη ειπωθεί στις ποιοτικές ερευνητικές προσεγγίσεις αυτό συμβαίνει συχνά. Όπως επισημαίνουν και οι Cohen και Manion «η αποκλειστική εμπιστοσύνη σε μία μέθοδο μπορεί να επηρεάσει ή να παραποιήσει την εικόνα που

έχει ο ερευνητής για το συγκεκριμένο δείγμα της πραγματικότητας την οποία εξετάζει, χρειάζεται να είναι βέβαιος ότι τα στοιχεία που προέκυψαν δεν είναι απλώς αποτέλεσμα μίας ειδικής συλλεκτικής μεθόδου» (Cohen και Manion, 1994: 321). Η πολυμεθοδολογική έρευνα (mixed method research) είναι μάλλον απαραίτητη καθώς τα ζητήματα προς ανάλυση είναι πολύπλοκα και η εκτενής ανάλυση και ερμηνεία τους απαιτεί συνήθως τη διαλεύκανση διαφορετικών οπτικών γωνιών. Όπως περιεκτικά αναλύει ο Ιωσηφίδης υπάρχουν συγκεκριμένοι γενικοί παράγοντες και λόγοι που οι ερευνητές οδηγούνται στην υιοθέτηση πολυμεθοδολογικών ερευνητικών στρατηγικών. Ονομαστικά αυτοί οι παράγοντες είναι: η «κοινή λογική», η τριγωνοποίηση ή μεθοδολογική σύγκλιση (triangulation, convergence), η μεθοδολογική ανάπτυξη (methodological development) και η συμπληρωματικότητα (complementarity) (2008: 274-275). Η πολυμεθοδολογική έρευνα που ακολουθήθηκε είναι μάλλον απαραίτητη καθώς τα ζητήματα προς ανάλυση είναι πολύπλοκα και η ερμηνεία τους συνήθως απαιτεί να φωτιστούν από διαφορετικές οπτικές γωνίες.

4. Ευρήματα σχετικά με την αλλαγή πολιτικής

Από την ευρύτερη έρευνα αποδείχθηκε ότι με αφορμή το πρόγραμμα πολιτικής για τη διασφάλιση της ποιότητας στα πανεπιστήμια, δομήθηκαν δύο αντιτιθέμενοι συνασπισμοί δικτύων, ο συνασπισμός «Υπέρ» και ο συνασπισμός «Εναντίον» του προγράμματος. Από τη σύγκριση των συστημάτων πεποιθήσεών τους φάνηκε ότι ήταν θεωρητικώς δικαιολογημένη η μεταξύ τους έντονη αντιπαράθεση και διαμάχη⁵. Το ζητούμενο λοιπόν έγκειται στον τρόπο που έγινε δυνατή η αλλαγή πολιτικής με την υπερίσχυση του συνασπισμού «Υπέρ».

4.1. Διερεύνηση αλλαγής πολιτικής εξαιτίας εξωτερικών μεταβολών

Η ACF προβλέπει τη συμβολή εξωτερικών του υποσυστήματος πολιτικής μεταβολών που μπορεί να αιτιολογήσουν μια αλλαγή. Το ερώτημα λοιπόν, μπορεί να τεθεί ως εξής: υπήρξαν εξωτερικές συνθήκες που ευνοούσαν ή/και προωθούσαν την αλλαγή στο συγκεκριμένο πρόγραμμα πολιτικής; Το ελληνικό Πανεπιστήμιο συμμετέχει στη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης (EXAE). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, την τελευταία δεκαπενταετία οι πολιτικές για τη

διασφάλιση της ποιότητας είναι διαρκώς στον πυρήνα των συζητήσεων, ζυμώσεων και εν τέλει δράσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Επιπλέον, από το 2001, η χώρα είχε δεσμευτεί και έλεγε ότι προετοιμάζει ένα σύστημα διασφάλισης της ποιότητας, το οποίο παρουσιάστηκε τελικά ως προσχέδιο Νόμου (ΥΠΕΠΘ – Σχέδιο Νόμου, 2003) στη συνάντηση του Βερολίνου (2003). Στην πραγματικότητα όμως το εν λόγω προσχέδιο ουδέποτε κατατέθηκε και συνεπώς ουδέποτε εφαρμόστηκε. Έτσι, στην επόμενη συνάντηση του Μπέργκεν (2005) τέθηκε ξανά επιτακτικά το ζήτημα της αξιοπιστίας των ελληνικών δεσμεύσεων και η ύπαρξη ή μη ενός συστήματος διασφάλισης της ποιότητας στην Ελλάδα.

Με δεδομένες τις εξωτερικές συνθήκες που προωθούσαν τη δημιουργία θεσμοποιημένων συστημάτων διασφάλισης της ποιότητας στα ευρωπαϊκά συστήματα ανώτατης εκπαίδευσης, τη συμμετοχή της χώρας μας στις αντίστοιχες υπερεθνικές διαδικασίες και τις διαβεβαιώσεις των ελληνικών αντιπροσωπειών προς τους εταίρους μας, ψηφίστηκε, όπως έχει ήδη αναφερθεί μέσω αντιδράσεων ο Νόμος 3374/2005. Μετά την ψήφιση του νόμου και μέχρι σήμερα δεν έχει σημειωθεί κάποια ιδιαίτερη αλλαγή στο ευρύτερο υποσύστημα των ΕΕΠ και οι πολιτικές για τη διασφάλιση της ποιότητας παραμένουν στον πυρήνα των δραστηριοτήτων του υποσυστήματος.

Ας σημειωθούν εδώ δύο χαρακτηριστικά: α) η εξωτερική πίεση για υλοποίηση μιας πολιτικής, β) η σφοδρότητα της διαφωνίας, η οποία μετατόπισε το κέντρο βάρους της συζήτησης από την «αξιολόγηση» ως μηχανισμό διασφάλισης της ποιότητας στη συμμετοχή της Ελλάδας στον ΕΧΑΕ και εν τέλει στην ύπαρξη ή μη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ενδεικτικά:

«Η Ευρωπαϊκή Ένωση, αποτελεί τις πιο σκληρές μορφές καπιταλισμού και της εκπροσώπησης που έχουν τα συγκεκριμένα σκληρά και καπιταλιστικά συμφέροντα, στις ισχυρές διατάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν έχει αυτό καμία σχέση με τους ευρωπαϊκούς λαούς. [...] Αυτές είναι οι πιο σκληρές μορφές καπιταλισμού, που γίνονται στην πιο βάρβαρη εποχή» (Σ24 – Συνασπισμός δικτύων «Εναντίον»)

«Υπάρχει το αποτέλεσμα μιας πολιτικής επιλογής [ένταξη στις διαδικασίες δημιουργίας του ΕΧΑΕ], ενός στοιχείου, που επικαλούνται ως καλό. Να κοιτάξουμε λίγο ότι αυτό είναι αποτέλεσμα μιας πολιτικής, μήπως μπορέσουμε να την ανατρέψουμε; Θέλω να ανατρέψω την Μπολόνια και το σύστημα της Commission, είμαι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, δεν μπορώ να την αφήσω, δεν είμαι ΚΚΕ, αλλά μήπως μπορούμε να κάνουμε μια

Ευρωπαϊκή Ένωση, που μέσα από τη αλλαγή των συσχετισμών εξυπηρετεί τελικά περισσότερο;» (Σ20 – Συνασπισμός δικτύων «Εναντίον»)

Τέλος, δεδομένης της χρονικής διάρκειας της έρευνας (2005-2009), πρέπει να αναφερθεί ότι στο όριο της χρονικής περιόδου, στο εσωτερικό της χώρας (σύστημα πολιτικής) παρουσιάζεται μια μείζονα αλλαγή με τη διεξαγωγή πρόωρων εκλογών (2009) και την υπερίσχυση του τότε κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Όμως, από τη μια, αυτό συντελείται στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, κι από την άλλη, η νέα κυβέρνηση δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά σε ό,τι αφορά στο πρόγραμμα πολιτικής που σχετίζεται με τη διασφάλιση της ποιότητας στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Εξάλλου, και παρά κάποιες επιμέρους διαφοροποιήσεις, τα δύο κόμματα εξουσίας εντάσσονταν στο ίδιο δίκτυο συνασπισμού «Υπέρ».

Με βάση όλα τα παραπάνω μπορεί κανείς να ισχυρισθεί, σχετικά με τις θεωρητικές υποθέσεις για την αλλαγή πολιτικής εξαιτίας εξωτερικών μεταβολών ότι μετά το 2005 και την ψήφιση του νόμου 3374/05 που αποτελεί μείζονα αλλαγή πολιτικής, δεν έχουν συμβεί αξιοσημείωτες μεταβολές στους εξωτερικούς παράγοντες του υποσυστήματος πολιτικής του ελληνικού πανεπιστημίου που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ευνοϊκές συνθήκες για περαιτέρω αλλαγή πολιτικής. Φυσικά πρέπει να σημειωθεί ότι με δεδομένες τις εξελίξεις μετά την υπογραφή του «Μνημονίου Συνεργασίας» από την Ελλάδα την άνοιξη του 2010, προφανώς το παραπάνω συμπέρασμα φαίνεται πλέον να μην ισχύει. Όμως οι συνθήκες μέσα στις οποίες διενεργήθηκαν οι συνεντεύξεις (μέχρι την περίοδο των εθνικών εκλογών του Οκτωβρίου 2009) και η ευρύτερη ανάλυση κειμένων πολιτικής (τα οποία είχαν επίσης συνταχθεί μέχρι την ίδια περίοδο) ήταν διαφορετικές από τις σημερινές και επομένως το συγκεκριμένο συμπέρασμα και ερμηνεία ανταποκρίνεται στις συνθήκες της περιόδου.

4.2. Διερεύνηση αλλαγής πολιτικής εξαιτίας εσωτερικών μεταβολών

Η ACF (όπως αναφέρθηκε στην παράγραφο 1.2.2.) προβλέπει επίσης αλλαγές που προέρχονται από το εσωτερικό ενός υποσυστήματος πολιτικής. Στη συνέχεια θα γίνει προσπάθεια ανάδειξης ανατροπών, διαφοροποιήσεων και μετατοπίσεων που συντελέστηκαν στο εσωτερικό του υποσυστήματος και ώθησαν στην εμπέδωση ή/και διεύρυνση της αλλαγής που πραγματοποιήθηκε με τη ψήφιση του νόμου. Δεδομένου

ότι κομβικό ρόλο στην κρίση έπαιξε η συνδικαλιστική οργάνωση των πανεπιστημιακών (με όρους ACF το δίκτυο «ΠΟΣΔΕΠ»), κρίνεται σκόπιμο να ξεκινήσουμε από αυτήν και μάλιστα σε δύο διακριτά επίπεδα: α) το ρόλο της στην κρίση, β) στην αλλαγή ηγεσίας της το 2009.

4.2.1. Δίκτυο «ΠΟΣΔΕΠ»: ο ρόλος του στην κρίση

Ο ρόλος του συγκεκριμένου δικτύου στη διάρκεια της έντασης υπήρξε σημαντικός. Κρίσιμο σημείο φαίνεται ότι υπήρξε η απόλυτη αντίθεσή του ως προς το συγκεκριμένο πρόγραμμα αλλαγής. Ενδιαφέρον έχει ότι ενώ αυτό εκλαμβάνεται ως εντελώς αρνητικό από τα μέλη του συνασπισμού «Υπέρ», γεγονός αναμενόμενο, στις τάξεις του συνασπισμού «Εναντίον», η κρίση για αυτή τη στάση είναι μάλλον διαφοροποιημένη.

Αναλυτικότερα, οι υποστηρικτές του συνασπισμού «Υπέρ» θεωρούν ότι η στάση του δικτύου «ΠΟΣΔΕΠ» ήταν πολιτικά λανθασμένη γιατί δεν έδινε δυνατότητα χειρισμών καθώς ήταν συνολικά αρνητική. Σε αυτό το σημείο φαίνεται να συμφωνούν έστω μερικώς και μέλη του συνασπισμού «Εναντίον». Βέβαια η στόχευση των πρώτων ήταν η προσπάθεια αλλαγής συσχετισμών στο δίκτυο «ΠΟΣΔΕΠ» ενώ των δεύτερων η αποτελεσματικότερη δράση του συγκεκριμένου δικτύου. Ενδεικτικά:

«Όταν υπάρχει συνδικαλιστική πολιτική στην ανώτατη εκπαίδευση, δεν συγχωρούνται ούτε η αμέλεια, ούτε η άγνοια [ώστε να λες ένα όχι σε όλα και να αποχωρείς]. Κάνεις πολιτική ανάλυση όταν απέναντί σου έχεις ένα Υπουργείο που δείχνει διάθεση να συζητήσει ειλικρινά μαζί σου. Αυτή είναι η διαφορετική προσέγγιση που κάνεις και αμέσως μετά λες, ωραία, έχω αυτό το πράγμα, άρα πηγαίνω να συζητήσω» (Σ35 – Συνασπισμός δικτύων «Υπέρ»).

«Η ΠΟΣΔΕΠ έκανε μια πολιτική επιλογή: Επειδή θεωρούσε ότι οι μεταρρυθμίσεις ήταν σε σύγκρουση με τον ιδεολογικό της πυρήνα για το πανεπιστήμιο είπε εγώ απέχω από το διάλογο καθότι διαφωνώ σε όλα. [...]. Αποτέλεσμα αυτής της επιλογής [της ΠΟΣΔΕΠ να αποχωρήσει από το θεσμικό διάλογο δηλώνοντας την πλήρη άρνησή της] ήταν να δοθεί χώρος σε κάθε πικραμένο να πει τη γνώμη του για τις μεταρρυθμίσεις και το Πανεπιστήμιο. Υπήρξαν όμως και σοβαρές προσπάθειες στην πορεία αυτών των συζητήσεων» (Σ13 – Συνασπισμός δικτύων «Εναντίον»).

Όπως φαίνεται από το προηγούμενο απόσπασμα αποδίδεται στους χειρισμούς του δικτύου «ΠΟΣΔΕΠ», που είναι μέλος του συνασπισμού «Εναντίον», μια τάση πολυδιάσπασης με την ανάδυση και συμμετοχή στο «παιχνίδι» διαφόρων δικτύων που άλλα κρίνονται σοβαρά κι άλλα όχι.

Εκείνο που προκύπτει ως σημαντικό εδώ είναι η αδυναμία του δικτύου «ΠΟΣΔΕΠ» να εκφράσει το σύνολο, ή μια σημαντική πλειονότητα πανεπιστημιακών, γεγονός που οδήγησε στην ανάδυση νέων δικτύων που προσπάθησαν να εκφράσουν πανεπιστημιακούς που δεν τους κάλυπτε η ΠΟΣΔΕΠ.

4.2.2. Δίκτυο «ΠΟΣΔΕΠ»: η αλλαγή ηγεσίας

Σημαντικός παράγοντας στην πορεία εμπέδωσης της πολιτικής αλλαγής που σηματοδότησε η ψήφιση του Νόμου το 2005 φαίνεται ότι υπήρξε η αλλαγή ηγεσίας στο συνδικαλιστικό όργανο των πανεπιστημιακών.

Πράγματι, την άνοιξη του 2009, οι πολιτικοί χώροι που ήλεγχαν ως τότε την ΠΟΣΔΕΠ χάνουν τις εκλογές. Η αλλαγή πλειοψηφίας στην ΠΟΣΔΕΠ είναι κρίσιμη στο βαθμό που ως τότε υπήρξε το δίκτυο-προπύργιο του συνασπισμού «Εναντίον», το οποίο χάνει έτσι σημαντικούς πόρους υπεράσπισης των πεποιθήσεών του. Μάλιστα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η «πτώση» της ΠΟΣΔΕΠ σηματοδότησε τη μείωση της σύγκρουσης.

Ουσιαστικά, από τα δεδομένα των αρχαιρεσιών στην ΠΟΣΔΕΠ⁶ προκύπτει ότι ο αριθμός των αντιπροσώπων ο οποίος συνδέεται με τη συμμετοχή των μελών ΔΕΠ στις διαδικασίες εκλογών σε πρωτοβάθμιο επίπεδο (η αναλογία ψηφισάντων σε κάθε σύλλογο ΔΕΠ και του αντίστοιχου αριθμού αντιπροσώπων του συλλόγου στις αρχαιρεσίες της ΠΟΣΔΕΠ είναι σταθερή και ίση με 15 προς 1), ήταν το 2002 και 2005 αντίστοιχα 157 και 158. Το 2007, στο πλαίσιο μίας μεγάλης έντασης συνολικά στο υποσύστημα, και όχι μόνο, εξαιτίας του συγκεκριμένου προγράμματος πολιτικής, οι σύνεδροι αυξήθηκαν κατά 28% σε σχέση με το 2005. Στις εκλογές του 2009, στις οποίες έχουμε αλλαγή στην ηγεσία της ΠΟΣΔΕΠ και επομένως και την αλλαγή στη δράση αυτού του δικτύου, οι σύνεδροι ήταν 287 με σχετική αύξηση σχεδόν 81% συγκρινόμενο με το 2005, έτος που ψηφίστηκε ο Ν.3374.

Επομένως, λαμβάνει χώρα μια σημαντική αλλαγή τόσο εντός του δικτύου «ΠΟΣΔΕΠ» όσο και μεταξύ των δύο αντιτιθέμενων συνασπισμών δικτύων. Η νέα

ηγεσία του δικτύου με αυξημένη νομιμοποιητική δύναμη αναδιαμορφώνει τη δράση του δικτύου από τις αρχές του 2009 και μετά. Η μεταβολή στη δράση αυτού του δικτύου επιφέρει σημαντικό πλήγμα στους πόρους του συνασπισμού «Εναντίον» καθώς χάνει ένα από τα σημαντικότερα για αυτόν δίκτυα.

4.2.3. Διαμεσολαβητές πολιτικής: ανάλυση πεπιοθήσεων

Πέρα από το ρόλο και την αλλαγή στην ΠΟΣΔΕΠ είναι χρήσιμο να δει κανείς, έστω και συνοπτικά, το ρόλο και τις πεπιοθήσεις των διαμεσολαβητών πολιτικής (policy brokers). Είναι χρήσιμο γιατί μέσω της δράσης τους μπορούν να επηρεάσουν τις εξελίξεις, να βοηθήσουν στην εξεύρεση κοινών σημείων (μεταξύ των αντιμαχόμενων συνασπισμών) και συνεπώς να συντελέσουν σε μία πιθανή αλλαγή πολιτικής προερχόμενη από το εσωτερικό του υποσυστήματος.

Φαίνεται λοιπόν ότι υπήρχαν δρώντες οι οποίοι λόγω των πεπιοθήσεών τους αλλά και της δράσης τους είχαν έναν ρόλο ισορροπιστή, ένα ρόλο, όπως ορίζεται κι από το θεωρητικό μοντέλο της ACF, διαμεσολαβητή πολιτικής. Από την αρχική ανάλυση των συνομιλιών προκύπτει λοιπόν ότι το ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ των δύο αντιτιθέμενων συνασπισμών δικτύων είχαν αναλάβει τα δίκτυα «Σύνοδος Πρυτάνεων» και «ΑΡ.ΣΗ.», καθώς και οι μεμονωμένοι δρώντες κλειδιά Σ25, Σ26 και Σ27.

Για τους διαμεσολαβητές πολιτικής (δίκτυα και μεμονωμένοι δρώντες), σύμφωνα με την ACF, δεν έχει νόημα να κατασκευαστεί το σύστημα πεπιοθήσεών τους καθώς δεν δομούν κάποιο συνασπισμό. Επομένως, έχει μόνο αναλυτική σημασία να αναδείξουμε τις κοινές πεπιοθήσεις των διαφορετικών διαμεσολαβητών. Αυτό όμως είναι σημαντικό καθώς θα αναδείξει το ρόλο τους στην πολιτικής αλλαγή που συντελέστηκε.

Κοινές κεντρικές πολιτικές πεπιοθήσεις διαμεσολαβητών πολιτικής

Σχετικά με το ρόλο και τη λειτουργία του πανεπιστημίου

1. Απαραίτητο στοιχείο για ένα σύγχρονο πανεπιστήμιο είναι η έννοια της αυτοτέλειας και στα τρία επίπεδα: οικονομικό, θεσμικό και διοικητικό («Σύνοδος Πρυτάνεων», «ΑΡ.ΣΗ.», Σ25, Σ27)

2. Απαραίτητα στοιχεία είναι επίσης η διαφάνεια και η κοινωνική λογοδοσία («Σύνοδος Πρυτάνεων», Σ25, Σ26, Σ27)
3. Για την πιθανή υποβάθμιση του σημερινού πανεπιστημίου την κύρια ευθύνη έχει η πολιτεία εξαιτίας των μη μελετημένων πολιτικών της διεύρυνσής του («Σύνοδος Πρυτάνεων», «ΑΡ.ΣΗ.», Σ25, Σ27)
4. Δεν χρειάζεται απλώς αύξηση της χρηματοδότησης αλλά συνολική αναμόρφωση του χρηματοδοτικού μοντέλου («Σύνοδος Πρυτάνεων», «ΑΡ.ΣΗ.»)
Σχετικά με την έννοια της ποιότητας στο Πανεπιστήμιο
5. Η ποιότητα δεν διασφαλίζεται μέσω νομοθετημάτων («Σύνοδος Πρυτάνεων», «ΑΡ.ΣΗ.», Σ27)
6. Εκδοχή ποιότητας ως εναρμονισμός στον σκοπό ⁷(«Σύνοδος Πρυτάνεων», «ΑΡ.ΣΗ.», Σ27)
7. Εκδοχή ποιότητας ως ανταποδοτική αξία («Σύνοδος Πρυτάνεων», «ΑΡ.ΣΗ.», Σ25)
Σχετικά με την αξιολόγηση στο πανεπιστήμιο
8. Ναι σε ένα σύστημα αξιολόγησης που όμως να μην είναι μονοδιάστατο και να έχει ποιοτικά χαρακτηριστικά («Σύνοδος Πρυτάνεων», Σ26)
Σχετικά με τις ΕΕΠ και το πανεπιστήμιο
9. Θετική η επίδραση στο ελληνικό πανεπιστήμιο των ΕΕΠ που κάποιες από αυτές πέρασαν χωρίς προβλήματα, π.χ. η χρηματοδότηση της έρευνας και η αύξηση της κινητικότητας και της διεθνικότητας («Σύνοδος Πρυτάνεων», «ΑΡ.ΣΗ.»)
10. Η ουσιαστική επίδραση των ΕΕΠ στην ελληνική ανώτατη εκπαίδευση είναι μικρότερη από την αναμενόμενη καθώς οι μεταρρυθμίσεις γίνονται πρόχειρα και η εφαρμογή τους γίνεται κυρίως σε τυπικό επίπεδο («Σύνοδος Πρυτάνεων», «ΑΡ.ΣΗ.», Σ25)
Κοινές δευτερεύουσες πεποιθήσεις των διαμεσολαβητών πολιτικής
Σχετικά με το Νόμο 3374/05
11. Ο νόμος υπερ-ρυθμίζει και είναι εξαιρετικά γραφειοκρατικός (ιδιαίτερα στην εφαρμογή του) (Σ26, Σ27, Σ25)
Σχετικά με τις δομές υλοποίησης και την εφαρμογή του Νόμου
12. Τόσο οι δομές υλοποίησης όσο και η εφαρμογή του γίνονται δύσκολα και αργά καθώς δεν έχουν δημιουργηθεί οι κατάλληλες συνθήκες («Σύνοδος Πρυτάνεων», «ΑΡ.ΣΗ.»)
13. Εφαρμογή του νόμου χωρίς ουσιαστικά αποτελέσματα αφού μέχρι στιγμής πραγματοποιείται επιφανειακά και υποκριτικά (ΑΡ.ΣΗ., Σ27)

Αρκετές πεπιοθήσεις των διαμεσολαβητών, ιδιαίτερα για την έννοια της ποιότητας, του συστήματος αξιολόγησης και της επίδρασης των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών πολιτικών στο ελληνικό πανεπιστήμιο (6, 7, 8, 9) πλησιάζουν ή είναι παρόμοιες με τις αντίστοιχες πεπιοθήσεις του συνασπισμού «Υπέρ». Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι σε αρκετά σημεία οι διαμεσολαβητές τηρούν μια περισσότερο κριτική στάση, παραδείγματος χάριν σε σχέση με τα νομοθετήματα και την έννοια της ποιότητας στο πανεπιστήμιο και σε σχέση με το βαθμό επίδρασης και τον τρόπο εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων εξαιτίας των ΕΕΠ στο ελληνικό πανεπιστήμιο (πεπιοθήσεις 5 και 10).

Φαίνεται επομένως ότι αρκετές θέσεις τους αλλά και η όλη δράση τους, τη χρονική περίοδο που μελετάμε, έμμεσα ενισχύουν τις θέσεις του συνασπισμού «Υπέρ», μετατοπίζοντας βαθμιαία το κέντρο βάρους της ισορροπίας ισχύος.

Πρέπει όμως ταυτόχρονα να σημειωθεί ότι οι διαμεσολαβητές πολιτικής, τουλάχιστον στην πλειοψηφία τους, δεν φαίνεται να προσαρτώνται στον συνασπισμό «Υπέρ» καθώς με τις δευτερεύουσες κοινές τους πεπιοθήσεις (11, 12, 13), αν και δεν είναι αντίθετοι στο πρόγραμμα πολιτικής (διασφάλιση της ποιότητας) ασκούν ισχυρή κριτική σε προβλέψεις του συγκεκριμένου Νόμου θεωρώντας τον γραφειοκρατικό και υποκριτικό στο βαθμό που πιστεύουν ότι ψηφίστηκε για να ψηφιστεί. Επιπλέον, προσάπτουν στους εμπνευστές του ότι δεν έχουν δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες για την υλοποίησή του. Ίσως, η μείζονα διαφορά των διαμεσολαβητών από το συνασπισμό «Εναντίον» είναι ότι επικεντρωνόμενοι στο θέμα της αξιολόγησης, δεν το θεωρούν προβληματικό ως προς τη φιλοσοφία του πανεπιστημιακού θεσμού. Παραπέρα, δεν συνδέουν την αξιολόγηση με την ένταξη της χώρας στην ΕΕ, συνεπώς αποφορτίζουν την ιδεολογική κυρίαρχη κριτική του δικτύου «Εναντίον».

4.2.4. «Νέα» δίκτυα⁸: ενεργοποίηση ανενεργών μελών του υποσυστήματος πολιτικής

Ένα από τα πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία που ανέδειξε η έρευνα είναι η ύπαρξη σημαντικού αριθμού «εν υπνώσει» μελών του υποσυστήματος πολιτικής που λόγω της σφοδρότητας της σύγκρουσης ενεργοποιήθηκαν Αυτό δείχνει ότι ένα (σημαντικό)

μέρος πανεπιστημιακών αισθάνθηκε ότι, αφενός, το θέμα της αξιολόγησης το αφορά, αφετέρου, τα υπάρχοντα, ως τότε, δίκτυα δεν το εξέφραζαν.

Ως συνέπεια, έχουμε την ανάδειξη σειράς άτυπων δικτύων και προσωπικών πρωτοβουλιών που είχαν ως χαρακτηριστικό τον εμπλουτισμό και την ενίσχυση, κατά πλειονότητα, των πόρων του συνασπισμού «Υπέρ», χωρίς την θεωρητικώς αναμενόμενη παραγωγή (πολιτικής) γνώσης⁹ (Καβασακάλης, 2011: 360-388).

Με άλλα λόγια, φάνηκε ότι ενώ ο συνασπισμός «Εναντίον» αντέδρασε αρχικά άμεσα και έντονα, ο συνασπισμός «Υπέρ» είχε πολύ περισσότερες εφεδρείες να κινητοποιήσει και να αναπτύξει αλλάζοντας συν τω χρόνω τα δεδομένα της σύγκρουσης. Με βάση τα προηγούμενα δεν είναι τυχαίο ότι τα μέλη του συνασπισμού «Υπέρ» αλλά και οι διαμεσολαβητές πολιτικής, με διαφοροποιήσεις, κρίνουν την ανάδειξη των νέων δικτύων ως θετική εξέλιξη. Αντίθετα, τα μέλη του συνασπισμού «Εναντίον» την κρίνουν αρνητικά. Ενδεικτικά:

Συνασπισμός «Υπέρ» και Διαμεσολαβητές Πολιτικής

«Ναι, το πρώτο (νέο δίκτυο) που ξεκίνησε, ήταν με τον μακαρίτη τον Λευτέρη τον Παπαγιαννάκη, ο οποίος είχε περιγράψει το πιο λεπτομερές, ας πούμε αντικείμενο. Σύμφωνα. Η γνώμη μου είναι ότι έπαιξε πολύ μεγάλο ρόλο αυτό και ότι τελικά, άλλαξε το κλίμα και μέσα στα Πανεπιστήμια και οδήγησε σε μια εξέλιξη, η οποία κατά τη γνώμη μου, ήταν πάρα πολύ θετική, όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων, που ήταν η αλλαγή σε συνδικαλιστικό επίπεδο, και δεν είναι ότι απλώς ήρθαν κάποιες πιο μετριοπαθείς δυνάμεις, στην ηγεσία του συνδικάτου, το θέμα ήταν ότι, χωρίς να θέλω να μπω σε πολύ βαθιά συνδικαλιστικά θέματα, που θα πρέπει να τα εξηγήσουμε, αλλά η προηγούμενη ηγεσία της ΠΟΣΔΕΠ, δεν ήταν απλώς αριστεριστική, ας πούμε, συνειδητά έπαιζε με τους ακραίους φοιτητές» (Σ37 – Συνασπισμός δικτύων «Υπέρ»).

Δύο σημεία είναι αξιοσημείωτα. Το πρώτο είναι ότι η ενεργοποίηση μελών κατά τη διάρκεια της αυξανόμενης έντασης και η δικτύωσή τους σε «νέα» επιμέρους δίκτυα έφερε αλλαγές όχι μόνο στις ισορροπίες μεταξύ των συνασπισμών αλλά και στη δράση συγκεκριμένων δικτύων (πχ μέσω της αλλαγής της ηγεσίας της ΠΟΣΔΕΠ στις αρχές του 2009). Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι, σύμφωνα με τον δρώντα που ανήκει στους «Υπέρ», εξαιτίας της αυξανόμενης σκληρής στάσης της ηγεσίας του δικτύου «ΠΟΣΔΕΠ», πριν τις εκλογές του 2009, είχαν αρχίσει να διαφαίνονται

ρήγματα στην ενιαία στάση και δράση του δικτύου. Αυτό ήταν σημαντικό για τις εξελίξεις στο υποσύστημα πολιτικής του πανεπιστημίου καθώς το συγκεκριμένο δίκτυο προσέφερε σημαντικούς πόρους τόσο στο συνασπισμό «Εναντίον» όσο και στην προσπάθεια αύξησης της σύγκρουσης και της αντιπαράθεσης.

Αν και αρκετοί διαμεσολαβητές (πχ. ο Σ22) πίστευαν ότι τα νέα δίκτυα κατάφεραν να «ανοίξει» η συζήτηση και να ξεφύγει ο δημόσιος διάλογος από την πόλωση:

«κι εγώ έχω υπογράψει διάφορα κείμενα κατά καιρούς, όπως και άλλοι συνάδελφοι μου, σε θεσμικό πλαίσιο και από εκεί και πέρα, υπέγραφα και σε κάποιο κείμενο που θεωρούσα ότι με εξέφραζε και ήταν κοντά στις απόψεις μου. Ωστόσο όμως, καλό είναι να έχουμε όλοι μας, σε κάθε περίπτωση, διαλλακτική αντίληψη και στάση στα πράγματα και να μπορούμε να συζητάμε» (Σ22 - Διαμεσολαβητές).

Η στάση των διαμεσολαβητών δεν ήταν πάντα θετική ως προς τα νέα δίκτυα. Ενδεικτικά ένας διαμεσολαβητής-συνομιλητής μας προσεγγίζει με σκεπτικισμό την προσπάθεια να περιθωριοποιηθεί η ΠΟΣΔΕΠ, αν και σημειώνει το θέμα της νομιμοποίησής της λόγω της χαμηλής συμμετοχής των πανεπιστημιακών στις αρχαιρεσίες εκλογής των κεντρικών οργάνων της:

«Εκ των υστέρων αποκαλύφθηκε ότι ένα μεγάλο μέρος αυτής της πρωτοβουλίας των χιλίων υπογραφών, ήταν από πρόσωπα που είχαν συνδεθεί με τον Σημίτη, σε διάφορες εκδοχές, δηλαδή ήταν το «σημιακό ΠΑΣΟΚ», για να το πούμε έτσι. [...] Εν πάσει περιπτώσει, συμμετείχαν στο διάλογο, και νομίζω ότι έγινε προσπάθεια να παραμερίσουν λίγο την ΠΟΣΔΕΠ, ως αποκλειστικό συνομιλητή της Γιαννάκου. [...] Αυτό ήταν πολύ σημαντικό, γιατί η ΠΟΣΔΕΠ, αν και αποτελούσε μια μειοψηφία, γιατί οι καθηγητές πανεπιστημίου είναι κάπου 8.000, και στην ΠΟΣΔΕΠ δεν συνδικαλίζονται περισσότερα από 2.500 – 3.000 άτομα» (Σ19 - Διαμεσολαβητές).

Συνασπισμός «Εναντίον»

Όπως έχουμε πει ο συνασπισμός «Εναντίον» ανέπτυξε μια αρνητική στάση ως προς τα νέα δίκτυα. Στην κριτική του θεωρούσε τα νέα δίκτυα άτυπα και μη θεσμικούς συνομιλητές με ρόλο να δώσουν άλλοθι στην κυβέρνηση. Είναι εμφανές ότι ο συνασπισμός «Εναντίον» κατανοούσε τη βαθμιαία μεταβολή τόσο των

ισορροπιών μεταξύ των συνασπισμών με τη δράση των «νέων» δικτύων όσο και του γενικότερου κλίματος. Πράγματι, ενώ ο συνασπισμός «Υπέρ» εμπλουτιζόταν με νέες δυνάμεις, ο συνασπισμός «Εναντίον» ήταν αναγκασμένος να καταναλώνει πόρους για την υπεράσπιση των πεποιθήσεών του που βρίσκονταν σε απειλή σε πολλαπλασιαζόμενα μέτωπα χωρίς τη δυνατότητα, όπως φάνηκε, άντλησης νέων δυνάμεων. Αυτό διαφαίνεται και στις συνομιλίες που πραγματοποιήθηκαν πριν από τις εκλογές της ΠΟΣΔΕΠ το 2009 όπου οι δρώντες του συνασπισμού «Εναντίον» διέβλεπαν ότι η δράση των «νέων» δικτύων μπορεί να είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή στην ηγεσία και επομένως στη συνολική στάση του συγκεκριμένου δικτύου στο πρόγραμμα πολιτικής. Ενδεικτικά:

«Υπήρξαν συνομιλητές της Γιαννάκου και επίσημοι προσκεκλημένοι [...] Αυτοί οι άνθρωποι είναι ΠΑΣΟΚ, ας το πούνε, να τελειώνουμε. [...] Και ήταν συνομιλητές της κυβέρνησης. Είναι οι άνθρωποι οι οποίοι προσπάθησαν να δώσουν κύρος, με το όνομά τους, αξιόλογοι κάποιοι από αυτούς, να δώσουν κύρος στην απόλυτη καταστροφή, σε μια πολιτική διάλυσης, όχι απορρύθμισης, αλλά διάλυσης του ελληνικού πανεπιστημίου και μάλιστα, ποτέ δεν έκαναν την αυτοκριτική τους» (Σ24 – Συνασπισμός δικτύων «Εναντίον»).

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι το θεωρητικό μας εργαλείο, η ACF, δεν προβλέπει την ενεργοποίηση ανενεργών μελών από το εσωτερικό ενός υποσυστήματος πολιτικής. Συνεπώς, το εύρημα αυτό μπορεί να θεωρηθεί και ως εμπλουτισμός του εργαλείου.

4.2.5. Διερεύνηση των διεργασιών στο πεδίο: οι δρώντες

Σε αυτήν την ενότητα, θα γίνει προσπάθεια να «διαισθανθούμε» και να αποτυπώσουμε τις διεργασίες που συντελέστηκαν μεταξύ των μελών του υποσυστήματος πολιτικής και βοήθησαν με τον τρόπο τους την αλλαγή πολιτικής. Μέσα από τις συνεντεύξεις φάνηκε όντως να λαμβάνει χώρα μια σειρά από μικρο-μετατοπίσεις, μικρο-διαφοροποιήσεις που μοιάζει να έπαιξαν τελικά ένα ρόλο στις συνθήκες υλοποίησης της συγκεκριμένης πολιτικής αλλαγής. Το προηγούμενο υποστηρίζεται βασικά από αρκετούς δρώντες του συνασπισμού δικτύων «Υπέρ» και από πολιτικούς διαμεσολαβητές. Ενδεικτικά αναφέρεται:

«Σιγά – σιγά διευρύνεται η κουλτούρα αξιολόγησης. [...] Νομίζω ότι όπως σε κάθε νομοθέτημα στην αρχή υπάρχουν δυσκολίες. Μάλιστα με το νέο νόμο πλαίσιο επειδή υπάρχουν και ρήτρες για την αναγκαιότητα της αξιολόγησης φαίνεται ότι τα πράγματα για την αξιολόγηση προχωρούν θετικά και παρότι είχα μια απαισιοδοξία προχωράμε ικανοποιητικά» (Σ33 – Συνασπισμός δικτύων «Υπέρ»).

«Υπήρχε αδυναμία άρθρωσης επιχειρημάτων, ουσιαστικά σύνθεσης πρότασης, υποστήριξης της πρότασης. Προτάσεις υπήρχαν, δεν υπήρχε όμως το υποστηρικτικό υλικό. Δεν μας είπε κανένας γιατί αυτό που λέει είναι σωστό [...] Σήμερα υπάρχουν πράγματι κάποιες διαφοροποιήσεις σχετικά με την προσέγγιση της αξιολόγησης και είναι και λογικό, μετά από 5 χρόνια, να εμβαθύνει κανείς» (Σ27 – Διαμεσολαβητές)

Τόσο από τα παραπάνω ενδεικτικά αποσπάσματα όσο και από το σύνολο των ευρημάτων της ευρύτερης έρευνας, διακρίνεται μια ωρίμανση των συνθηκών που θα βοηθούσαν την αλλαγή πολιτικής και τελικώς την υλοποίηση του προγράμματος που είχε ψηφιστεί το 2005. Η διατύπωση της ανάγκης για άρση των αδιεξόδων, η μεγαλύτερη εξοικείωση με την έννοια της αξιολόγησης, η ανάγκη άρθρωσης επιχειρημάτων φαίνεται να είναι στοιχεία που ώθησαν σε μια βαθμιαία αλλαγή του κλίματος στο πλαίσιο του υποσυστήματος.

4.3. Συνοψίζοντας

Το υποσύστημα πολιτικής στο οποίο αναπτύχθηκε και εμπεδώθηκε μια πολιτική αλλαγή που σχετίζεται με την υιοθέτηση ενός συστήματος διασφάλισης της ποιότητας στο ελληνικό πανεπιστήμιο δέχθηκε τόσο προωθητικές (για το πρόγραμμα) αλληλεπιδράσεις από το εξωτερικό του όσο και σειρά ανακατατάξεων και μεταβολών στο εσωτερικό του.

Από το εξωτερικό, οι επιδράσεις προέρχονται, αφενός, από τη συμμετοχή της χώρας σε υπερεθνικούς σχηματισμούς και πολιτικές, αφετέρου, από τις δεσμεύσεις του πολιτικού της συστήματος στους εξωτερικούς συνομιλητές του. Επομένως σύμφωνα και με τις θεωρητικές υποθέσεις για την ύπαρξη ευνοϊκών συνθηκών εξωτερικών του συστήματος για την πραγματοποίηση αλλαγής στην πολιτική, τόσο οι κεντρικές επιλογές ενός προγράμματος διακυβέρνησης όσο και η επίδραση εξωγενών παραγόντων στο υποσύστημα, όπως αλλαγές στις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, ή/και οι αλλαγές σε ένα άλλο υποσύστημα πολιτικής

(υποσύστημα πολιτικής ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών πολιτικών) με το οποίο βρίσκεται σε αλληλεπίδραση, ήταν ευνοϊκές για την πραγματοποίηση αλλαγής πολιτικής και την υλοποίηση ενός συστήματος διασφάλισης ποιότητας στην ελληνική ανώτατη εκπαίδευση. Σημαντικό επίσης εύρημα είναι ότι οι παραπάνω ευνοϊκές, εξωτερικές του υποσυστήματος, συνθήκες για την προώθηση και υλοποίηση του συγκεκριμένου προγράμματος πολιτικής δεν μεταβλήθηκαν κατά τη διάρκεια της χρονικής περιόδου που εξετάζει η παρούσα έρευνα.

Στο εσωτερικό του, με δεδομένη τη διαπάλη μεταξύ ενός συνασπισμού «Υπέρ» και ενός συνασπισμού «Εναντίον», φαίνεται ότι μια σειρά από διεργασίες και ανατροπές οδήγησαν στην υπερίσχυση του πρώτου. Αυτές ήταν:

(α) Η ενεργοποίηση ανενεργών μελών του υποσυστήματος υπό την πίεση της έντασης της σύγκρουσης και η δημιουργία νέων δικτύων τα οποία δραστηριοποιήθηκαν κυρίως εντός του συνασπισμού «Υπέρ»

(β) Η ανάδειξη διαμεσολαβητών πολιτικής, οι οποίοι ενώ δεν ταυτίζονταν με το συνασπισμό «Υπέρ» συνεισέφεραν στη μεταβολή του συσχετισμού δυνάμεων

(γ) Η κατασπατάληση πόρων και δυνάμεων του συνασπισμού «Εναντίον», ίσως και με πιθανή αύξηση της αδιάλλακτης στάσης του, ώστε να αμυνθεί και να στηρίξει το σύστημα των πεποιθήσεών του που πιέζεται σε όλη τη διάρκεια από το 2005 και μετά

(δ) Η συμμετοχή των νέων «ενεργοποιημένων» δρώντων (ατομικών και συλλογικών) στις αρχαιρεσίες της ΠΟΣΔΕΠ και η αλλαγή των συσχετισμών δυνάμεων μέσα στο δίκτυο «ΠΟΣΔΕΠ»

(ε) Η αυξανόμενη δυσφορία σε ένα μέρος των μελών του υποσυστήματος πολιτικής από την πόλωση και την αδυναμία εξεύρεσης λύσης σε συνδυασμό με μια μεγαλύτερη εξοικείωση με το λόγο περί αξιολόγησης.

Από τα παραπάνω φαίνεται να πληρούνται αρκετές από τις προϋποθέσεις που θέτει η ACF για το εσωτερικό του υποσυστήματος ώστε να είναι ευνοϊκές οι συνθήκες για την επίτευξη αλλαγής πολιτικής Έτσι σύμφωνα με τους θεωρητικούς της ACF αλλαγή πολιτικής εξαιτίας ευνοϊκών παραγόντων στο εσωτερικό του συστήματος πολιτικής μπορεί να συμβεί όταν

- γίνεται ευρέως αντιληπτή μια κατάσταση αδιεξόδου που τα διαφορετικά δίκτυα συνασπισμών υπεράσπισης θεωρούν ότι είναι προβληματικό να συνεχιστεί: (α) και (ε)
- όταν υπάρχει συμμετοχή από δρώντες που ανήκουν σε όλα τα διαφορετικά δίκτυα του υποσυστήματος: (α), (γ) και (δ)
- όταν εδραιώνεται στο υποσύστημα κοινή απόφαση υπέρ της συναίνεσης πάνω στο συγκεκριμένο θέμα πολιτικής: (α) και (ε)
- όταν έχει μεσολαβήσει ο απαραίτητος χρόνος για αναστοχασμό: (ε)
- όταν υπάρχουν και δραστηριοποιούνται ικανοί διαμεσολαβητές : (β).

Καταληκτικά, και με βάση τα αποτελέσματα της προηγούμενης ανάλυσης τόσο εξαιτίας της ύπαρξης εξωτερικών του υποσυστήματος παραγόντων όσο και παραγόντων εντός του υποσυστήματος πολιτικής οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές για την επίτευξη αλλαγής πολιτικής και τη δημιουργία και υλοποίηση ενός θεσμοποιημένου συστήματος διασφάλισης ποιότητας στα ελληνικά πανεπιστήμια.

Βιβλιογραφία

- Bologna Declaration, Joint declaration of the European Ministers of Education, Bologna, 19.6.1999
- Bologna process, *The European Higher Education Area – Achieving the Goals*, Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education, Bergen 19/20-5-2005
- Bologna process, *Towards the European Higher Education Area*, Communiqué of the meeting of European Ministers in charge of Higher Education, Prague 19-5-2001
- Bologna process, *Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world*, London Communiqué, 18 May 2007
- Bologna process, *The Bologna Process 2020 - The European Higher Education Area in the new decade*, Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Leuven and Louvain-la-Neuve, 28-29 April 2009
- Cohen L., Manion L., *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, (μετ.) Μητσοπούλου Χ. και Φιλοπούλου Μ., Μεταίχμιο, Αθήνα, 1994

- ENQA, Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area, ENQA, Helsinki, 2005
- G. Haug, J. Kirstein, I. Knudsen, *Trends in Learning Structures in Higher Education (Trends 1)*, Project report for the Bologna Conference on 18-19 June 1999, The Danish Rectors Conference, Copenhagen, 1999
- Harvey L., Green D., "Defining quality", *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 18(1), 1993, 9-34
- Heintz Th., Advocacy coalitions and the OCS leasing debate: A case study in policy evolution, *Policy Sciences*, 21, 1988, 213-238
- Hula K.W., *Lobbying together: Interest group coalitions in legislative politics*, Georgetown University Press, Washington, DC, 1999
- Jenkins-Smith C.H., "Analytical debates and policy learning: analysis and change in the federal bureaucracy", *Policy Sciences*, 21, 1988, 169-211
- Jenkins-Smith H. and Sabatier P., "The Dynamics of Policy-Oriented Learning", στο Sabatier P., and Jenkins-Smith H (Eds.), *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*. Westview Press, Boulder, 1993
- Kvale S., *InterViews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing*, Sage Publications, London, 1996
- Leach W., Lubell M., Pelkey N, Sabatier P.A., "Theoretical Frameworks Explaining Partnerships Success" in *Swimming upstream: collaborative approaches to watershed management*, Sabatier P.A. et al, 2005, The MIT Press, Cambridge (Mass.), 2005
- Meltsner A. (1976). *Policy Analysis in the Bureaucracy*, Berkeley: University of California Press
- Sabatier A.P. and Jenkins-Smith C.H., "Symposium editors' introduction", *Policy Sciences*, 21, 1988, 123-127
- Sabatier A.P., "An advocacy coalition framework of policy change and the role of policy-oriented learning therein", *Policy Sciences*, 21, 1988, 129-168
- Sabatier P. and Jenkins-Smith H., "The Advocacy Coalition Framework: An Assessment." στο Paul Sabatier (ed.), *Theories of the Policy Process*, Westview Press, Boulder, 1999
- Sabatier P., "Policy Change over a Decade or More" στο Sabatier P., and Jenkins-Smith H (Eds.), *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*, Westview Press, Boulder, 1993

- Zafonte M., Sabatier P., "Short-Term Versus Long-Term Coalitions in the Policy Process: Automotive Pollution Control, 1963–1989", *The Policy Studies Journal*, Vol.32 (1), 2004, 75-107
- Καβασακάλης Α., *Πανεπιστήμιο Πατρών (Διδακτορική Διατριβή)*, 2011
- Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, «Σύσταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 15ης Φεβρουαρίου 2006, για περαιτέρω ευρωπαϊκή συνεργασία με σκοπό τη διασφάλιση της ποιότητας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (2006/143/ΕΚ)», L 64/60-62, 4.3.2006
- Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Σύσταση του Συμβουλίου της 24ης Σεπτεμβρίου 1998 για την ευρωπαϊκή συνεργασία με σκοπό τη διασφάλιση της ποιότητας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (98/561/ΕΚ)», L 270/56, 07.10.1998
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Πρόταση – σύσταση του Συμβουλίου και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου «Για περαιτέρω ευρωπαϊκή συνεργασία με σκοπό τη διασφάλιση της ποιότητας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση», COM(04) 642 τελικό, Βρυξέλλες, 12.10.2004
- Ιωσηφίδης Φ., *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2008
- N. 3374/2005, «Διασφάλιση της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση. Σύστημα μεταφοράς και συσσώρευσης πιστωτικών μονάδων – Παράρτημα διπλώματος», Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 189, 2 Αυγούστου 2005
- ΥΠΕΠΘ – Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης ΕΠΕΑΕΚ, Συμπλήρωμα Προγραμματισμού. Άξονας Προτεραιότητας 2: «Προώθηση & Βελτίωση της Εκπαίδευσης κα της Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης στα πλαίσια της Δια-βίου Μάθησης», Μέτρο 2.1: «Αναβάθμιση της Ποιότητας της Παρεχόμενης Εκπαίδευσης», Τεχνικό Δελτίο Μέτρου, ΥΠΕΠΘ, Αθήνα, Ιούνιος 2002
- ΥΠΕΠΘ - Σχέδιο Νόμου, «Εθνικό σύστημα διασφάλισης και αξιολόγησης της ποιότητας της ανώτατης εκπαίδευσης, Ινστιτούτα Διαβίου Εκπαίδευσης, Διεθνές Ελληνικό Πανεπιστήμιο και άλλες διατάξεις», Σεπτέμβριος 2003

¹ Για αναλυτικότερη παρουσίαση του μοντέλου τις ACF βλ.Καβασακάλης, 2011: 74-102.

² Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί σχετική αρθρογραφία από τον ημερήσιο ελληνικό τύπο:

Γ.Ι. Βενιέρης, «Αξιολόγηση ΑΕΙ, ΤΕΙ: Να καταγραφούν όλα τα προβλήματα», ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 7/2/2005, Δ.

Μυλωνάκης, «ΑΕΙ: Ποιότητα, αξιολόγηση και αυτοτέλεια», ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 6/5/2005, Γ. Κουμάντος, «Ίδου η αξιολόγηση», Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 29/5/2005, Κ. Λάβδας, «Αξιολόγηση και αυτοτέλεια στα ελληνικά ΑΕΙ», ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 17/3/2005, Γ. Μαΐστρος «Η ανώτατη εκπαίδευση εκποιείται», ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 12/6/2005, Ν. Θεοτοκάς, «΄Πιστοποίηση΄ και ΄Διασφάλιση Ποιότητας΄ των ΄Υπηρεσιών Εκπαίδευσης΄», ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΗ ΑΥΓΗ, 29/5/2005

³ «Σχάρα» ανάλυσης: (1) Φιλοσοφία και ρόλος του πανεπιστημίου σήμερα, (2) Δομές και λειτουργία του πανεπιστημίου σήμερα, (3) Αλλαγές στο πανεπιστήμιο εξαιτίας των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών πολιτικών, (4) Ευρωπαϊκές εκπαιδευτικές πολιτικές για τη διασφάλιση της ποιότητας και επηρεασμός του πανεπιστημίου, (5) Θεωρητική συζήτηση για την έννοια της ποιότητας στο πανεπιστήμιο, (6) Έννοια και μηχανισμός αξιολόγησης και η αλληλεπίδρασή του με το πανεπιστήμιο, (7) Ανάλυση και σχολιασμός του Νόμου 3374/2005, (8) Δομές υλοποίησης και εφαρμογή του Νόμου την περίοδο 2006-09, (9) Χαρακτηριστικά του δημόσιου διαλόγου για την αξιολόγηση στο ελληνικό πανεπιστήμιο, (10) «Μοντέλο» (προτάσεις) για το σύγχρονο ελληνικό πανεπιστήμιο.

⁴ Κεντρικές Πολιτικές Πεποιθήσεις: Ρόλος και λειτουργία του πανεπιστημίου, Έννοια της ποιότητας στο πανεπιστήμιο, Αξιολόγηση και πανεπιστήμιο, Ευρωπαϊκές Εκπαιδευτικές Πολιτικές και πανεπιστήμιο, Ευρωπαϊκές Εκπαιδευτικές Πολιτικές για τη διασφάλιση της ποιότητας και πανεπιστήμιο. Δευτερεύουσες Πεποιθήσεις: Νόμος 3374/05, Δομές υλοποίησης και εφαρμογή του Νόμου. Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητη μία αιτιολόγηση: Η θεωρία προβλέπει ότι για ένα πρόγραμμα πολιτικής, ακόμη και εάν προέρχεται από ένα ευρύτερο υποσύστημα, πρέπει οι σχετικές πεποιθήσεις να εντάσσονται στις δευτερεύουσες επειδή δεν ανήκουν σε ένα θεωρητικό ή αφηρημένο επίπεδο αλλά «κατεβαίνουν» επίπεδο στο βαθμό που το πρόγραμμα πολιτικής έχει συγκεκριμένες πρακτικές εφαρμογές. Παρά ταύτα, θεωρούμε ότι στο ευρωπαϊκό υποσύστημα εκπαιδευτικής πολιτικής έχουμε τη δυνατότητα να διαφοροποιηθούμε από την πρόβλεψη της ACF και να εντάξουμε στις κεντρικές πολιτικές πεποιθήσεις την ομάδα των πεποιθήσεων των Ευρωπαϊκών Εκπαιδευτικών Πολιτικών και της συσχέτισής τους με τα πανεπιστήμια καθώς αφενός οι πεποιθήσεις αυτές έχουν ευρύτερα χαρακτηριστικά που δεν εξαντλούνται μόνο σε κάποιες συγκεκριμένες δράσεις πολιτικής και αφετέρου, όπως προκύπτει και από μία αρχική ανάλυση, δεν έχουν απλώς πρακτικό και εφαρμόσιμο χαρακτήρα αλλά έχουν σημαντικό ιδεολογικό βάθος.

⁵ Για ολοκληρωμένη παρουσίαση των συγκεκριμένων ευρημάτων βλ. Καβασακάλης, 2011: 332-390

⁶ Στοιχεία των εκλογικών αποτελεσμάτων μπορούν να ανασυρθούν από τους ιστοχώρους των δικτύων «ΠΟΣΔΕΠ» και «ΚΙΠΑΝ» <http://glotta.ntua.gr/posdep/index.htm> , <http://www.posdep.gr/> , http://www.kipan.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=141&Itemid=57

⁷ Οι όροι που χρησιμοποιούνται για τη νοηματοδότηση της έννοιας της ποιότητας στο πανεπιστήμιο προέρχονται από μία εργασία των Harvey και Green. Ειδικότερα: *Ποιότητα ως αριστεία (as excellence)*: Αυτή η έννοια της ποιότητας υποστηρίζει την ελιτίστικη εκδοχή ανώτατης εκπαίδευσης υψηλότατου επιπέδου, η οποία την εξισώνει με την τελειότητα και τα υψηλά πρότυπα *Ποιότητα ως εναρμονισμός στο σκοπό (as fitness for purpose)*: Η εκδοχή αυτή προϋποθέτει ότι ένα προϊόν ή μια υπηρεσία ικανοποιεί τις ανάγκες, απαιτήσεις ή τις επιθυμίες ενός «πελάτη». Οι στόχοι του πανεπιστημίου διατυπώνονται με θεσμικό τρόπο στην πολιτική του ίδιου του θεσμού. Μέσω αυτής της εκδοχής της ποιότητας, τα πανεπιστήμια πρέπει να δηλώσουν τι σκοπεύουν να κάνουν, να κάνουν ότι δηλώσουν και να αποδείξουν σε τρίτους (σε εξωτερικούς αξιολογητές ή/και κοινωνικούς εταίρους) ότι το έκαναν. *Ποιότητα ως ανταποδοτική αξία (as value for money)*: Είναι μια εκδοχή της ποιότητας που εξισώνει την ποιότητα με την απόδοση των χρηματοδοτήσεων. Αυτή η εκδοχή της ποιότητας ενισχύει το δικαίωμα του κράτους (που είναι σημαντικός χρηματοδότης της ανώτατης

εκπαίδευσης) στο να απαιτεί οικονομική αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα στη λειτουργία του πανεπιστημίου. Είναι λοιπόν κατανοητό ότι η συγκεκριμένη εκδοχή της ποιότητας είναι αρκετά δημοφιλής σε πολιτικούς. *Ποιότητα ως μετασχηματισμός (as transformation)*: Σε αυτήν την εκδοχή της ποιότητας, ο αναμενόμενος μετασχηματισμός δεν περιορίζεται μόνο σε εμφανή χαρακτηριστικά, όπως κάποια φυσική, εξωτερική αλλαγή, αλλά στοχεύει στη γνωστική υπέρβαση. Έτσι, ο προμηθευτής της εκπαίδευσης, το πανεπιστήμιο, «κάνει κάτι στον «πελάτη» [φοιτητή] παρά κάνει κάτι για τον πελάτη» (Harvey και Green, 1993).

⁸ «Νέα» δίκτυα: δίκτυα που σχηματοποιήθηκαν και ενεργοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια παραγωγής και υλοποίησης του προγράμματος πολιτικής για τη διασφάλιση ποιότητας στα ελληνικά πανεπιστήμια. Ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός τα διαφοροποιεί από τα «κλασσικά» δίκτυα τα οποία δρουν στο υποσύστημα για σαφώς ευρύτερη χρονική διάρκεια από αυτήν του εξεταζόμενου προγράμματος πολιτικής.

⁹ “Policy oriented learning”: για περαιτέρω μελέτη της έννοιας ενδεικτικά βλ. Sabatier and Jenkins-Smith (1999); Jenkins-Smith and Sabatier (1993); Heintz (1988); Jenkins-Smith (1988); Sabatier (1988).

Η Συμμετοχή των Εργαζομένων στις πολυεθνικές επιχειρήσεις: Αποτίμηση της λειτουργίας του θεσμού από τη σκοπιά της Διοίκησης Ανθρώπινων Πόρων

Θεόδωρος Κουτρούκης¹ & Κωνσταντίνος Τερζίδης²

Περίληψη

Σύμφωνα με παλιότερες μελέτες η ελληνική εμπειρία εργατικής συμμετοχής δείχνει ότι υπήρξε αξιόλογη ανταπόκριση των ενδιαφερομένων λειτουργών των εργασιακών σχέσεων στο εγχείρημα προώθησης αντίστοιχων διαδικασιών. Αυτό εξηγεί τον περιορισμένο αριθμό των περιπτώσεων εργατικής συμμετοχής που εμφανίστηκαν στις ελληνικές επιχειρήσεις τις προηγούμενες δεκαετίες. Μολαταύτα, κατά την τελευταία δεκαετία επιτεύχθηκε κάποια πρόοδος στο θέμα της συμμετοχής κυρίως στις θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών εταιριών, χάρη στην οδηγία για τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργασίας (ΕΣΕ). Αυτή η εργασία εξετάζει τους παράγοντες που συμβάλλουν στην αποτελεσματικότητα των ΕΣΕ επισκοπώντας τη σχετική βιβλιογραφία και εμπλουτίζοντάς την με νέα ερευνητικά δεδομένα από την οπτική γωνία της Διοίκησης Ανθρώπινων Πόρων. Τα συμπεράσματα δείχνουν ότι υπάρχουν μερικές καλές πρακτικές στα ΕΣΕ, που συνδέονται με ορισμένους προσδιοριστικούς παράγοντες αναφορικά με τη φύση των πολυεθνικών εταιριών καθώς και τη δομή της εργατικής αντιπροσώπευσης.

Λέξεις κλειδιά: *εργασιακές σχέσεις, ΕΣΕ, ΠΕΕ, διοίκηση ανθρωπίνων πόρων*

¹ Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

² Καθηγητής, ΤΕΙ Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης

Εισαγωγή

Ο προβληματισμός σχετικά με την αναγνώριση ενός ρόλου για τους εργαζόμενους στις πολυεθνικές εταιρίες και ομίλους άρχισε να απασχολεί τα αρμόδια όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τις αρχές της δεκαετίας του εβδομήντα μέχρι να βρεθεί διέξοδος στις 22 Σεπτεμβρίου 1994 με την υιοθέτηση της οδηγίας 94/45/ΕΚ για τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργασίας (ΕΣΕ). Η οδηγία αυτή παρέχει στους εργαζόμενους το δικαίωμα πληροφόρησης και διαβούλευσης ως μέρος της προσπάθειας για την ανάπτυξη μιας κοινωνικά υπεύθυνης διοίκησης των πολυεθνικών επιχειρήσεων και ομίλων στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Στόχος της οδηγίας 94/45/ΕΕ είναι η εξασφάλιση, βελτίωση και ενίσχυση της ορθής ενημέρωσης και διαβούλευσης των εργαζομένων σε επιχειρήσεις ή ομίλους επιχειρήσεων κοινοτικής κλίμακας. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού προτείνεται η σύσταση ενός ΕΣΕ με πρωτοβουλία των εργαζομένων ή των εκπροσώπων τους και/ή της κεντρικής διοίκησης της επιχείρησης ή του ομίλου, και εφόσον δεν προτιμηθεί από τα ενδιαφερόμενα μέρη κάποια άλλη διαδικασία κατάλληλη για τη διεθνική ενημέρωση και διαβούλευση (Κουτρούκης, 2004).

Το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 94/45/ΕΕ αφορά αποκλειστικά σε Κοινοτικής Κλίμακας Επιχειρήσεις ή Ομίλους Επιχειρήσεων, των οποίων ο συνολικός αριθμός του προσωπικού τους υπερβαίνει τους 1000 εργαζομένους στα κράτη μέλη, αρκεί να έχουν 2 τουλάχιστον εγκαταστάσεις ή επιχειρήσεις που απασχολούν τουλάχιστον 150 άτομα σε δύο ή περισσότερα κράτη μέλη .

Στα ΕΣΕ που συστήθηκαν μέχρι τώρα διαμορφώθηκαν δύο κυρίως πρότυπα. Το πρώτο απαρτίζεται μόνο από εκπροσώπους των εργαζομένων, που διαβουλεύονται κατά περίπτωση με τη διοίκηση. Το δεύτερο είναι μικτής σύνθεσης με τη συμμετοχή εκπροσώπων και των δύο πλευρών (Κουτρούκης, 2004).

Τα ΕΣΕ είναι θεσμοί που δεν έχουν ακόμη κριθεί οριστικά, ως προς τη συμβολή τους στον αναπροσανατολισμό των εργασιακών σχέσεων τόσο σε υπερεθνικό, όσο και σε εθνικό επίπεδο. Μολαταύτα, η μέχρι σήμερα πορεία τους έχει δημιουργήσει έναν αξιοσημείωτο πλούτο απόψεων και θέσεων αναφορικά με τη δυνατότητά τους

να συνδράμουν την αποτελεσματική διοίκηση των ανθρώπινων πόρων στις υπερεθνικές επιχειρήσεις και ομίλους (Κουτρούκης, 2004).

Στην εργασία αυτή επιχειρείται η διερεύνηση των παραγόντων αποτελεσματικής λειτουργίας των οργάνων διεθνικής συμμετοχής στις πολυεθνικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, στο πλαίσιο ομίλων στους οποίους εφαρμόστηκε ο θεσμός των ΕΣΕ.

Ειδικότερα, διερευνώνται οι παράγοντες εκείνοι που επιδρούν θετικά στις επιδιώξεις της ΔΑΠ των εγχώριων επιχειρήσεων, και προωθούν βέλτιστες εργασιακές σχέσεις.

Εργασιακές Σχέσεις στις πολυεθνικές επιχειρήσεις

Είναι γνωστό ότι πολυεθνική επιχείρηση (ΠΕΕ), είναι «μία ομάδα εταιριών που λειτουργούν σε πολλές χώρες, διαθέτοντας κοινούς πόρους και εφαρμόζοντας κοινή στρατηγική» (Δαμασκηνίδης, 1988:272).

Στις ΠΕΕ μπορούν να συμπεριληφθούν μια επιχείρηση (μητρική) που επεκτείνεται στο εξωτερικό ή περισσότερες μητρικές της ίδιας ή διαφορετικής εθνικότητας που δημιουργούν υποκαταστήματα ή θυγατρικές στο εξωτερικό, με τη συμμετοχή του ντόπιου κεφαλαίου κατά μειοψηφία ή κατά πλειοψηφία (Λυμπερόπουλος, 1987). Στην πράξη, σύμφωνα με τις τυπολογίες του Perlmutter και των Bartlett και Ghoshal, οι ΠΕΕ μπορούν να προσλάβουν πολυποίκιλες μορφές (Leat & Wolley, 1999: 100-103).

Η φύση της διοίκησης στις «τυπικές» ΠΕΕ θεωρείται ότι είναι δυαδική, δηλ. αποκεντρωτική και συγκεντρωτική ταυτόχρονα. Η αποκέντρωση εντοπίζεται κυρίως στη διοίκηση των θυγατρικών επιχειρήσεων αναφορικά με διαχειριστικά ζητήματα όπως η καθημερινή παραγωγική δραστηριότητα στο επίπεδο της οικονομικής μονάδας, η μελέτη της τοπικής αγοράς και η βραχυπρόθεσμη εταιρική πολιτική σε τοπική κλίμακα. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας αναφέρεται στο κορυφαίο επίπεδο της διοίκησης, όπου λαμβάνονται οι στρατηγικές αποφάσεις για θέματα μείζονος σημασίας που απασχολούν τον όμιλο όπως είναι η συνεργασία των διαφόρων παραγωγικών μονάδων του ομίλου, θέματα επενδύσεων και χρηματοδότησης κ.ά. (Πουρναράκης & Χατζηκωνσταντίνου, 1999:314).

Οι ΠΕΕ εξαιτίας της δραστηριότητάς τους αποκτούν μεγάλη οικονομική δύναμη και η σημασία τους στη διεθνή οικονομία βαίνει αυξανόμενη (Κουτρούκης, 1996 · Σπυρόπουλος, 1977). Η εξέλιξη αυτή είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το διεθνές φαινόμενο των συγχωνεύσεων και των εξαγορών που εκδηλώνεται στην κονίστρα της παγκοσμιοποίησης (De Boyer, Roumarède & Taillandier, 2000 · ILO, 2001).

Οι επιδράσεις των ΠΕΕ στις εργασιακές σχέσεις είναι πολυποίκιλες. Η επέκταση του φαινομένου των ΠΕΕ έχει συμβάλλει τόσο στη διεθνοποίηση των προβλημάτων που αφορούν στο συντελεστή παραγωγής εργασία, όσο και στην ανάδυση της αναγκαιότητας για την εξεύρεση νέων μορφών αντιμετώπισης των προβλημάτων αυτών (Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, 1998).

Η πολυεθνική διάσταση των εργασιακών σχέσεων -που συνδέεται με την επέλαση του φαινομένου της πολυεθνικής επιχείρησης- έχει δύο κύριες όψεις (Kujawa, 1980 · Γιαννουρούλου, 1977) :

- Διαφορές στις δομές των εργασιακών σχέσεων στις διάφορες χώρες δραστηριοποίησης των ΠΕΕ.
- Διαφορές στις προσεγγίσεις των εθνικών συνδικαλιστικών οργανώσεων στα ζητήματα της αμοιβής και των συνθηκών εργασίας, καθώς και σε εκείνα των εργασιακών θεσμών.

Ορισμένες ιδιομορφίες των ΠΕΕ που επιδρούν καθοριστικά στη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων (Σπυρόπουλος, 1998:252), είναι : (α) η λήψη των αποφάσεων για τα οικονομικά ζητήματα πραγματοποιείται από την κεντρική διοίκηση, ενώ για τα εργασιακά ζητήματα στο αποκεντρωμένο επίπεδο της παραγωγικής μονάδας, (β) οι παραγωγικές δραστηριότητες ενός ομίλου επιχειρήσεων διαθέτουν σημαντική ευελιξία και (γ) οι οικονομικές δραστηριότητες των ΠΕΕ χαρακτηρίζονται από μια σχετική αδιαφάνεια (Liebhberg, 1980).

Οι αποφάσεις για επέκταση ή συρρίκνωση της παραγωγικής βάσης των ΠΕΕ λαμβάνονται από το διεθνές κέντρο χάραξης της στρατηγικής τους. Κατά συνέπεια στη μητρική εταιρία αποφασίζεται και ο όγκος της απασχόλησης σε κάθε θυγατρική εταιρία. Οι ΠΕΕ συνήθως προτιμούν να επενδύουν τα κεφάλαιά τους σε χώρες όπου υπάρχει πιο «ευέλικτη» εργατική νομοθεσία (Marginson & Sisson, 1994), ενώ μπορούν να μεταφέρουν παραγωγικές δραστηριότητες από ένα εργοστάσιο όπου

υπάρχουν εργασιακές συγκρούσεις σε ένα άλλο και να αναστείλουν τη λειτουργία κάποιου υποκαταστήματος ή εργοστασίου (Steuer & Gennard, 1971).

Ωστόσο, δεν υπάρχει οριστική και κοινά αποδεκτή άποψη για την επίδραση που ασκούν οι ΠΕΕ στις εργασιακές σχέσεις, που διαμορφώνονται στις οικονομικές μονάδες των χωρών υποδοχής τους (Ferner & Edwards, 1995 · Günter, 1973 · Υιαννοπούλου, 1977). Αναφερόμενοι στις πολυεθνικές εταιρίες, οι Martinez Lucio και Weston (1994) σημειώνουν πως «μερικές τείνουν να προσαρμοστούν στις παραδόσεις των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων, ενώ άλλες έχουν μια τάση να δρουν ως καταλύτες αλλαγής με τη διάχυση νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας και πρακτικών των εργασιακών σχέσεων».

Οι Collier και Marginson (1998) υποστηρίζουν ότι οι πρακτικές των εργασιακών σχέσεων φαίνεται ότι σε σημαντικό βαθμό διαμορφώνονται με την επίδραση τοπικών παραγόντων και δεν είναι πολύ ευαίσθητες στις επιδράσεις της διεθνούς διοίκησης του ομίλου, παράλληλα όμως δεν πρέπει να υποτιμηθούν και οι επιδράσεις στα ζητήματα απασχόλησης και οργάνωσης της εργασίας που ασκούνται από τα διάφορα κανάλια επιρροής, διαμέσου των υπερεθνικών διοικητικών πρακτικών του ομίλου.

Άλλοι ερευνητές, θεωρούν ότι στις περισσότερες εταιρίες υφίστανται δύο αντίρροπες τάσεις που συνδυάζουν την αύξουσα αποκέντρωση στις επιμέρους επιχειρηματικές μονάδες και τη συγκέντρωση στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Αυτές είναι όχι μόνο αποτέλεσμα εξωγενών πιέσεων για ρύθμιση, αλλά και των ενδογενών αναγκών για συντονισμό και έλεγχο (Edwards, 2000 · Marginson & Sisson, 1996 · Turner, D' Art & Gunnigle, 1997).

Μια άλλη άποψη που έχει διατυπωθεί είναι πως οι εργασιακές σχέσεις στις ΠΕΕ είναι αποκεντρωμένες με εξαίρεση την ανάμειξη της κεντρικής διοίκησης σε περιπτώσεις σοβαρής κρίσης (Günter, 1973). Ορισμένοι μάλιστα ερευνητές ισχυρίζονται ότι οι ΠΕΕ αντί να προσαρμοστούν πλήρως στις τοπικές πρακτικές των εργασιακών σχέσεων στις χώρες υποδοχής, τυποποιούν ορισμένες πλευρές των σχέσεων εργασίας και τις διαχέουν στο σύνολο του εθνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων (Ferner, Quintanilla & Varul, 2000 · Muller-Camen, Almond, Gunnigle, Quintanilla & Tempel, 2001).

Σύμφωνα με τους Leat & Wooley (1999:113) ο Hamill θεωρεί ότι ιδιαίτερα σημαντικοί επιδραστικοί παράγοντες για την εκτίμηση της έκτασης στην οποία η μητρική εταιρία αναμειγνύεται στις εργασιακές σχέσεις στο επίπεδο της χώρας υποδοχής, είναι :

- Ο βαθμός διασυννοριακής (inter-subsidiary) ολοκλήρωσης της παραγωγής, δεδομένου ότι το εμπειρικό υλικό έδειξε ότι ένας υψηλός βαθμός διασυννοριακής ολοκλήρωσης της παραγωγής οδηγεί στην συγκέντρωση της λειτουργίας των εργασιακών σχέσεων στην ΠΕΕ.
- Η εθνικότητα της ΠΕΕ, γιατί οι ΠΕΕ αμερικανικής (ΗΠΑ) ιδιοκτησίας είναι περισσότερο συγκεντρωτικές στη λήψη των αποφάσεων για τις εργασιακές σχέσεις σε σχέση με τις ΠΕΕ ευρωπαϊκής ιδιοκτησίας.
- Ο τρόπος ίδρυσης της θυγατρικής επιχείρησης, δεδομένου ότι οι ντόπιες εταιρίες (indigenous firms) που εξαγοράστηκαν από ΠΕΕ τείνουν να απολαμβάνουν πολύ μεγαλύτερη αυτονομία σε σχέση με τις θυγατρικές επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν εξ αρχής ως παραρτήματα ΠΕΕ (greenfield sites).
- Οι οικονομικές επιδόσεις των επιχειρήσεων, και ειδικότερα στις θυγατρικές επιχειρήσεις με πενιχρά οικονομικά αποτελέσματα -και ιδίως όταν αυτά οφείλονται σε προβληματικές εργασιακές σχέσεις- οι ΠΕΕ τείνουν να εφαρμόσουν πρακτικές των εργασιακών σχέσεων της χώρας προέλευσης με σκοπό να μειώσουν τις εργασιακές συγκρούσεις και/ή να αυξήσουν την παραγωγικότητα. Αντίθετα, σε θυγατρικές επιχειρήσεις με ικανοποιητικούς δείκτες απόδοσης και αποτελεσματικότητας, οι ΠΕΕ τείνουν να σεβαστούν τις ιδιαίτερες πρακτικές εργασιακών σχέσεων, που παραδοσιακά εφαρμόζονται σε αυτές τις παραγωγικές μονάδες.
- Ο βαθμός στον οποίο η ΠΕΕ είναι αποτελεί πηγή κεφαλαίων (παγίων και κίνησης) για τη θυγατρική επιχείρηση, δεδομένου ότι στις περιπτώσεις που η μητρική εταιρία απαιτείται να επενδύσει σημαντικά κεφάλαια στη θυγατρική της επιχείρηση, τείνει να αυξήσει και την παρέμβασή της στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων της τελευταίας.

Σημαντική είναι όμως και η υπονομευτική επίδραση στη λειτουργία των θεσμών συμμετοχής των εργαζομένων στις επιχειρήσεις (Looise & Drucker, 2002). Έτσι, στις θυγατρικές επιχειρήσεις των ΠΕΕ αποδυναμώνονται τα δικαιώματα συμμετοχής γιατί

το κέντρο λήψης αποφάσεων βρίσκεται εκτός της «εμβέλειας» των συμμετοχικών δικαιωμάτων. Έχει, άλλωστε, προκύψει από διάφορες σχετικές έρευνες που εμφανίζονται στη συνέχεια ότι οι δομές και οι πρακτικές της συμμετοχής των εργαζομένων στις θυγατρικές των ΠΕΕ ελάχιστα υπόκεινται σε απευθείας ρύθμιση από τη διοίκηση της μητρικής εταιρίας. Αναφερόμενοι στα ευρήματα σχετικής έρευνάς τους με μελέτες περιπτώσεων οι Lumley και Misra επισημαίνουν ότι οι μητρικές εταιρίες πρωταρχικά ενδιαφέρονταν για τις οικονομικές επιδόσεις των θυγατρικών τους εταιριών σε όρους παραγωγής και κερδοφορίας, και οποιαδήποτε ανησυχία σχετικά με τα ζητήματα συμμετοχής των εργαζομένων, εκδηλωνόταν μόνο όταν οι πρακτικές της συμμετοχής προσέκρουαν εμφανώς στους παραπάνω οικονομικούς στόχους (1994).

Αναφορικά με το ζήτημα της πολιτικής εργασιακών σχέσεων που υιοθετούν οι ΠΕΕ στις χώρες υποδοχής, ενδιαφέρον παρουσιάζει μια σχετική έρευνα με τον τίτλο «Εργασιακές σχέσεις σε πολυεθνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα» που πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 σε επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην περιοχή της Θεσσαλονίκης.

Η Ξηροτύρη-Κουφίδου (1993) διερεύνησε τις υποθέσεις ότι: α) οι ΠΕΕ ευνοούν την εφαρμογή σύγχρονων πολιτικών διοίκησης ανθρώπινων πόρων β) υπάρχει μια τάση αποκέντρωσης της πολιτικής των ΠΕΕ αναφορικά με τις εργασιακές σχέσεις και γ) οι ΠΕΕ έχουν μια τάση να εφαρμόζουν ανεξάρτητη πολιτική στις εργασιακές σχέσεις. Η έρευνα επιβεβαίωσε την άποψη ότι «παρατηρείται μια τάση προσαρμογής των πολυεθνικών επιχειρήσεων προς την πρακτική και το κλίμα που κυριαρχεί στη χώρα υποδοχής, με σκοπό την επίτευξη εργασιακής ειρήνης» (Ξηροτύρη-Κουφίδου, 1993:661).

Συμπερασματικά, φαίνεται πως οι θυγατρικές εταιρίες των ΠΕΕ υιοθετούν πολλά στοιχεία από την κουλτούρα των εργασιακών σχέσεων της χώρας υποδοχής, χωρίς όμως να αποκλείεται και η μεταφορά ορισμένων συναφών πρακτικών που υφίστανται στη μητρική χώρα.

Σε αυτό το πλαίσιο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διερεύνηση της πολιτικής των θυγατρικών επιχειρήσεων πολυεθνικών ομίλων που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, και ιδίως εκείνων στις οποίες έχουν συσταθεί οι θεσμοί πληροφόρησης και

διαβούλευσης των εργαζομένων σε εφαρμογή της ευρωπαϊκής οδηγίας 94/45/EK, που πρόβλεπε τη δημιουργία των ΕΣΕ στις ΠΕΕ.

Μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός της έρευνας πεδίου ήταν η διερεύνηση των επιδραστικών παραγόντων στην αποτελεσματική λειτουργία των οργάνων διεθνικής εργατικής συμμετοχής σε εγχώριες θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών ομίλων που διαθέτουν ΕΣΕ. Επομένως, βάσει της σχετικής βιβλιογραφίας ορίστηκαν και επιχειρήθηκε να μετρηθούν ως πιθανοί επιδραστικοί παράγοντες οι εξής: α) Τρόπος άσκησης συνδικαλιστικής δραστηριότητας (επιχειρησιακό ή κλαδικό σωματείο), β) Βασική μορφή εργατικής αντιπροσώπευσης (εργατικό σωματείο ή συμβούλιο εργαζομένων), γ) Προέλευση του εγχώριου παραρτήματος της ΠΕΕ (εγκατάσταση «Greenfield» ή «brownfield», δ) Συνδικαλιστική συμμετοχή εργατικού αντιπροσώπου στο ΕΣΕ (μέλος ή μη συνδικαλιστικής οργάνωσης), ε) Ρόλος των εργατικών συνδικάτων στον καθορισμό του εργατικού αντιπροσώπου στο ΕΣΕ (ανάμειξη ή όχι) στ) τύπος συλλογικής συμφωνίας διοίκησης και εργαζομένων (φορμαλιστική ή μη προσέγγιση) και ζ) Εμπειρία των εργατικών αντιπροσώπων στα ΕΣΕ (ύπαρξη η μη συναφούς εμπειρίας).

Επιλέχθηκαν δύο κλάδοι παραγωγής και η εφαρμογή της ποιοτικής προσέγγισης θεωρήθηκε αναγκαία γιατί συνδυάζει διερευνητικά και ερμηνευτικά χαρακτηριστικά και θεωρείται ιδανική για τις περιπτώσεις, στις οποίες επιχειρείται η ανάδειξη θεωρίας από τα δεδομένα ενός προβλήματος (Κυριαζή, 2000:53).

Το πρόβλημα της δυσκολίας γενίκευσης των ευρημάτων της έρευνας αντιμετωπίστηκε με την εξέταση της λειτουργίας των ΕΣΕ σε όλες τις θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών ομίλων των δύο κλάδων, ώστε να γίνει εφικτή -υπό προϋποθέσεις- η γενίκευση των συμπερασμάτων της έρευνας σε ευρύτερα σύνολα της οικονομίας που εμφανίζουν όμοια χαρακτηριστικά (Gomm, Hammersley & Foster, 2000). Το πρόβλημα της διαφάνειας αντιμετωπίστηκε με την αναλυτική παράθεση της μεθοδολογίας. Η μέθοδος της μελέτης περίπτωσης και η χρήση του εργαλείου της συνέντευξης που επιλέχθηκε συνίσταται στην εμπειρική διερεύνηση ενός φαινομένου εντός του πραγματικού πλαισίου ύπαρξής του, καθώς συνιστάται

ιδίως όταν τα όρια ανάμεσα στο φαινόμενο και το πλαίσιο δεν είναι ευδιάκριτα (Yip, 1994 · Stake, 1994).

Για τις ανάγκες της έρευνας, επιλέχθηκαν οι κλάδοι τροφίμων ποτών (ΤΠ) και πετρελαιοειδών-λιπαντικών (ΠΛ) γιατί:

α) είναι σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπευτικοί της βιομηχανικής δραστηριότητας στη χώρα μας και διεθνώς, διαθέτουν διαφορετικούς συνδυασμούς ιδιοκτησίας, επιχειρησιακής κουλτούρας, διοικητικής τεχνοτροπίας, εργατικής αντιπροσώπευσης, παράδοσης εργασιακών σχέσεων και β) διαθέτουν παρόμοια ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας.

Ειδικότερα, διερευνήθηκαν όλες οι επιχειρήσεις που διαθέτουν ΕΣΕ στους δύο αυτούς κλάδους, ώστε να στηριχθεί η εξωτερική εγκυρότητα και η αξιοπιστία της έρευνας. Τα χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων ανά κλάδο απεικονίζονται στον πίνακα 1:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Τα χαρακτηριστικά των διερευνηθεισών επιχειρήσεων ανά κλάδο

ΚΛΑΔΟΣ	ΤΡΟΦΙΜΑ- ΠΟΤΑ (Τ/Π)	ΠΕΤΡΕΛΑΙΟΕΙΔΗ/ ΛΙΠΑΝΤΙΚΑ (Π/Λ)
Μέσος αριθμός εργαζομένων	604	317
Άσκηση συνδικαλιστικής δραστηριότητας στον κλάδο	μέσω των επιχειρησιακών εργατικών σωματείων	μέσω των κλαδικών εργατικών σωματείων
Μορφολογία επιχειρήσεων	παραδοσιακές ελληνικές βιομηχανικές επιχειρήσεις, που εξαγοράστηκαν από πολυεθνικές εταιρίες/ ομίλους την τελευταία 15ετία (κατά μεγάλη πλειοψηφία)	δημιουργήθηκαν από την αρχή ως παραρτήματα/ τμήματα πολυεθνικών εταιριών (όλες)
Μορφή εργατικής αντιπροσώπευσης στο χώρο εργασίας	επιχειρησιακό σωματείο	συμβούλιο εργαζομένων (εθνικό του Ν. 1767/88)

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων πρωτογενούς έρευνας

Έτσι, πραγματοποιήθηκαν συνολικά εννέα [9] συνεντεύξεις βάθους με υπεύθυνους ανθρώπινων πόρων. Το ερωτηματολόγιο συνέντευξης που χρησιμοποιήθηκε (και ακολούθησε τη δομή αντίστοιχων σχετικών ερωτηματολογίων που χρησιμοποιήθηκαν από το Ευρωπαϊκό Δίκτυο ερευνητών για τα ΕΣΕ) αποτελούνταν από ερωτήματα που στόχευαν στην αποτύπωση των εργασιακών σχέσεων στην εταιρία (συναινετικό ή συγκρουσιακό κλίμα, επιχειρησιακή συλλογική σύμβαση εργασίας, άτυπη συμφωνία για όρους εργασίας, μορφές εκπροσώπησης των εργαζομένων, άποψη για συμμετοχικούς θεσμούς, επίδραση συμμετοχικών θεσμών στις αποφάσεις της τοπικής διοίκησης της εταιρίας και στις σχέσεις εργαζομένων-διοίκησης, διαδικασίες εκπαίδευσης εργατικών αντιπροσώπων, θέματα ενασχόλησης εκπροσώπων εργαζομένων, συμφωνίες τοπικής διοίκησης-εργαζομένων την τελευταία πενταετία, κυριότερα προβλήματα στις σχέσεις διοίκησης-εργαζομένων). Ακόμη, το ερωτηματολόγιο περιείχε ερωτήσεις αναφορικά με τη σύσταση, τη δομή και τις επιδράσεις των ΕΣΕ στη λειτουργία και την αποτελεσματικότητα της εταιρίας (προστιθέμενη αξία) και τον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων (ημερομηνία σύστασης και αριθμός μελών ΕΣΕ, σύνθεση ΕΣΕ, αρμοδιότητες ΕΣΕ, αξιολόγηση της συμβολής του ΕΣΕ, επιθυμία ενίσχυσης του ΕΣΕ, συμβολή του ΕΣΕ στην προώθηση μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ανθρώπινου δυναμικού από τις επιχειρήσεις, συμβολή του έλληνα αντιπροσώπου στο ΕΣΕ στην απόδοση της επιχείρησης και τις σχέσεις τοπικής διοίκησης-εργαζομένων, σχέσεις της διοίκησης με τον έλληνα αντιπρόσωπο και προβλήματα από τη δράση του στο ΕΣΕ, επίδραση του ΕΣΕ στους εγχώριους συμμετοχικούς θεσμούς, αρνητικά παραδείγματα από την υποχρέωση τήρησης του απορρήτου από τον έλληνα αντιπρόσωπο στο ΕΣΕ και συνέπειες για τα συμφέροντα της εταιρίας, δυνητικά οφέλη και δυνητικά κόστη για την εταιρία από τη λειτουργία των ΕΣΕ, επιβαρύνσεις στο κόστος λειτουργίας της εταιρίας από τη λειτουργία του ΕΣΕ).

Το περιεχόμενο των συνεντεύξεων απομαγνητοφωνήθηκε με τη ρητή συναίνεση των συμμετεχόντων, ενώ τους δόθηκε η δυνατότητα να ελέγξουν το πρώτο δοκίμιο της συνέντευξης, το οποίο στη συνέχεια τυποποιήθηκε. Η αξιοπιστία του ερωτηματολογίου διασφαλίσθηκε με τον έλεγχο-επανελέγχο (test-retest) που

πραγματοποιήθηκε με τη διανομή του συμπληρωμένου πρωτοκόλλου της συνέντευξης στους ερωτώμενους μετά από μικρό χρονικό διάστημα, ώστε να εκφράσουν τη συμφωνία ή διαφωνία τους με τις καταγεγραμμένες απόψεις που διατύπωσαν κατά τη συνέντευξη.

Η συστηματική και μεθοδική τεκμηρίωση όλων των διαδικασιών της έρευνας διασφάλισε τη δυνατότητα μιας πανομοιότυπης επανάληψής της στο μέλλον, με υψηλή πιθανότητα να προκύψουν τα ίδια συμπεράσματα (Wallis, 2000), ενώ στην ενίσχυση της αξιοπιστίας της έρευνας συνέδραμε και η δοκιμασία της συμφωνίας των δύο κριτών που χρησιμοποιήθηκε για τον έλεγχο των πρωτοκόλλων των συνεντεύξεων.

Διαπιστώσεις της έρευνας

Βάσει του εμπειρικού υλικού της έρευνας επιχειρείται στη συνέχεια να ανακεφαλαιωθούν τα κύρια ευρήματα του ερευνητικού εγχειρήματος.

Ειδικότερα, βρέθηκε ότι τα ΕΣΕ, διευρύνουν τη δυνατότητα προώθησης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ανθρώπινου δυναμικού από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις,

αποτελούν ένα δίαυλο επικοινωνίας των ενδιαφερόμενων μερών σε ευρωπαϊκό επίπεδο και συμβάλλουν σε μια ομογενοποίηση/σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων στο πλαίσιο των πολυεθνικών ομίλων/ εταιριών.

Ακόμη, διαπιστώθηκε ότι τα ΕΣΕ συμβάλλουν στη δημιουργία προστιθέμενης αξίας στις ελληνικές θυγατρικές επιχειρήσεις (πολυεθνικών ομίλων) που εφαρμόσαν το θεσμό, καθώς, αυξάνουν την αμοιβαία εμπιστοσύνη διοίκησης-εργαζομένων, βελτιώνουν τη «δέσμευση» των εργαζομένων ως προς την επιχείρηση, βελτιώνουν την κατανόηση των αποφάσεων της διοίκησης από τους εργαζόμενους, υποβοηθούν τις αναγκαίες οργανωτικές αλλαγές στην εταιρία, προσφέρουν δίαυλο επικοινωνίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, καθώς αποτελούν «όχημα» για πληροφόρηση και διαβούλευση, αναπτύσσουν την ευρωπαϊκή διάσταση της επιχείρησης και των εργασιακών σχέσεων και επιδρούν θετικά στις εργασιακές σχέσεις στην εταιρία/ όμιλο. Επιπλέον, τα ΕΣΕ δημιουργούν αρνητική προστιθέμενη αξία (κόστος) για την πλευρά της διοίκησης, στις εγχώριες θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών ομίλων που εφαρμόσαν το θεσμό, επειδή αυξάνουν τις

προσδοκίες των εργαζομένων και προκαλούν χρηματοοικονομικό κόστος στις θυγατρικές επιχειρήσεις των πολυεθνικών ομίλων (κυρίως το κόστος ταξιδιών για τους εργατικούς αντιπροσώπους στα ΕΣΕ).

Τα παραεπόμενα κύρια ευρήματα που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις των ΔΑΠ αποτυπώνονται στη συνέχεια:

Όλοι οι υπεύθυνοι ΑΠ (9/9) περιγράφουν τις εργασιακές σχέσεις στην εταιρία τους ως «συναινετικές».

Σχεδόν όλοι οι υπεύθυνοι ΑΠ (8/9) εκφράζουν θετική άποψη για τους θεσμούς συμμετοχής, των εργαζομένων στις επιχειρήσεις (πληροφόρηση, διαβούλευση, συμμετοχή). Ένας διευθυντής ανθρώπινων πόρων του κλάδου Τ/Π θεώρησε ότι «η τακτική συμμετοχή είναι μία θετική συνεισφορά στην επικοινωνία διοίκησης εργαζομένων», ενώ ένας άλλος σημείωσε πως «τα όργανα αυτά δημιουργούν περισσότερα εμπόδια παρά προωθούν τα συμφέροντα των εργαζομένων». Επίσης, ένας άλλος διευθυντής ανθρώπινων πόρων του κλάδου Π/Λ είπε πως «ειδικά για την επίλυση ορισμένων προβλημάτων υπάρχει θετική συμβολή» και ένας άλλος διευθυντής του ίδιου κλάδου τόνισε πως «τα συμβούλια εργαζομένων είναι ένα όργανο επικοινωνίας για την ανάδραση της πληροφόρησης ως προς τις εταιρικές πολιτικές» (σημειώσεις από τη συνέντευξη).

Στις ετήσιες -ή και έκτακτες- συναντήσεις της κεντρικής διοίκησης με το ΕΣΕ, συμμετέχουν αντιπρόσωποι της τοπικής διοίκησης σε σχεδόν όλες τις εταιρίες Τ/Π, αλλά σε καμία εταιρία Π/Λ.

Σχεδόν όλοι οι υπεύθυνοι ΑΠ (8/9) πιστεύουν ότι η λειτουργία των ΕΣΕ είναι επωφελής για την εταιρία, όμως μόνο λίγοι (2/9) επιθυμούν την ενίσχυση του ρόλου του ΕΣΕ.

Μια ισχυρή πλειοψηφία των υπευθύνων ΑΠ (7/9) πιστεύει ότι τα ΕΣΕ διευρύνουν τις δυνατότητες για μια ευρωπαϊκή πολιτική ανθρώπινων πόρων σε αυτές τις εταιρίες. Αναφορικά με τη δυνατότητα προώθησης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ανθρώπινου δυναμικού από τις επιχειρήσεις ένας διευθυντής ανθρώπινων πόρων του κλάδου Τ/Π απάντησε «ναι, γιατί ο έλληνας εκπρόσωπος στο ΕΣΕ μπορεί να μεταφέρει τις πολιτικές της εταιρίας και τις απόψεις της για τους ανθρώπινους πόρους στο τοπικό επίπεδο», ενώ ένας άλλος διευθυντής του κλάδου Π/Λ σημείωσε ότι «το ΕΣΕ βοηθά στην κατανόηση των παγκοσμίως χαρασσόμενων πολιτικών του

ομίλου με την κεντρική παρουσίαση τους στις αντίστοιχες συνεδριάσεις του οργάνου». Επιπλέον, ένας διευθυντής του κλάδου Τ/Π σημείωσε ότι «το ΕΣΕ στρώνει το έδαφος και κάνει ευκολότερη τη δουλειά μας, με την προετοιμασία των εργαζομένων για το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι», και ένας άλλος διευθυντής ανθρώπινων πόρων του κλάδου Π/Λ σημείωσε πως « με τη λειτουργία του ΕΣΕ υπάρχει καλύτερη ενημέρωση των εργαζομένων για τις εξελίξεις στο ευρωπαϊκό επίπεδο» (σημειώσεις από τη συνέντευξη).

Μια ισχυρή πλειοψηφία των υπευθύνων ΑΠ (7/9) πιστεύει ότι η λειτουργία των ΕΣΕ βελτιώνει την απόδοση της εταιρίας τους.

Η πλειοψηφία των υπευθύνων ΑΠ (6/9) πιστεύει πως η λειτουργία των ΕΣΕ βελτίωσε τις σχέσεις (τοπικής) διοίκησης και εργαζομένων στο τοπικό επίπεδο. Αξιολογώντας την παρουσία και λειτουργία του ΕΣΕ ένας διευθυντής ανθρώπινων πόρων από τον κλάδο Τ/Π σημείωσε ότι «το ΕΣΕ σε θέματα επικοινωνίας βοηθά να έρχονται οι έλληνες αντιπρόσωποι σε επαφή με τα τεκταινόμενα στο εξωτερικό και έτσι δεν περιχαρακώνονται ή απομονώνονται στα ελληνικά τεκταινόμενα, αλλά βλέπουν τι συμβαίνει στο ευρύτερο περιβάλλον», ενώ ένας άλλος υποστήριξε ότι «υπάρχει μικρή εμπειρία και οι εκπρόσωποι του σωματείου δεν έχουν κατανοήσει τι γίνεται εκεί». Επίσης, δύο διευθυντές του κλάδου Π/Λ υπογράμμισαν ότι «διαμέσου του ΕΣΕ διαχέεται πάρα πολύ καλή ενημέρωση από τη διοίκηση προς τους εργαζόμενους» και πως «στο ΕΣΕ υπάρχει κοινή ενημέρωση αλλά δεν υπάρχει ακόμη συνοχή και υπάρχει μια δυσκολία συνεννόησης γιατί τα θέματα ενδιαφέροντος είναι διαφορετικά» (σημειώσεις από τη συνέντευξη).

Όλοι οι υπεύθυνοι ΑΠ (9/9) πιστεύουν ότι ο ρόλος του/ των αντιπροσώπου/-ων των εργαζομένων στο ΕΣΕ της εταιρίας τους είναι επιτυχημένος, και κανένας δεν θεωρεί ότι ο αντιπρόσωπος των εργαζομένων στο ΕΣΕ προκάλεσε οποιαδήποτε προβλήματα.

Μόνο λίγοι υπεύθυνοι ΑΠ (2/9) θεωρούν πως η θέσπιση των ΕΣΕ συνέβαλε στη διάδοση -τυπικών ή άτυπων- μηχανισμών συμμετοχής των εργαζομένων στο τοπικό επίπεδο.

Όλοι οι υπεύθυνοι ΑΠ (9/9) δήλωσαν πως η σχέση της τοπικής διοίκησης με τον/ τους έλληνα/ες αντιπρόσωπο/-ους των εργαζομένων στο ΕΣΕ είναι πολύ καλή.

Όλοι οι υπεύθυνοι ΑΠ (9/9) πιστεύουν ότι τα ΕΣΕ δημιουργούν (θετική) προστιθέμενη αξία στις σχέσεις τοπικής διοίκησης-εργαζομένων αλλά και στην εταιρία ως σύνολο σε τοπικό επίπεδο.

Μια ισχυρή πλειοψηφία των υπευθύνων ΑΠ (7/9) θεωρεί πως η πιο σημαντική αρνητική προστιθέμενη αξία (κόστος) για την εταιρία είναι οι υψηλές προσδοκίες των εργαζομένων αναφορικά με το μέλλον των συμμετοχικών θεσμών στην εταιρία.

Η μεγάλη πλειοψηφία των υπευθύνων ΑΠ (7/9) θεωρεί ότι το κόστος ταξιδιών του/των αντιπροσώπου/ων των εργαζομένων στο ΕΣΕ αποτελεί το πιο σημαντικό στοιχείο πραγματικού κόστους από τη λειτουργία του ΕΣΕ.

Διακλαδικές διαφορές

Οι κύριες διαφορές που διαπίστωσε η έρευνα μεταξύ των δύο κλάδων που διερευνήθηκαν ,απεικονίζονται στον πίνακα 2:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΤΩΝ ΚΛΑΔΩΝ ΠΟΥ ΔΙΕΡΕΥΝΗΘΗΚΑΝ

Κλάδος Τροφίμων-Ποτών	Κλάδος Πετρελαιοειδών-Λιπαντικών
-Υψηλότερος μέσος αριθμός εργαζομένων (Μ.Ο. 604)	-Χαμηλότερος μέσος αριθμός εργαζομένων (Μ.Ο. 317)
Ο «κύκλος ζωής» των ΕΣΕ είναι κατά μέσο όρο 4 έτη	Ο «κύκλος ζωής» των ΕΣΕ είναι κατά μέσο όρο 7 έτη
-Η συνδικαλιστική δραστηριότητα στον κλάδο ασκείται με επιχειρησιακά σωματεία	-Η συνδικαλιστική δραστηριότητα στον κλάδο ασκείται με κλαδικά σωματεία
-Η μεγάλη πλειοψηφία των εταιριών ήταν παραδοσιακές ελληνικές εταιρίες που εξαγοράστηκαν από πολυεθνικές εταιρίες.	-Όλες οι εταιρίες ιδρύθηκαν ως θυγατρικές πολυεθνικών επιχειρήσεων
-Βασική μορφή της εργατικής αντιπροσώπευσης στο χώρο εργασίας είναι το επιχειρησιακό	-Βασική μορφή της εργατικής αντιπροσώπευσης στο χώρο εργασίας είναι το συμβούλιο εργαζομένων (του Ν. 1767/88).

σωματείο. Συμβούλιο εργαζομένων υπάρχει στις μισές επιχειρήσεις (3/6).	Συμβούλιο εργαζομένων υπάρχει σε όλες τις επιχειρήσεις (3/3).
-Υπογράφεται γραπτή ΣΣΕ ή άτυπη γραπτή συμφωνία μεταξύ τοπικής διοίκησης και επιχειρησιακού σωματείου	-Δεν υπογράφεται γραπτή συμφωνία μεταξύ τοπικής διοίκησης και οποιουδήποτε οργάνου εκπροσώπησης των εργαζομένων
-Στις συναντήσεις κεντρικής διοίκησης-ΕΣΕ εκπροσωπείται σχεδόν πάντοτε (5/6) η τοπική διοίκηση	-Στις συναντήσεις κεντρικής διοίκησης-ΕΣΕ δεν εκπροσωπείται (σχεδόν) ποτέ η τοπική διοίκηση
-Σε μερικές περιπτώσεις (4/8) υπήρξε προηγούμενη εμπειρία των αντιπροσώπων των εργαζομένων στα ΕΣΕ σε θεσμούς συμμετοχής	-Σε όλες τις περιπτώσεις (3/3) υπήρξε προηγούμενη εμπειρία των αντιπροσώπων των εργαζομένων στα ΕΣΕ σε θεσμούς συμμετοχής
-Περίπου στις μισές περιπτώσεις υπήρξε ανάμειξη των εργατικών συνδικάτων στον καθορισμό των αντιπροσώπων των εργαζομένων στα ΕΣΕ	-Σε καμία περίπτωση δεν υπήρξε ανάμειξη των εργατικών συνδικάτων στον καθορισμό των αντιπροσώπων των εργαζομένων στα ΕΣΕ
-Όλοι οι αντιπρόσωποι των εργαζομένων στα ΕΣΕ είναι μέλη συνδικαλιστικής οργάνωσης	-Μόνο ένας (1/3) εκπρόσωπος των εργαζομένων στα ΕΣΕ είναι μέλος συνδικαλιστικής οργάνωσης
-Σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχει ευρωπαϊκή οργανωτική δομή της εταιρίας	-Σε ελάχιστες περιπτώσεις υφίσταται ευρωπαϊκή οργανωτική δομή της εταιρίας
-Οι αντιπρόσωποι των εργαζομένων στα ΕΣΕ εκπαιδεύτηκαν με πρωτοβουλία της διοίκησης σε μία (1/6) μόνο εταιρία του κλάδου	-Οι αντιπρόσωποι των εργαζομένων στα ΕΣΕ εκπαιδεύτηκαν με πρωτοβουλία της διοίκησης στις περισσότερες (2/3) εταιρίες του κλάδου

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Από την πλευρά της διοίκησης αναφέρονται περισσότερες και ευρύτερες (ποσοτικού και ποιοτικού χαρακτήρα) θετικές συνέπειες από τη λειτουργία των ΕΣΕ στις επιχειρήσεις του κλάδου Π/Λ, και λιγότερες στις επιχειρήσεις του κλάδου Τ/Π.

Η παρουσία αντιπροσώπου/-ων των εργαζομένων στο ΕΣΕ βελτίωσε τις εργασιακές σχέσεις στο τοπικό επίπεδο στις περισσότερες εταιρίες του κλάδου Τ/Π (5/6), αλλά σε καμία (0/3) επιχείρηση του κλάδου Π/Λ.

Το κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης ανάμεσα στον αντιπρόσωπο των εργαζομένων στο ΕΣΕ και στη διοίκηση είναι υπαρκτό σε μία πλειοψηφική μερίδα (4/6) των επιχειρήσεων Τ/Π και σε όλες (3/3) τις επιχειρήσεις Π/Λ.

Σχολιασμός

Τα ΕΣΕ είναι ένας σχετικά νέος θεσμός, που δεν είναι δημιούργημα εγχώριων εξελίξεων στις εργασιακές σχέσεις, αλλά εξωγενές αποτέλεσμα μιας μάλλον ρηξικέλευθης καινοτομίας στην ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική, που συντελέστηκε με την υιοθέτηση της οδηγίας 94/45/ΕΚ.

Μολαταύτα, η ένταξη των ΕΣΕ στο εθνικό θεσμικό πλέγμα των εργασιακών σχέσεων, στο οποίο δεν υφίσταται η μακρά παράδοση συμμετοχικών θεσμών που εμφανίζεται σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχει δρομολογήσει έναν προβληματισμό σε σχέση με τις ενδεχόμενες αρνητικές επιδράσεις των ΕΣΕ στις εργασιακές σχέσεις που διαμορφώνονται στις θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών ομίλων, όπου και εφαρμόζεται η σχετική οδηγία.

Έτσι, στην πλευρά της διοίκησης, φαίνεται πως τα ΕΣΕ προκαλούν μία δέσμη ευεργετικών και για το λόγο αυτό επιθυμητών επιδράσεων (π.χ. αύξηση αμοιβαίας εμπιστοσύνης διοίκησης-εργαζομένων, βελτίωση της «δέσμευσης» των εργαζομένων προς την εταιρία), αλλά και μερικά πολύ σημαντικά οφέλη για τις πολυεθνικές εταιρίες, σε μία εποχή αυξανόμενης διεθνοποίησης του κεφαλαίου και ισχυρότατων -ελέω προϊούσας παγκοσμιοποίησης- πιέσεων για παραγωγικές αναδιαρθρώσεις και αναπροσανατολισμό των επιχειρηματικών λειτουργιών στις στρατηγικές των υπερεθνικών οικονομικών ομίλων. Επομένως, οφέλη από τη λειτουργία των ΕΣΕ όπως είναι η βελτίωση της κατανόησης των αποφάσεων της

διοίκησης από τους εργαζόμενους και η υποβοήθηση των αναγκαίων οργανωτικών αλλαγών στην εταιρία, μπορούν να υποστηρίξουν σε μεγάλο βαθμό τις κρίσιμες επιλογές των κεντρικών διοικήσεων των εταιριών, αν αυτό γίνει αναγκαίο (π.χ. μεγάλες παραγωγικές αναδιαρθρώσεις).

Από την άλλη πλευρά, οι δυσμενείς επιδράσεις που αναδείχτηκαν στην έρευνα είναι μάλλον περιορισμένες και εντοπίζονται περισσότερο στην ανασφάλεια που μπορεί να προκαλέσει στις εταιρίες η αύξηση των προσδοκιών των εργαζομένων σχετικά με τα ΕΣΕ και τις προοπτικές τους, ωστόσο, οι προσδοκίες αυτές που προς το παρόν δεν φαντάζουν «επικίνδυνες» για τις πολυεθνικές επιχειρήσεις. Επιπλέον, το χρηματοοικονομικό κόστος (κυρίως το κόστος ταξιδιών) που προκαλεί η συμμετοχή των εργατικών αντιπροσώπων στις συναντήσεις των ΕΣΕ, είναι υπαρκτό, όμως όχι ιδιαίτερα υπολογίσιμο για τις εταιρίες αυτού του μεγέθους.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι και το ζήτημα των παραγόντων που επιδρούν στην αποτελεσματική λειτουργία των ΕΣΕ στις «ελληνικές» θυγατρικές επιχειρήσεις των πολυεθνικών ομίλων που έχουν συστήσει ΕΣΕ.

Οι παράγοντες που αναδύθηκαν από την έρευνα μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο ομάδες:

Η *πρώτη* ομάδα παραγόντων, σχετίζεται με τη φύση και το χαρακτήρα των επιχειρήσεων και σε αυτήν περιλαμβάνονται η «ιστορική πορεία» της επιχείρησης (εξαγορασμένη πρώην εθνική επιχείρηση ή εξαρχής θυγατρική πολυεθνικού ομίλου) στην οποία υπάρχει το ΕΣΕ, η διοικητική τεχνοτροπία (βαθμός αποκέντρωσης/ συγκέντρωσης των επιχειρησιακών αποφάσεων και ιδίως για ζητήματα εργασιακών σχέσεων), η δομή της επιχείρησης και τα ενδοεπιχειρησιακά επίπεδα λήψης αποφάσεων (ύπαρξη ή μη ευρωπαϊκής δομής/ διεύθυνσης της επιχείρησης), ο βαθμός διεθνοποίησης των επιχειρησιακών λειτουργιών (εθνοκεντρική ή υπερεθνική προσέγγιση του ανθρώπινου παράγοντα και των εργασιακών σχέσεων), ο ρόλος των τοπικών διοικήσεων (εκπροσώπηση ή μη στις συναντήσεις του ΕΣΕ) κ.ά.

Η *δεύτερη* ομάδα παραγόντων αναφέρεται στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων και σε αυτήν περιλαμβάνονται η φύση και η δομή της συνδικαλιστικής οργάνωσης (επιχειρησιακή/ κλαδική), η παράδοση των σχέσεων διοίκησης-εργαζομένων (συνεργατικές/ ανταγωνιστικές), ο βαθμός του φορμαλισμού (γραπτές/ τυπικές ή μη συμφωνίες για τον καθορισμό των όρων εργασίας) και το επίπεδο διαμόρφωσης των

εργασιακών σχέσεων (εθνικό/ υπερεθνικό), η προγενέστερη εμπειρία των αντιπροσώπων των εργαζομένων σε συμμετοχικές διαδικασίες (ύπαρξη ή όχι εθνικών συμβουλίων εργαζομένων), η σχέση των εργατικών συνδικάτων με τους συμμετοχικούς θεσμούς (βαθμός ανάμειξης συνδικάτων στην εκλογή και δράση των αντιπροσώπων των εργαζομένων στα ΕΣΕ, η συμμετοχή των αντιπροσώπων στα ΕΣΕ, σε συνδικαλιστικές οργανώσεις) κ.ά.

Έτσι, στον κλάδο Τ/Π η μεγάλη πλειοψηφία των επιχειρήσεων που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν παραδοσιακές ελληνικές επιχειρήσεις που εξαγοράστηκαν -κατά κανόνα κατά την τελευταία δεκαετία- από πολυεθνικούς ομίλους. Η τοπική διοίκηση των επιχειρήσεων αυτών εξακολουθεί να διατηρεί σε μεγάλο βαθμό την ιστορικά διαμορφωμένη διοικητική τεχνοτροπία που χρησιμοποιούσε στην προηγούμενη ιδιοκτησιακή μορφή των επιχειρήσεων. Στις περισσότερες επιχειρήσεις Τ/Π υφίσταται μια ξεχωριστή ευρωπαϊκή δομή (division), ενώ τα ζητήματα των ανθρώπινων πόρων προσεγγίζονται περισσότερο εθνοκεντρικά. Επίσης, οι τοπικές διοικήσεις των επιχειρήσεων Τ/Π κατά κανόνα εκπροσωπούνται και αυτές στις συναντήσεις του ΕΣΕ με την κεντρική διοίκηση. Φαίνεται πως οι κεντρικές διοικήσεις των πολυεθνικών ομίλων στον κλάδο Τ/Π, έχουν προωθήσει την επιλογή αυτή της συμμετοχής αντιπροσώπων των τοπικών εταιριών στις συναντήσεις ΕΣΕ-κεντρικής διοίκησης, ως ένα μέσο καλύτερης ενοποίησης (integration) της συνολικής διοίκησης του ομίλου και αποτελεσματικότερης προώθησης μιας συγκλίνουσας διοικητικής τεχνοτροπίας σε όλες τις θυγατρικές επιχειρήσεις του ομίλου.

Αναφορικά με το πεδίο των εργασιακών σχέσεων, στον κλάδο Τ/Π κυριαρχεί η συνδικαλιστική οργάνωση σε επίπεδο επιχείρησης, ενώ φαίνεται πως οι σχέσεις διοίκησης-εργαζομένων -παρότι είναι συνεργατικές, σε μερικές περιπτώσεις χαρακτηρίζονται από επιφύλαξη και καχυποψία. Οι διαδικασίες καθορισμού των εργασιακών σχέσεων είναι περισσότερο τυπικές (συλλογικές συμβάσεις εργασίας ή γραπτές συμφωνίες), διαμορφώνονται κυρίως με εθνικά κριτήρια και ακολουθούν σε μεγάλο βαθμό τον σχετικά φορμαλιστικό χαρακτήρα του εθνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων. Ακόμη, η σχέση των (επιχειρησιακών) εργατικών σωματείων με τους θεσμούς συμμετοχής, όταν οι τελευταίοι υπάρχουν, παρουσιάζει -χωρίς να είναι ανταγωνιστική- ορισμένες επικαλύψεις και μάλλον διαπιστώνεται μια σχετική υποτίμηση του θεσμού των συμβουλίων εργαζομένων από τις συνδικαλιστικές

οργανώσεις. Ωστόσο, είναι δεδομένος ο πρωτεύων ρόλος των επιχειρησιακών συνδικάτων στην επιλογή των αντιπροσώπων των εργαζομένων για τα ΕΣΕ (από τα μέλη του σωματίου) αλλά και στον έλεγχό τους.

Αντίθετα, στον κλάδο Π/Λ όλες οι επιχειρήσεις που εξετάστηκαν ήταν από την ίδρυσή τους θυγατρικές εταιρίες πολυεθνικών ομίλων. Η τοπική διοίκηση των επιχειρήσεων διατηρεί κατά κανόνα την ενιαία διοικητική τεχνοτροπία, που χρησιμοποιείται στις εγκαταστάσεις του ομίλου σε όλες τις χώρες όπου δραστηριοποιείται. Σε ελάχιστες επιχειρήσεις Π/Λ υφίσταται μια ξεχωριστή ευρωπαϊκή δομή (διεύθυνση), ενώ τα ζητήματα των ανθρώπινων πόρων προσεγγίζονται κατά βάση με μία υπερεθνική θεώρηση. Επίσης, οι τοπικές διοικήσεις των επιχειρήσεων Π/Λ κατά κανόνα δεν εκπροσωπούνται στις συναντήσεις του ΕΣΕ με την κεντρική διοίκηση, γεγονός που αποτελεί ένδειξη μιας εδραιωμένης ενοποιημένης προσέγγισης στα ζητήματα των ανθρώπινων πόρων και των εργασιακών σχέσεων στον όμιλο.

Επίσης, όσον αφορά το πεδίο των εργασιακών σχέσεων στον κλάδο Π/Λ διαπιστώνεται ότι κυριαρχεί η συνδικαλιστική οργάνωση σε επίπεδο κλάδου, ενώ οι σχέσεις διοίκησης-εργαζομένων έχουν μία μακρά παράδοση αρμονικής συνεργασίας. Οι διαδικασίες καθορισμού των εργασιακών σχέσεων δεν είναι τυποποιημένες (ανυπαρξία γραπτών κειμένων συμφωνιών διοίκησης-εργαζομένων), διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό με υπερεθνικά κριτήρια και παρακάμπτουν στον εφικτό βαθμό το σχετικά φορμαλιστικό χαρακτήρα του εθνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων. Ακόμη, η σχέση των (κλαδικών) εργατικών σωματείων με τους θεσμούς συμμετοχής (συμβούλια εργαζομένων) είναι αρμονική και συνεργατική, δεν υπάρχει σύγχυση ρόλων και τα κλαδικά σωματεία διαδραματίζουν έναν υποστηρικτικό και καθοδηγητικό ρόλο ως προς τα συμβούλια εργαζομένων. Ουσιαστικά, τα συμβούλια εργαζομένων (που είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένα στον κλάδο Π/Λ) εντάσσονται σε μια πυραμιδική μορφή εργατικής εκπροσώπησης, στην κορυφή της οποίας βρίσκεται η δευτεροβάθμια συνδικαλιστική ομοσπονδία του κλάδου Π/Λ, στο ενδιάμεσο επίπεδο τα πρωτοβάθμια κλαδικά σωματεία και στη βάση τα όργανα συμμετοχής στην επιχείρηση, ενώ φαίνεται πως υπάρχει μία πλήρης αποσαφήνιση του ρόλου του κάθε επιπέδου. Σε αυτό το πλαίσιο αναγνωρίζεται η πρωτοκαθεδρία των συμβουλίων εργαζομένων στην εκπροσώπηση

του προσωπικού της επιχείρησης και, επομένως, ο πρωτεύων ρόλος των συμμετοχικών θεσμών στην επιλογή των αντιπροσώπων των εργαζομένων για τα ΕΣΕ (προέρχονται από τα μέλη του συμβουλίου εργαζομένων) αλλά και στον έλεγχο τους.

Συγκεφαλαιώνοντας, είναι πρόδηλο ότι στον κλάδο Τ/Π υφίσταται ένα πιο εθνοκεντρικό πρότυπο εργασιακών σχέσεων. Σε αυτό το πλαίσιο τα ΕΣΕ (που έχουν βραχύτερη μέση διάρκεια λειτουργίας) αποτελούν μια πρωτόγνωρη υπερεθνική καινοτομία που γίνεται έντονα αντιληπτή ως ένα στοιχείο ευρωπαϊσμού. Έτσι, οι ΔΑΠ φαίνεται πως συμφωνούν ότι η παρουσία και ο ρόλος του αντιπροσώπου των εργαζομένων στο ΕΣΕ δε βελτίωσε τις σχέσεις τοπικής διοίκησης και εργαζομένων, προφανώς γιατί δεν έχει την ικανότητα να παρέμβει σε ζητήματα τοπικών αποφάσεων. Είναι φανερό, πως στις επιχειρήσεις Τ/Π που υιοθετούν περισσότερο τα χαρακτηριστικά του εθνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων, τα διευθυντικά στελέχη αποδέχονται πιο παραδοσιακές μορφές εκπροσώπησης των εργαζομένων και κυρίως τα επιχειρησιακά εργατικά συνδικάτα.

Αντίθετα, στον κλάδο Π/Λ το πρότυπο των εργασιακών σχέσεων που επικρατεί είναι πολύ περισσότερο διεθνοποιημένο/ υπερεθνικό. Τα ΕΣΕ αποτελούν κατά βάση μια αρμονική διεύρυνση των υφιστάμενων οργάνων συμμετοχής στο εθνικό επίπεδο (συμβούλια εργαζομένων) και λιγότερο μια ρηξικέλευθη καινοτομία στις εργασιακές σχέσεις. Άλλωστε, στις επιχειρήσεις Π/Λ υπάρχει ήδη μια σημαντική εμπειρία σε εθνικά συμβούλια εργαζομένων, επομένως έχει προϋπάρξει μια σχετική εξοικείωση των διευθυντικών τους στελεχών με την ύπαρξη και λειτουργία αυτών των συμμετοχικών θεσμών. Παράλληλα, ο μεγαλύτερος σε διάρκεια χρόνος λειτουργίας των ΕΣΕ στις επιχειρήσεις Π/Λ, που εκ των πραγμάτων δημιουργεί μια εξοικείωση των εμπλεκόμενων μερών με αυτόν το θεσμό, βοηθά στην ερμηνεία της πιο αποτελεσματικής λειτουργίας τους.

Τα ΕΣΕ ανταποκρίνονται πολύ περισσότερο στα χαρακτηριστικά του κλάδου Π/Λ, σε σχέση με εκείνα του κλάδου Τ/Π. Έτσι, στον κλάδο Π/Λ οι ΔΑΠ επιβεβαιώνουν πως η παρουσία και ο ρόλος του αντιπροσώπου των εργαζομένων στο ΕΣΕ δε βελτίωσε τις σχέσεις τοπικής διοίκησης και εργαζομένων, προφανώς εξαιτίας της θεσμικής αδυναμίας του να παρεμβαίνει σε ζητήματα τοπικών αποφάσεων.

Από όσα προηγήθηκαν προκύπτει το συμπέρασμα πως τα ΕΣΕ λειτουργούν πιο αποτελεσματικά στις επιχειρήσεις του κλάδου Π/Λ από ότι στις επιχειρήσεις του κλάδου Τ/Π. Οι παράγοντες που επιδρούν σε αυτή τη διαφοροποίηση μπορούν να εντοπιστούν κυρίως στη δομή και τη διαχρονικά διαμορφωμένη φυσιογνωμία των εταιριών του κλάδου (περισσότερο ή λιγότερο διεθνοποιημένες εταιρίες), στη μορφή της συλλογικής έκφρασης των εργαζομένων (κλαδικός /επιχειρησιακός συνδικαλισμός, ύπαρξη ή μη ενεργών συμβουλίων εργαζομένων) και στο χαρακτήρα των εργασιακών σχέσεων που έχει ιστορικά διαμορφωθεί σε κάθε κλάδο (εργασιακές σχέσεις δομημένες σε υπερεθνική ή εθνική κλίμακα).

Με βάση αυτές τις επισημάνσεις θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τα ΕΣΕ λειτουργούν με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα σε εντονότερα διεθνοποιημένες θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών ομίλων που διαθέτουν ήδη κάποια εθνικά όργανα συμμετοχής, ενώ ο συνδικαλισμός δραστηριοποιείται σε επίπεδο κλάδου (εκτός της επιχείρησης) και αναλαμβάνει ένα συμβουλευτικό ρόλο προς τα ΕΣΕ. Με άλλα λόγια, τα ΕΣΕ ως υπερεθνικά/ ευρωπαϊκά όργανα ταιριάζουν περισσότερο σε πιο διεθνοποιημένες επιχειρήσεις (στο πλαίσιο ενός ομίλου) και σε μία δομή εκπροσώπησης των εργαζομένων που ανταποκρίνεται περισσότερο σε εκείνη του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος, στο πλαίσιο του οποίου είναι αποσαφηνισμένοι οι ρόλοι των εργατικών συνδικάτων και των οργάνων συμμετοχής, όπου τουλάχιστον υφίσταται δυαδική συλλογική εκπροσώπηση των εργαζομένων στους χώρους εργασίας.

Η συγκριτική ανάλυση των δύο υπό διερεύνηση κλάδων επιβεβαιώνει τη διαπίστωση, πως σε πολλές πολυεθνικές εταιρίες υφίσταται ταυτόχρονα μια τάση για αύξουσα αποκέντρωση προς τις αυτόνομες επιχειρηματικές μονάδες (business units) και μια συγκέντρωση στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Με άλλα λόγια, η αύξηση του βαθμού μεταβίβασης αρμοδιοτήτων προς αυτόνομες επιχειρηματικές μονάδες και η ανάγκη για εσωτερικό συντονισμό και έλεγχο, επιτυγχάνονται διαμέσου μιας τάσης συγκέντρωσης (glocalization) σε ευρωπαϊκό/ παγκόσμιο επίπεδο (Marginson & Sisson, 1996). Επίσης, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας επιβεβαιώνουν την άποψη πως οι τοπικές διοικήσεις στις εταιρίες που είναι εξαρχής παραδοσιακές- αυτόχθονες ελληνικές επιχειρήσεις (indigenous firms) που εξαγοράστηκαν από πολυεθνικούς ομίλους απολαμβάνουν μια πολύ μεγαλύτερη αυτονομία σε σχέση με

τις τοπικές διοικήσεις των εταιριών, οι οποίες από την ίδρυσή τους ήταν θυγατρικές εταιρίες (greenfield sites) πολυεθνικών ομίλων (Leat & Wooley, 1999:113).

Με μια ολιστική θεώρηση των διαπιστώσεων που σχολιάσθηκαν προηγουμένως και επέκτασή τους και σε άλλους κλάδους παραγωγής του μεταποιητικού τομέα, εύκολα μπορεί να τεκμηριωθεί - σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας - η διαπίστωση ότι τα ΕΣΕ είναι υπερεθνικά όργανα που συνάδουν περισσότερο με τις διεθνοποιημένες επιχειρήσεις, τις ενοποιημένες διοικητικές τους λειτουργίες και την τάση προς συγκέντρωση των εργασιακών σχέσεων στο υπερεθνικό επίπεδο των Ευρω-εταιριών (Euro-companies), επιπλέον δε, τροφοδοτούν περαιτέρω τις εξελίξεις αυτές. Σε αυτές ακριβώς τις εταιρίες, είναι μεγαλύτερη και η αποτελεσματικότητα των ΕΣΕ ως προς τη συμβολή τους στην σώρευση προστιθέμενης αξίας προς όφελος των διοικήσεων και των εργαζομένων, αλλά και ως προς τις ευεργετικές αντανάκλασεις τους στη διαδικασία εξευρωπαϊσμού των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων, στα οποία δραστηριοποιούνται οι πολυεθνικές επιχειρήσεις.

Επιπλέον, φαίνεται πως μπορεί να στοιχειοθετηθεί επαρκώς η διαπίστωση πως στις μεταποιητικές θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών ομίλων, που υιοθετούν τη κλαδική μορφή συνδικαλισμού σε συνδυασμό με τη σύσταση εθνικών συμβουλίων εργαζομένων, υπάρχει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στη λειτουργία των ΕΣΕ. Είναι πιθανό πως η προϋπάρχουσα συμμετοχική εμπειρία σε αυτές τις επιχειρήσεις σε συνδυασμό με τη σαφή διάκριση ρόλων των οργάνων συλλογικής εκπροσώπησης των εργαζομένων στο επιχειρησιακό και το εξω-επιχειρησιακό επίπεδο, είναι στοιχεία που επιδρούν στη σχετικά πιο επιτυχή λειτουργία των ΕΣΕ.

Αντίθετα, στις εταιρίες που είναι λιγότερο διεθνοποιημένες, με πιο αυτόνομες διοικητικές λειτουργίες και με αποκεντρωμένες και αποκλίνουσες πρακτικές εργασιακών σχέσεων, τα ΕΣΕ έχουν μειωμένη αποτελεσματικότητα ως προς τη συμβολή τους στη σώρευση προστιθέμενης αξίας για τις διοικήσεις και τους εργαζόμενους, αλλά και ως προς τις ευεργετικές αντανάκλασεις τους στη διαδικασία εξευρωπαϊσμού των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων.

Επιπλέον, φαίνεται ότι στις μεταποιητικές θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών ομίλων που υιοθετούν την επιχειρησιακή μορφή συνδικαλισμού υπάρχει μια μικρότερη αποτελεσματικότητα στη λειτουργία των ΕΣΕ. Είναι πολύ πιθανό πως η

έλλειψη προηγούμενης συμμετοχικής εμπειρίας σε αυτές τις επιχειρήσεις σε συνδυασμό με την ενδεχόμενη σύγχυση των ρόλων των οργάνων συλλογικής εκπροσώπησης των εργαζομένων (όταν υπάρχουν συμβούλια εργαζομένων), είναι στοιχεία που επιδρούν αρνητικά στην επιτυχή λειτουργία των ΕΣΕ.

Συμπερασματικά, φαίνεται πως ισχύει η διαπίστωση ότι στη διαδικασία διεθνοποίησης των εργασιακών σχέσεων την πρωτοκαθεδρία κατέχουν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, ενώ ήταν πολύ περισσότερο έτοιμες από την εργατική πλευρά στην «αξιοποίηση» αυτών των θεσμών ως «εργαλείων» άσκησης διοίκησης.

Με αυτή την έννοια, οι διεργασίες εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων, που συντελούνται τα τελευταία χρόνια φαίνεται πως εξυπηρετούν σε ικανοποιητικό βαθμό τις ανάγκες των επιχειρήσεων να ομογενοποιήσουν και να διεθνοποιήσουν κάποιες από τις διοικητικές τους λειτουργίες. Παρουσιάζει, άλλωστε, ενδιαφέρον το εύρημα πως οι διοικήσεις ορισμένων πολυεθνικών εταιριών -κυρίως στον κλάδο Π/Λ-προσπάθησαν με τη χρήση κατάλληλης εκπαίδευσης να εντάξουν πιο αποτελεσματικά τους εκπροσώπους των εργαζομένων στα ΕΣΕ στην υπερεθνική δομή του ομίλου.

Άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι ευεργετικές επιδράσεις που αναφέρει η πλευρά των επιχειρήσεων αφορούν σε χειροπιαστά, άμεσα αξιοποιήσιμα οφέλη, που συνήθως έχουν και νευραλγικό χαρακτήρα για τους οικονομικούς ομίλους. Εξάλλου, δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί και η μεγάλη συμβολή των ΕΣΕ στη προώθηση της συνεργασίας των θυγατρικών επιχειρήσεων, καθώς βοηθά στην τακτική συνάντηση των εκπροσώπων των τοπικών διοικήσεων που πραγματοποιείται με αφορμή τις συναντήσεις των ΕΣΕ.

Τέλος, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράδοξη διαπίστωση πως ενώ η σύσταση και λειτουργία των ΕΣΕ αποτέλεσε ένα διαχρονικό αίτημα των ευρωπαϊκών εργατικών συνδικάτων, μάλλον είναι η πλευρά των επιχειρήσεων που προς το παρόν ωφελείται περισσότερο από τη σύσταση και λειτουργία των ΕΣΕ.

Βιβλιογραφία

- Δαμασκηνίδα Α. (1988), *Εισαγωγή στην Οικονομική Επιστήμη*, τόμος II, Θεσσαλονίκη.
- Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, (1998), *Διεθνείς και Πολυεθνικές Διαστάσεις Εργατικού Δικαίου: Πολυεθνικοί όμιλοι επιχειρήσεων και Εργασιακές Σχέσεις*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Κουτρούκης, Θ. (1996), *Η δύναμη των πολυεθνικών επιχειρήσεων και η απάντηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων*, *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, 3, 77-93.
- Κουτρούκης, Θ. (2004), *Εργασιακές Σχέσεις στις Πολυεθνικές Επιχειρήσεις: Η εμπειρία των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων Εργασίας (διδακτορική διατριβή)*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κυριαζή, Ν. (1999), *Η κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λυμπεροπούλου, Κ. (1987), *Η μορφολογία των πολυεθνικών επιχειρήσεων και οι κοινωνικοοικονομικές επιδράσεις τους στις χώρες όπου δρουν*, *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, 26.
- Ξηροτύρη-Κουφίδου, Σ. (1993), *Εργασιακές σχέσεις σε πολυεθνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα*, ανάπτυπο από τον 11ο τόμο της *Επιστημονικής Επετηρίδας Πανεπιστημίου Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, αφιερωμένο στη μνήμη Σ. Ζευγαρίδη, Θεσσαλονίκη, 635-667.
- Πουρναράκης, Ε. & Χατζηκωνσταντίνου, Γ. (1999), *Αρχές Οικονομικής*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- Σπυρόπουλος, Γ. (1977), *Πολυεθνικές και διεθνείς εργασιακές σχέσεις στον Ευρωπαϊκό Χώρο*, Αθήνα.
- Σπυρόπουλος, Γ. (1998), *Εργασιακές Σχέσεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και το διεθνή χώρο*, Α. Σάκκουλας: Αθήνα-Κομοτηνή.
- Coller, X. & Marginson, P. (1998), *Transnational management influence over changing employment practice: a case from the food industry*, *Industrial Relations Journal*, 29:1, 4-17.
- De Boyer, N., Poumarède, A-M. & Taillandier, A. (2000), *Impact of mergers and acquisitions on jobs, staff representatives and their unions*, (draft paper), UNI EUROPA FINANCE.
- Edwards, T. (2000), *Multinationals, international integration and employment practice in domestic plants*, *Industrial Relations Journal*, 31,2, 115-129.
- Ferner, A., Quintanilla, J. & Varul, M. (2000), *Country of origin effects and the management of HR/IR in Multinationals: German companies in Britain and Spain*, paper to the

- 12th World Congress of IIRA «Global Integration and Challenges for Industrial Relations and Human Resources Management in the Twenty-First Century», Tokyo 2000.
- Ferner, A. & Edwards, P. (1995), *Power and the Diffusion of Organizational Change within Multinational Enterprises*, *European Journal of Industrial Relations*, 1, 2, 229-257.
- Gomm, R. & Hammersley, M. & Foster, P. (2000), *Case study and Generalization*, in Gomm, R., Hammersley, M. & Foster, P., *Case study method: Key issues, key texts*, London: Sage, 98-115.
- Günter, H. (1973), *Multinational Corporations and Labour, A selected and annotated Bibliography*, Geneva: International Institute for Labour Studies.
- ILO (2001), *Multinational Corporations*, on line, www.itcilo.it/english/actrav/telearn/global/ilo/multinat/multinat.htm.
- Kujawa, D.(1980), *Labor relations of U.S. Multinationals Abroad*, in Martin B. & Kassalow E., *Labor Relations in Advanced Industrial Societies: issues and problems*, Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 14-42.
- Leat, M. & Wooley, J. (1999), *Multinationals and employment relations*, in Hollinshead, G., Nicholls, P. & Tailby, S., *Employee Relations*, Essex: Financial times/ Prentice Hall, 93-131.
- Liebhaber, B. (1980), *Industrial Relations and multinational corporations in Europe*, Brussels: Gower-ECSIM.
- Looise, J.K. & Drucker, M. (2002), *Employee participation in multinational enterprises: The effect of globalisation on Dutch works councils*, *Employee Relations*, 24,1.
- Lumley, R. & Misra, S. (1994), *Employee participation in the Subsidiaries of Multinational Enterprises: Two Anglo-Indian Case Studies*, *Economic and Industrial Democracy*, 15, 631-649.
- Marginson, P. & Sisson, K. (1994), *The structure of transnational capital in Europe: the emerging Euro-Company and its implications for industrial relations*, in Hyman, R. & Ferner, A. (eds), *New Frontiers in European Industrial Relations*, Oxford: Blackwell, 15-51.
- Marginson, P. & Sisson, K. (1996), *Multinational Companies and the Future of Collective Bargaining: a review of the Research issues*, *European Journal of Industrial Relations*, 2, 2, 173-197.
- Martinez Lucio, M. & Weston S. (1994), *New management practices in a multinational corporation: The restructuring of worker representation and rights?*, *Industrial Relations Journal*, 25,2, 110-121.

- Muller Camen, M., Almond, P., Gunnigle, P., Quintanilla, J. & Tempel, A. (2001), *Between home and host country: Multinationals and employment relations in Europe*, *Industrial Relations Journal*, 32,5, 435-448.
- Stake, R. (1994), *Case Studies*, in Yin N. / Lincoln Y. (eds), *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks: Sage, 236-247.
- Steuer, M. & Gennard, J. (1971), *Industrial Relations, Labour Disputes and Labour utilization in foreign-owned firms in the United Kingdom*, in Dunning J. (ed), *The Multinational Enterprise*, London: G.Allen & Unwin, 89-167.
- Turner, T., D'Art D. & Gunnigle, P. (1997), *US Multinationals: changing the framework of Irish industrial Relations*, *Industrial Relations Journal*, 28, 2, 92-102.
- Wallis, E. (2000), *Industrial Relations in the privatised coal industry: continuity, change and contradictions*, Aldershot: Ashgate.
- Yiannopoulou, N. (1977), *Industrial Relations in Multinational Corporations*, (working paper), Lakehead University.
- Yin, R. (1994), *Case Study Research: Design and Methods*, Thousand Oaks: Sage.

Βιβλιοκριτική

Γεωργίου Σκουλά

*Εισαγωγή Στην Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία: Ρεύματα Σκέψης και Στοχαστές
της Νεωτερικότητας*

Εκδόσεις Gutenberg, 2012

Είχα την χαρά να προσκληθώ ως ομιλητής στην παρουσίαση ενός από τα καλύτερα βιβλία που έχουν εκδοθεί όχι μόνο το 2012, αλλά τα τελευταία χρόνια στην ελληνική βιβλιογραφία για το ερευνητικό αντικείμενο τόσο της πολιτικής σκέψης, όσο και αυτό της φιλοσοφίας. Αυτό είναι το βιβλίο του Γιώργου Σκουλά *Εισαγωγή στην Πολιτική Φιλοσοφία και Θεωρία* που εκδόθηκε πρόσφατα από τις Εκδόσεις Gutenberg και παρουσιάστηκε στον Ιανό Θεσσαλονίκης 30/05/2012.

Ανάμεσα στα σημαντικά πλεονεκτήματα του βιβλίου θα κατέτασσα το γεγονός ότι ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ένα σταθερό σαφές ύφος και ένα φιλοσοφικό λόγο που είναι απλός χωρίς να γίνεται ωστόσο απλοϊκός, φανερώνοντας ότι οι σπουδές του έχουν λάβει χώρα στον αγγλοσαξονικό κόσμο. Στόχος του δεν είναι να εντυπωσιάσει τον αναγνώστη με λογοτεχνικές εκφράσεις που θα καθιστούσαν πιο δύσβατη την παρακολούθηση των επιχειρημάτων του, αλλά να καταστήσει όσο το δυνατόν πιο απρόσκοπτη την εξέλιξη του νοήματος και την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Σε άμεση συνάρτηση με τα παραπάνω βρίσκεται και το γεγονός ότι ο φιλοσοφικός λόγος του κειμένου έχει έντονη συνοχή και το ένα επιχείρημα διαδέχεται το άλλο με τον πλέον κατάλληλο τρόπο, ώστε να μην αποσπασθεί η σκέψη του αναγνώστη από την παρακολούθηση της εξέλιξης του νοήματος. Και τα δύο προαναφερόμενα στοιχεία καθιστούν το κείμενο εύληπτο και έτσι ικανό προς ανάγνωση όχι μόνο από πεπειραμένους όσο και από αρχάριους μελετητές της πολιτικής σκέψης.

Ωστόσο, μένοντας στο ίδιο μήκος κύματος με τα αναφερόμενα στη βιβλιοκρισία μου για το προηγούμενο βιβλίο του συγγραφέα (Βλ. Βασίλης Γρόλλιος, Βιβλιοκρισία για το βιβλίο του Γιώργου Σκουλά, *Πολιτική Επιστήμη και Ιδεολογίες. Συστήματα Εξουσίας και Σύγχρονες Ιδεολογίες*, εκδόσεις Παπαζήση, 2010, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 60, 2011) δύο

είναι τα σημαντικά πλεονεκτήματα του κειμένου τα οποία μπορούν να το κατατάξουν μέσα στα πλέον προτεινόμενα προς ανάγνωση βιβλία για αυτούς που κάνουν τα πρώτα τους βήματα στην πολιτική φιλοσοφία ή στην πολιτική επιστήμη γενικότερα, τα οποία ξανασυναντάμε και στο τελευταίο βιβλίο του Σκουλά.

Το πρώτο είναι, η έντονη αναφορά του συγγραφέα στα ιστορικά δεδομένα της εποχής του προς εξέταση φιλοσόφου. Η φιλοσοφική ανάλυση δεν λαμβάνει, για τον Σκουλά, μέρος σε ένα αφηρημένο επίπεδο, αυτό της λογικής, ούτε απλώς κινείται παράλληλα με την ιστορική κίνηση. Θέλω να πω ότι, δεν γίνεται μία ανάλυση στο επίπεδο της θεωρίας και αφού αυτή ολοκληρωθεί εκ των υστέρων συνδέεται με την πράξη. Στο σημείο αυτό, ο συγγραφέας αποκόπτει τους δεσμούς του με τη στρατηγική της πλειονότητας των μελετών για την ιστορία της πολιτικής σκέψης στην ελληνική αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία. Δεν έχουμε δηλαδή για τον Σκουλά δύο ξεχωριστές μεταξύ τους διαστάσεις, αυτή της θεωρίας και αυτήν της πράξης που έρχονται από τον συγγραφέα σε κάποιου είδους επαφή. Μπορεί κάθε κεφάλαιο να εισάγεται με ένα εισαγωγικό υποκεφάλαιο το οποίο αναφέρεται στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής του κάθε φιλοσόφου, αλλά το ιστορικό στοιχείο παραμένει και στα επόμενα υποκεφάλαια. Το φαινόμενο της εξουσίας δεν συνδέεται απλώς και μόνο με τις διάφορες μορφές διακυβέρνησης που προτείνει ο κάθε φιλόσοφος αλλά αναλύεται σε άμεση συνάρτηση με το θεσμό της ιδιοκτησίας και των ταξικών συγκρούσεων που προκύπτουν από τον τρόπο με τον οποίο είναι οργανωμένη η παραγωγή των πλέον απαραίτητων αγαθών. Μπορεί να μην διατυπώνεται με τον πλέον ξεκάθαρο και αρμόζον τρόπο αλλά ο αναγνώστης δεν θα δυσκολευτεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το αίτημα για δημοκρατία προϋποθέτει τη συλλογική διαχείριση του πλούτου από αυτούς που τον παράγουν, κάτι που ασφαλώς δεν μπορεί να γίνει σε καθεστώς καπιταλιστικής παραγωγής, στην οποία υπάρχει ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

Εξαιτίας των παραπάνω ο συγγραφέας φανερώνει τις καταβολές του στη μαρξιστική φιλοσοφία του διαλεκτικού υλισμού. Εδώ ο Σκουλάς, έμμεσα, πάλι όπως και στο προηγούμενο βιβλίο του, φανερώνει τις καταβολές του στην κριτική θεωρία ιδιαιτέρως μέσω της υιοθέτησης από μέρους του της έννοιας της κριτικής, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στο κλασικό δοκίμιο του Max Horkheimer, *Η παραδοσιακή και η κριτική θεωρία*. Σύμφωνα με αυτό το μονοπάτι σκέψης, η θεωρία έχει διαλεκτική σχέση με την πράξη, δηλαδή βρίσκεται σε σχέση διαμεσολάβησης με αυτήν από τη στιγμή που και οι δύο είναι εκφάνσεις της ίδιας πραγματικότητας. Ο Σκουλάς εύστοχα παρατηρεί στο προηγούμενο βιβλίο του πως ο Marx «...δεν εκλαμβάνει την εμπειρία ως παθητική αντανάκλαση μιας πραγματικότητας που θα

ήταν δοσμένη στα άμεσα δεδομένα των αισθήσεων» (Σκουλάς Γιώργος, *Πολιτική Επιστήμη & Ιδεολογίες*, Παπαζήση, 2010, σελ. 54).

Άμεση απόρροια της διαλεκτικής είναι η λογική του αντεστραμμένου κόσμου η οποία προϋποθέτει τη διαλεκτική μορφή και περιεχομένου. Η πραγματικότητα για το μαρξιστικό στοχασμό χωρίζεται σε δύο επίπεδα, στο φαινόμενο/μορφή και στην ουσία/περιεχόμενο τα οποία διαμεσολαβούνται, από τη στιγμή που είναι διαφορετικές στιγμές της μίας και μοναδικής πραγματικότητας. Αυτή η ερμηνεία για τη διαλεκτική βλέπει τις μορφές που μας εξουσιάζουν, κυριότερες των οποίων είναι το κράτος, το χρήμα, την αστική μορφή δημοκρατίας, ως τρόπους έκφρασης της πιο σημαντικής σχέσης μέσα στην κοινωνία, του πώς έρχονται σε επαφή οι άνθρωποι μεταξύ τους και με τη φύση προκειμένου να ικανοποιήσουν τις πλέον βασικές τους ανάγκες. Ενώ όμως η αρχική τους προσπάθεια είναι η ικανοποίηση των αναγκών, αυτή έχει ως τελικό αποτέλεσμα την ικανοποίηση της ανάγκης του χρήματος να πολλαπλασιάζεται. Να ο γρίφος, να το φαινόμενο του αναποδογυρισμένου κόσμου που η φιλελεύθερη σκέψη δεν κατάφερε να εξηγήσει, κατάφερε όμως να το εξηγήσει ο Μαρξ.

Το πιο έκδηλο μέρος του βιβλίου στο οποίο αυτή η αναφορά γίνεται εμφανής είναι οι συμπερασματικές παρατηρήσεις στο κεφάλαιο για τον Χέγκελ. Ο Σκουλάς γράφει: «Το συμπέρασμα που εξάγεται από την τελευταία κυρίως μεγάλη ενότητα αναφορικά με τη φιλοσοφία του κράτους είναι το ακόλουθο: Υπάρχει διάχυτη η απορία πώς γίνεται και οι άνθρωποι εκλαμβάνουν το κράτος ως δύναμη η οποία οργανώνει την κοινωνία, αφού στην ουσία η κοινωνική δομή είναι εκείνη που το γεννά. Επιπλέον, πώς γίνεται να θεωρούν οι άνθρωποι τον πλούτο ως μορφή του κεφαλαίου ενώ στην πραγματικότητα είναι προϊόν της συλλογικής εργασίας τους;» (σελ. 340-341). Ενώ όμως ο αναγνώστης περιμένει στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, αυτό για τον Μαρξ, αυτή η ανάλυση να επεκταθεί και να συνδεθεί με το φαινόμενο του φετιχισμού, αυτή του η προσδοκία δεν ικανοποιείται πλήρως.

Μπορεί να γίνεται έμμεση αναφορά στο τι συνεπάγεται ουσιαστικά η διαλεκτική ανάλυση όταν διαβάζουμε ότι, «Το επικεντρωμένο ενδιαφέρον του-(εννοεί τον Μαρξ) στο επίπεδο της οικονομικής οργάνωσης της νεωτερικής αστικής κοινωνίας τον ώθησε ώστε να μετακινήσει την προβληματική της ελευθερίας από τον χώρο της κριτικής και της θέσπισης ηθικών κανόνων στο χώρο της παραγωγής και της αναπαραγωγής της ανθρωπινής ζωής.» (σελ. 357-358), αλλά δεν γίνεται περαιτέρω αναφορά στη διαλεκτική μορφή και περιεχομένου που έχει στόχο την αποφετιχοποίηση των μορφών.

Συμπερασματικά θα έλεγα ότι το σύνολο της ανάλυσης του εν λόγω βιβλίου κινείται στα πλαίσια της μαρξιστικής σκέψης, όπως αυτή έγινε αντιληπτή από τη σχολή της Φρανκφούρτης, αν και με έναν όχι τόσο εμφανή τρόπο, όσο θα μπορούσε και ενδεχομένως ή θα έπρεπε. Αυτό όμως σίγουρα δεν ακυρώνει τον εξαιρετικά αξιόλογο χαρακτήρα του κειμένου και τη θετική αποτίμηση από μέρους μου. Η συνολική θεωρητική επεξεργασία του Γ. Σκουλά μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια γενναία προσπάθεια να διαβάσει την ιστορία της πολιτικής φιλοσοφίας μέσα από τη διαλεκτική θεωρίας και πράξης και ως το αφετηριακό σημείο μιας εξαιρετικά γόνιμης συζήτησης για τα προαναφερόμενα θέματα.

Βασίλειος Γρόλλιος, Διδάκτωρ Φιλοσοφίας του ΑΠΘ

Dominique Gewirtz

Η κοινωνική ενσωμάτωση: Μια σύγχρονη προσέγγιση.

Εκδόσεις Κριτική, 2008

Η μελέτη της Dominique Gewirtz, διακεκριμένης κοινωνιολόγου-διευθύντριας σπουδών στην Ανωτάτη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών στο Παρίσι, αφιερώνεται στη διαδικασία συμμετοχής του ανθρώπου στη σύγχρονη κοινωνία και διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Εισαγωγικά, ωστόσο, προηγείται ένα κεφάλαιο υπό τον τίτλο *Ιστορία των λέξεων* (σσ. 39-58), στο οποίο η συγγραφέας παρουσιάζει την αντιπαράθεση που αναπτύχθηκε κατά τον 20^ο αιώνα για την ακριβέστερη και δικαιότερη λεξιλογική απόδοση, νοηματική οριοθέτηση της συμμετοχής στην κοινωνία. Εκκινεί από την αντιπαράθεση της επιχειρηματολογίας μεταξύ των οπαδών της κοινωνικής ενσωμάτωσης και εκείνων της πολυπολιτισμικότητας και συνεχίζει με τη διάκριση ανάμεσα στην υιοθέτηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας και στη συμμετοχή στα διάφορα επίπεδα του κοινωνικού βίου, σημειώνοντας ότι η μεγάλη πλειονότητα των Γάλλων ερευνητών την τελευταία εικοσαετία υιοθέτησε την έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης που δεν αποτελεί μόνο αποτέλεσμα συμμόρφωσης της συμπεριφοράς στους κανόνες αλλά και της ενεργούς συμμετοχής τους στο συλλογικό βίο.

Στο πρώτο μέρος (σσ. 59-116), που τιτλοφορείται *Η παράδοση της κοινωνιολογικής σκέψης*, παρουσιάζονται οι προσεγγίσεις των κοινωνιολόγων, η σκέψη των οποίων άσκησε περισσότερο άμεση επιρροή στις γνώσεις μας για τις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης και απενσωμάτωσης που διακρίνουν τις σύγχρονες κοινωνίες. Αρχικά, αναλύεται η σκέψη του Durkheim, σύμφωνα με τον οποίο η συνεκτική ενότητα της κοινότητας δεν μπορεί πλέον να επέλθει μέσω της ομοιομορφίας αντικαταστών μεταξύ των ανθρώπων (μηχανική αλληλεγγύη), αλλά μέσω της συμπληρωματικότητας των λειτουργιών που ασκούν (οργανική αλληλεγγύη) και της συμμετοχής τους σ' αυτό που αποκαλεί ενσωματωμένη κοινωνία (θρησκευτική, οικιακή ή πολιτική), ενώ παράλληλα αντιπαραβάλλονται ακροθιγώς οι απόψεις των Besnard, Mauss, Spencer και Halbwachs. Στη συνέχεια αναπτύσσεται η θεωρία του Tonnie σχετικά με την αντίθεση μεταξύ κοινότητας και κοινωνίας, με τον κοινωνιολόγο να εκφράζει αιτιολογημένα την προτίμησή του στην πρώτη, την οποία χαρακτηρίζει ζωντανή, φυσική και θεωρεί ότι προηγείται ιστορικά της δεύτερης. Παράλληλα, προβάλλεται η προσέγγιση του Weber, ο οποίος προβαίνει στην ίδια διάκριση με κυρίως αναλυτικό τρόπο, και η ανάλυση του Elias αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται

τα άτομα μεταξύ τους στο πλαίσιο του πλήθους των ατόμων που αποτελεί την κοινωνία. Έπειτα, στο επίκεντρο τίθενται οι θεωρίες των Merton και Parsons για τους τρόπους ενσωμάτωσης και ατομικής προσαρμογής, οι αναλύσεις αμερικανών κοινωνιολόγων της εικοσαετίας 1950-70 (Hirschi, Sutherland & Cressey, Cohen) για τις αιτίες διολίσθησης των νέων στην εγκληματικότητα και οι κριτική για τις έννοιες της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της ταυτότητας από τους Levi-Strauss, Durkheim, Boudon, Lazarsfeld.

Το δεύτερο μέρος (σσ. 117-193), που φέρει τον τίτλο *Η ενσωμάτωση των μεταναστών και των απογόνων τους στην εθνική κοινωνία*, επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί συμμετέχουν στην κοινωνία υποδοχής και στην ενσωμάτωσή τους στο συλλογικό βίο. Αρχικά, εκτίθενται οι απόψεις των Park, With και Francis για τους τρόπους σταδιακής ενσωμάτωσης μειονοτικών πληθυσμών στην κοινωνία υποδοχής. Στη συνέχεια, προβάλλεται η ριζική μεταστροφή της πλειονότητας των κοινωνιολόγων στην άποψη των εκπροσώπων της Σχολής του Σικάγου ότι η αφομοίωση αποτελούσε δημοκρατικό μέσο προκειμένου να συμμετάσχουν τα μέλη των μειονοτικών ομάδων στο συλλογικό βίο χωρίς να εξαναγκάζονται παράλληλα να εγκαταλείψουν τον πολιτισμό καταγωγής τους και η πλήρης κατανόηση της αξίας της εθνότητας ως έκφρασης πλούτου. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο σημείο αυτό στους Gordon και Yinger. Παράλληλα, ξεδιπλώνεται η διαμάχη που ξέσπασε στις δεκαετίες 1980 και 1990 στη Γαλλία για το ζήτημα της σχέσης εθνικής ταυτότητας και κοινωνικής ενσωμάτωσης μεταξύ των «ενσωματιστών» ερευνητών που επιθυμούσαν να συνεχιστεί η προτίμηση στο πρότυπο της παραδοσιακής ενσωμάτωσης επιμένοντας ότι τα προβλήματα κοινωνικής ενσωμάτωσης είναι περισσότερο κοινωνικά παρά εθνοτικά και των «πολυπολιτισμικών» ερευνητών, οι οποίοι υποστήριζαν ότι ήταν επιθυμητό να ανανεωθούν οι μορφές ενσωμάτωσης. Έπειτα, παρατίθενται τα εμπειρικά αποτελέσματα κυρίως από την εθνική στατιστική έρευνα MGIS αναφορικά με τις διάφορες διαστάσεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης, με σημαντικότερο συμπέρασμα ότι η διαδικασία ενσωμάτωσης της πλειονότητας των παιδιών των μεταναστών παίρνει διαφορετικές μορφές ανάλογα με την εθνική τους καταγωγή. Πλέον η πρώιμη και παρατεταμένη γνωριμία των παιδιών των μεταναστών με το σχολείο συμβάλλει στην εσωτερίκευση των πολιτισμικών κανόνων και επιβάλλει τη γενικευμένη χρήση της τοπικής γλώσσας, αλλά δεν οδηγεί στην ίδια (εν συγκρίσει με τα παιδιά των αυτοχθόνων) σχέση με την πολιτική και την ίδια ταύτιση με το έθνος.

Στο τρίτο μέρος (σσ. 193-278), που τιτλοφορείται *Η ενσωμάτωση της εθνικής κοινωνίας*, υποστηρίζεται ότι η ατομική αξιοπρέπεια έγκειται συγχρόνως στην άσκηση των πολιτειακών δικαιωμάτων (που εκφράζεται κατεξοχήν με την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος που

θεμελιώνει την πολιτική νομιμοποίηση) και στη συμμετοχή στην παραγωγή του πλούτου (που θεμελιώνεται με το δικαίωμα στην απρόσκοπτη ανάπτυξη επαγγελματικής δραστηριότητας). Τεκμηριώνεται ο ρόλος του σχολείου στην κοινωνική ενσωμάτωση, παρατίθενται οι στάσεις γάλλων πολιτών για την πολιτειακή συμμετοχή όπως διαφοροποιούνται ανάλογα με την πολιτικές τους πεποιθήσεις και τα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά, επισημαίνεται ο κίνδυνος μετατροπής της κρατικής αρωγής στους ενδεείς πολίτες να επιφέρει την ταπείνωσή τους, τον κλονισμό της αξιοπρέπειάς τους και εν τέλει την περιθωριοποίησή τους. Στη συνέχεια, αναλύονται ο ρόλος της οικογένειας και του θρησκευάτος στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και ο τρόπος που η σύγχρονη κοινωνία χάρη στο μετασχηματισμό της δημόσιας δράσης εξελίσσεται σε προνοιακή δημοκρατία· τεκμηριώνεται το αναγκαίο της πολιτικής του γενικευμένου παρεμβατισμού και περιγράφονται ορισμένες δράσεις εντός του γαλλικού κράτους για την άμβλυνση των διακρίσεων με θύματα νέους μεταναστευτικής προέλευσης. Έπειτα, αναγνωρίζεται το βάρος της εθνικής παραμέτρου στους τρόπους ενσωμάτωσης με παρεμβατική κοινωνική πολιτική και αναλύονται συγκεκριμένα παραδείγματα της ιδιαιτερότητας κάθε εθνικής κοινωνίας (γενικές μορφές που πήρε το κράτος πρόνοιας, προστασία των ηλικιωμένων και εξαρτημένων ατόμων, αγώνας κατά της φτώχειας και πολιτικές κοινωνικής ενσωμάτωσης των παιδιών των μεταναστών). Τέλος, εξηγούνται αφενός τα αίτια που φέρουν την προνοιακή δράση από πλευράς πολιτείας να ενισχύει την ιδιαιτεροποίηση των κοινωνικών σχέσεων και την παγίωση των ιδιαιτεροτήτων των διαφόρων επιδοτούμενων ομάδων -με συνέπεια να παρατηρείται τάση εθνοποίησης των γειτονιών των μεγάλων πόλεων και γενικότερη κοινοτικοποίηση του πληθυσμού- και αφετέρου οι παράγοντες που οδήγησαν στην αποτυχία της κοινωνικής ενσωμάτωσης ενός τμήματος της δεύτερης μεταναστευτικής γενιάς.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με το κεφάλαιο *Συμπέρασμα* (σσ. 279-287), επιτομή της όλης προηγηθείσας ανάπτυξης, όπου μεταξύ άλλων διαπιστώνεται ότι η πραγματική κοινωνική ενσωμάτωση στις δημοκρατικές κοινωνίες δεν μπορεί να στηριχτεί παρά στην αναγνώριση ίσης αξιοπρέπειας για όλους.

Σε γενικές γραμμές, η Gewirtz πραγματεύεται με μια προσέγγιση πρωτίστως κοινωνιολογική το ζήτημα της διαδικασίας συμμετοχής του ανθρώπου στη σύγχρονη κοινωνία και κυρίως της κοινωνικής ενσωμάτωσης μεταναστευτικών πληθυσμών αλλά και γενικότερα μειονοτικών ομάδων. Συνοψίζει τη θεωρητική έρευνα, παρουσιάζει αποτελέσματα εμπειρικών μελετών και δεν αποφεύγει να εκθέσει αιτιολογημένα την προσωπική της θέση. Βέβαια, εστιάζει κυρίως στη γαλλική περίπτωση, αλλά πολλά από τα

φαινόμενα που εξετάζει συνιστούν μια παγκόσμια πραγματικότητα και συνεπώς έχουν ευρύτερο ενδιαφέρον. Τα δύο πρώτα μέρη παρά την εκτενή παρουσία αυτούσιων αποσπασμάτων σημαντικών ερευνητών είναι πυκνογραμμένα, αλλά ως επί το πλείστον κατανοητά, αν και σε ορισμένα σημεία ο λόγος γίνεται τραχύς και δύσκαμπτος. Το τρίτο μέρος προσθέτει μια ρεαλιστική και ανθρωπιστική προσέγγιση του φαινομένου της φτώχειας, της ψυχολογίας των αναξιοπαθούντων και μια εμβριθή κριτική στην κρατική παρεμβατική πολιτική που ακροβατεί ανάμεσα στην πραγματική αρωγή και την ακούσια έμμεση ενδυνάμωση των ιδιαιτεροτήτων των μειονοτικών ομάδων. Αποκαλύπτονται έτσι δυσδιάκριτα σημεία που δυσχεραίνουν την εφαρμογή μιας αποτελεσματικής στρατηγικής από πλευράς πολιτειακών οργάνων και φορέων.

Καταληκτικά, το πόνημα αυτό συνάδει με την αποστολή του κοινωνικού επιστήμονα να συμβάλει στην ανάπτυξη του θεωρητικού υποβάθρου, στη συσσώρευση εμπειρικής γνώσης και στη διεύρυνση της εν γένει προβληματικής γύρω από πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά φαινόμενα-εξελίξεις, από το βαθμό αποτελεσματικότητας στην αντιμετώπιση των οποίων εξαρτώνται η λείανση των εγγενών εντάσεων του κοινωνικού βίου, η βελτίωση των συνθηκών ζωής, η επίτευξη της αρμονικής συνύπαρξης των ανθρώπων, η σφυρηλάτηση πανανθρώπινων αξιών και αρετών σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Κυρίτσης Δημήτρης, Διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Α.Π.Θ.

K. Δικαίος

***«ΜΕΓΑΛΗ» ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΕΝΑΝΤΙ «ΜΙΚΡΗΣ» ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ;
Φιλανθρωπικές οργανώσεις, τοπικισμός και κοινότητες κατά τον 19ο και
21ο αιώνα στην Ελλάδα και το Ηνωμένο Βασίλειο: Προς μια παλιά ή μια
νέα δομή υπηρεσιών;***

Το άρθρο που αποτελείται από μια εισαγωγή και τέσσερα μέρη εξετάζει την σχέση ανάμεσα στην κατευθυντήρια αρχή της 'Μεγάλης Κοινωνίας' (Big Society) και την λανθάνουσα ιδεολογία της σε συνδυασμό με τις έννοιες της φιλανθρωπίας, ελεημοσύνης, αγαθοεργίας και κυρίως τοπικότητας και κοινότητας. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η έννοια της 'Μεγάλης Κοινωνίας' και οι τρέχουσες προσεγγίσεις της ειδικά σε σχέση με τον Θατσερισμό και τις περικοπές δημοσίων δαπανών. Στο δεύτερο προσεγγίζεται η προσφορά κοινωνικών υπηρεσιών στην Βικτωριανή Βρετανία, στο τρίτο η προσφορά υπηρεσιών στην οθωμανική και μετ-επαναστατική Ελλάδα και ο ρόλος των ευεργετών και κοινοτήτων. Τέλος το τέταρτο μέρος προβαίνει σε συμπεράσματα σε σχέση με την Μεγάλη Κοινωνία και τον ρόλο των κοινοτήτων στην προσφορά υπηρεσιών.

Λέξεις κλειδιά: *μεγάλη κοινωνία, φιλανθρωπίες, τοπικότητα, κοινότητες, Ηνωμένο Βασίλειο, Ελλάδα*

A. Daropoulos, K. Lamnias

Members of old-new middle class and visible-invisible pedagogy

This study investigates the differentiations in the attitudes of members of the middle class toward education. The old middle class consists of people who have a direct link with economy (production, distribution and circulation of capital) whereas the new middle class is composed of members that are directly associated with symbolic control. The analysis and interpretation of results reveals five key topics: the purpose of education, curricula, school knowledge,

assessment and parental involvement. The results show that parents coming from the old middle class gear towards the principles of the visible pedagogy, they socialize their children based on strong framing and strong classification. Parents coming from the new middle class gear towards the principles of the invisible pedagogy, they socialize their children based on weaker framing and weaker classification.

Key words: old and new middle class, symbolic control, classification, framing, visible-invisible pedagogy.

G. Skoulas

*Critique of Political Thought of J. Habermas
For Social Models*

The subject dealt in this article substantially is, to review the stance and behavior of the theoretician of the second generation of thinkers of the Critical Theory Jorgen Habermas and his academic contribution to the social and political thought for the modern world. That is, to examine the beginning and the manner how the thinker of the Frankfurt School took the directorship of the critical theory and reveal if he is following similar direction or path or if he coincides with the previous theoreticians of the school. If not, what is the new element he is adding to and in which field? Emphasis is given to the comparative critical analysis which is done by Habermas on the societies on the after math period either those that belong to the western democratic model of capitalist formation or those of the eastern social pattern of the socialist formation. Through that critique it will proceed to a problematic so as to evaluate with the knowledge of today the social reality to two main directions. In the first field he expands his criticism upon the above societies in pointing out the negative evolution which they are indicating. In the second field, he considers with the knowledge of today and with the new theoretical tools, the Marxist theory and the communication. Finally, our aim is to show with this analysis that if with his differentiation from the previous theoreticians has reinforced in reality the critical theory or the political philosophical thought and to what degree?

Key words: biota, communication theory, reification, emancipation, knowledge.

B. Sioufa

Liberal autonomy and civic education : Dimensions of multicultural education

The article is a critical review of the debate between comprehensive and political liberalism about the role of autonomy in educational theory and practice. It presents the views of S. Macedo, A. Gutmann, W. Galston και W. Kymlicka. The article defends individual as much as cultural rights and understands autonomy and active citizenship as main goals of multicultural education.

Key words: *autonomy, multicultural Education, tolerance, education of the citizen.*

N. Metaxides, M. F. Akono Abina

Greeks in Cameroon, history of a business presence in sub-Saharan Africa(From the beginnings as the end of 1970)

A historical overview of the Greek Diaspora in Cameroon would show that the Greeks have been associated with trading activities ever since the mid-1920s. Although the Greeks' presence was "reinforced" by colonialism, it was mainly built on their ability to develop relationships with the indigenous population, as well as partnerships with local merchants who would help the local commercial class develop their 'western-type' know-how with regard to trade. Even nowadays, in the social imaginary of Cameroon, Greeks are considered 'trades people par excellence'. On the other hand, in the social imaginary of Greeks, the Bamiléké stand out because of their business acumen. However, not only have the Greeks failed to acknowledge the locals' contribution to their trading success, they have often put the blame on them - especially the Bamiléké – for the post 1970's unfavourable circumstances.

Key words: *Greeks, Trade, Cameroon, Sub-Saharan Africa.*

A. Papaoikonomou

The hierarchy of the professional goals of the Greek teacher: An empirical approach

This study aims at presenting professional goals of Greek teacher in everyday teaching procedure. At first an effort is made to design the role identity of the teacher as well as his/her professionalism. Then, the research in 720 Greek teachers is presented with questions related to the development of positive climate among colleagues, the administrative ascent in positions of responsibility, the acquisition of academic qualifications, the development of positive relationship with the pupils, the teaching of subjects according with the latest scientific findings and the achievement of higher academic records by the students. Finally, gender and post - graduates studies are examined in relation with the professional goals of Greek teacher.

Key words: *teacher, professionalism, identity, career*

A. Kavasakalis , G.Stamelos

Investigating the processes of legislating and implementing a quality assurance system in the Greek University

This paper focuses on the way that policy change took place during establishment and implementation of the policy programme of quality assurance in Greek universities. The theoretical tools were drawn by the framework named "Advocacy Coalition Framework" (ACF) developed by Sabatier and Jenkins-Smith. Greek university is, therefore, considered as a policy subsystem where actors form coalition networks that share policy core beliefs engaging in coordinated action in order to translate these beliefs into public policy. Data were derived by 35 semi-structured interviews in combination with analysis of policy documents.

Key-words: *education policy, university, quality assurance, Advocacy Coalition Framework (ACF)*

T. Koutroukis, K. Terzidis

Employees' participation in multinational enterprises: Assessment of the institution's function from the perspective of HRM

According to previous studies, the Greek experience of labor participation shows that there has been considerable response of the interested officers of labor relations in the project of promoting corresponding processes. This explains the limited number of cases of labor participation that occurred in Greek companies in the past decades. However, during the last decade some progress on the issue of participation was achieved, mainly in subsidiaries of multinational companies, thanks to the Directive on European Works Councils (EWCs) . This paper examines the factors that contribute to the effectiveness of EWCs by reviewing the relevant literature and enriching it with new research data from the perspective of HRM .The findings suggest that there are some good practices in EWCs associated with some determinants regarding the nature of multinational companies as well as the structure of labor representation.

Key-words: labor relations, EWCs, MNCs, Human Resources Management